

Издавач

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
<http://www.ff.ues.rs.ba>

За издавача

Др Владан Бартула

Редакција

Др Андреј Ментел, Универзитет у Братислави, Словачка
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет у Поатјеу, Француска
Др Наталија Касаткина, Универзитет у Јарославу, Русија
Др Клавдија Кутнар, Универзитет у Копру, Словенија
Др Светлана Куртеш, Универзитет у Мадери, Португалија
Др Александар Јокић, Универзитет у Портланду, САД
Др Теодора Попеску, Универзитет Алба Јулија, Румунија
Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Огњен Куртеш, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Милка Грмуша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Вук Вучетић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Сања Савић Милосављевић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ

Главни и одговорни уредник

Др Јелена Марковић

Секретар

Соња Попић

Контактни подаци Уредништва

Адреса: Алексе Шантића 1, 71420 Пале
Мејл: info@ff.ues.rs.ba
Број телефона: 057 225191

Лектура и коректура

Др Биљана Мишић
Елизабет Хјуз Јовановић

Припрема за штампу

Оља Анђелић

Штампа

„КОРИКОМЕРС“ С. Р., Источно Сарајево

Тираж

200

ISBN 978-99976-45-29-6
COBISS.RS-ID 140439809

УНИВЕРЗИТЕТ У
ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

НАУКА И СТВАРНОСТ

Зборник радова са научног скупа
(Пале, 20. мај 2023)

Књига 17

Пале, 2024

Садржај

ВАСПИТАЊЕ, ОБРАЗОВАЊЕ И НАСТАВА – СТАЊЕ, ПРОБЛЕМИ, ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ UPBRINGING, EDUCATION AND TEACHING – STATE, PROBLEMS, CHALLENGES AND PERSPECTIVES	9
Славиша В. Јењић, Тања В. Станковић-Јанковић Изазови васпитања ученика у дигиталном окружењу The Challenges of Educating Students in a Digital Environment – <i>Summary</i>	11 28
Бранка С. Ковачевић Изазови и перспективе високог образовања у Републици Српској The Challenges and Perspectives of Higher Education in the Republic of Srpska – <i>Summary</i>	31 50
Слободан М. Јовић Педагошки значај умјетности The Pedagogical Significance of Art – <i>Summary</i>	53 68
ИНТЕГРАЦИОНИ И ДЕЗИНТЕГРАЦИОНИ ПРОЦЕСИ У ИСТОРИЈИ БАЛКАНСКИХ НАРОДА THE PROCESSES OF INTEGRATION AND DISINTEGRATION IN THE HISTORY OF THE BALKAN PEOPLES	69
Драженко Ж. Ђуровић Антиавнојевске тежње у Босни и Херцеговини 1945–1955 Anti-Avnoј Aspirations in Bosnia and Herzegovina from 1945 to 1955 – <i>Summary</i>	71 85
Бојан Ђ. Крунић О могућим разлозима самовољног поступања Санковића након смрти краља Твртка I Котроманића On the Possible Reasons for the Arbitrary Action of the Sanković Brothers After the Death of King Tvrtko I Kotromanić – <i>Summary</i>	87 103
Nada M. Trifković Slučajevi razbojništva u Bosanskom ejaletu u XVII vijeku Cases of Banditry in the Eyalet of Bosnia in the 17th Century – <i>Summary</i>	105 117
ПРЕВОЂЕЊЕ КАО КРОСКУЛТУРАЛНА КОМУНИКАЦИЈА АНАЛИЗА ДИСКУРСА КАО ЛИНГВИСТИКА TRANSLATION AS CROSS-CULTURAL COMMUNICATION DISCOURSE ANALYSIS AS LINGUISTICS	119

Мијана Ч. Кубурић Мацура Језичко-стилске доминанте романа <i>Лузитанија</i> Дејана Атанацковића	121
Linguistic and Stylistic Dominants of Dejan Atanacković's Novel <i>Luzitaniја</i> – <i>Summary</i>	136
Весна Д. Космајац Глаголи говорења и мишљења у жанру вијести у руском и српском језику	137
Speech and Opinion Verbs in the News Genre in Russian and Serbian – <i>Summary</i>	154
Михај Н. Радан, Миљана-Радмила М. Ускату О етимологији и семантици надимака Карашевака	157
On the Etymology and Semantics of Surnames in Carașova – <i>Summary</i>	178
ПОЕЗИЈА И ПОЕТИКА РАЈКА П. НОГА КЊИЖЕВНОСТ И САВРЕМЕНА НАУЧНА РЕАЛНОСТ POETRY AND POETICS OF RAJKO P. NOGO LITERATURE AND CONTEMPORARY SCIENTIFIC REALITY	179
Ранко В. Поповић Епско и лирско у поезији Рајка Петрова Ного	181
Epic and Lyrical Elements in the Poetry of Rajko Petrov Nogo – <i>Summary</i>	194
Бранка Р. Брчкало Хомодијегетички роман <i>Теферич на Славији</i> Сање Савић Милосављевић	195
The Homodiegetic Novel <i>Teferič na Slaviji</i> by Sanja Savić Milosavljević – <i>Summary</i>	208
Милица В. Лопатић Српско-њемачке културне везе у дјелима <i>Писма из Њемачке</i> и <i>Са српском војском кроз Албанију, 1915–1916</i>	211
Serbian-German Cultural Connections in <i>Letters from Germany</i> and <i>With the Serbian Army through Albania, 1915–1916</i> – <i>Summary</i>	226
Свјетлана Р. Огњеновић Рефлективна и интервентна традиција политичког театра	229
Mimetic and Interventionist Traditions in Political Theatre – <i>Summary</i>	247
САВРЕМЕНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У БИБЛИОТЕКАРСТВУ CONTEMPORARY TENDENCIES IN LIBRARY SCIENCE	249

Карла К. Селихар	
Пријатељ српске младежи – први српски часопис за децу: прилози за библиографију	251
<i>Prijatelj Srpske Mladeži – The First Serbian Magazine for Children: Appendices for the Bibliography – Summary</i>	260
ПОЛИТИКА, МЕДИЈИ И СТВАРНОСТ POLITICS, MEDIA AND REALITY	261
Добривоје Ж. Станојевић	
Идентитет и стил – Срби у иронијском контексту романа <i>Злајно руно</i> Борислава Пекића	263
Identity and Style – Serbs in the Context of Borislav Pekić's Novel <i>The Golden Fleece – Summary</i>	279
Тамара П. Тасић	
Медијска политизација еколошких протеста у Србији	281
The Politicization of Environmental Protests in Serbia through the Media Agenda – Summary	296
Сања С. Домазет, Маја Б. Вукадиновић	
Друштвена стварност у политичким колумнама Богдана Тирнанића	299
Social Reality in the Political Columns of Bogdan Tirnanić – Summary	317
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ	319
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	325

**ВАСПИТАЊЕ, ОБРАЗОВАЊЕ И НАСТАВА – СТАЊЕ,
ПРОБЛЕМИ, ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ**

**UPBRINGING, EDUCATION AND TEACHING – STATE,
PROBLEMS, CHALLENGES AND PERSPECTIVES**

Славиша В. Јењић*
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

Прегледни научни чланак

Тања В. Станковић-Јанковић
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

ИЗАЗОВИ ВАСПИТАЊА УЧЕНИКА У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

У раду се указује на изазове васпитања у контексту развоја информационо-комуникационих технологија. Развој ових технологија довео је до свакодневне примјене мобилних телефона, таблета, рачунара. Приступачност и употреба интернета у свакој средини и ситуацији одразили су се на експанзију дигитализације у свим порамма живота човјека. У таквом дигиталном окружењу познавање и примјена дигиталних технологија намећу се као потреба, а избјегавање њихове примјене удаљава појединца од стварности. Но, дигитално окружење, поред позитивних страна, има и негативне стране. Одражава се на процес васпитања и здравље појединаца, посебно, на ментално здравље. У којој мјери школа може или треба да се „трансформише“ како би одговорила на изазове уплива информационо-комуникационих технологија у животе дјецe и младих? Како се ове ИК технологије одражавају на партнерство породице и школе? Ово су само нека од питања која аутори разматрају у раду.

Кључне ријечи: васпитање у дигиталном окружењу, дигитално окружење, породица, ментално здравље

* slavisa.jenjic@ff.unibl.org

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Анализом радова о васпитању младих у глобалним савременим токовима учоава се интер- и мултидисциплинарни приступ у проучавањима и истраживањима. У савременим друштвеним процесима у првом плану позиционирале су се информационе технологије чији је развој условио креирање дигиталног окружења. У таквим околностима, бројне науке настоје пронаћи одговоре на изазове којих је сваким даном све више. Социологија тражи одговоре на питања везана за социјалне процесе у дигиталном окружењу. Медицина, између осталог, истражује и лијечи болести зависности и друге посљедице неправилног (неадекватног) коришћења дигиталних технологија. Психологија истражује различите психолошке аспекте личности у доба експанзије информационих технологија. Педагогија настоји да одговори на бројна питања која се односе на изазове процеса васпитања младих у дигиталном окружењу.

Људско друштво је пролазило и пролазиће кроз различите развојне епохе. Данашњој ери информационо-комуникационих технологија претходила је индустријализација. Она је довела до бројних промјена, што је од педагогије захтијевало рјешења за успјешно остваривање васпитања, образовања и наставе. Индустријализација је тражила релативно брзо и масовно школовање кадрова, па су, поред редовних основних, средњих и високошколских установа, осниване разне дописне, вечерње и сличне школе. Јављала су се и бројна друга питања на која је педагошка наука тражила и налазила одговоре, а имплементација нових сазнања остваривала се у васпитно-образовним установама, најчешће школама. Не улазећи даље у историјски развој друштва и васпитања, може се констатовати да је васпитање увијек условљено захтјевима и изазовима друштвено-историјских околности у којима се остварује.

У данашњим околностима отварају се комплекснија питања, а за одговоре је неопходан интер- и мултидисциплинаран приступ. Брз проток информација доступних свим генерацијама, либерална схватања и удаљавање од традиционалних вриједности бацају ново свјетло на процес васпитања. Изазови васпитања су у директној вези са могућностима васпитно-образовних установа, али и са интересима заједнице. У расправи о перспективама школе и наставе 21. вијека Николић констатује да није први пут да се јавља потреба у вези са преиспитивањем улоге школе у васпитању и образовању младих генерација које ће имати значајну улогу у обликовању будућности друштва (Николић, 2014). Иако је четвртину вијека већ прошла, још

увијек се трага за успјешним васпитањем у 21. вијеку. Друштвене промјене траже стално преиспитивање улоге и функције школе, како због обима знања које се константно повећава, тако и због потребе увођења нових предмета и профилисања нових занимања. Додатни изазов за школу је како обезбиједити одговарајуће васпитање и образовање у дигиталном окружењу.

ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ ВАСПИТАЊА

Када се расправља о васпитању, честа дилема је

да ли је васпитање друштвено усмјерена дјелатност (према одређеним друштвено постављеним циљевима), или је суштина васпитања у омогућавању потпуно слободног развита личности. (Живковић, 2007: 424)

Шта то значи у контексту друштва које хрли ка дигитализацији, па и роботизацији? Нарушава ли се слободан развој личности у таквом друштву или, напротив, даје ли такав друштвени контекст више простора и времена за слободан развој личности? Чини се да одговор лежи у новом питању: Како омогућити слободан развој личности у контексту друштва преплављеног информационом технологијама? При томе се не смије заборавити да је образовање саставни дио васпитања, а савремене информационе технологије су увелико нашле своју примјену у сфери васпитања у најширем смислу.

Између бројних одређења појма васпитање може се издвојити оно према којем је васпитање

процес истовременог самоформирања и формирања личности одређених својстава, као цјелисходан и намјеран процес са довољно простора за индивидуални развој, као друштвена пракса подложна научном проучавању. (Поткоњак и Пијановић, 1996: 62)

Овакво одређење може се сагледати кроз филтер дигиталног доба. Дигитално доба значајно одваја дијете/ученика од његових вршњака, а то се одражава на његово (само)формирање. Дијете је много више само у кући, а мање у друштву „лицем у лице” са вршњацима. Са вршњацима је *online*. У једном неформалном разговору изречена је неспорна мисао: *Раније су младе генерације стирији молили да уђу у кућу (стиан), а данас младе молимо да изађу из куће (стиана)*. У литератури с почетка 21. вијека млади који се рађају у дигиталној ери описани су као генерација *дигиталних урођеника*

или *гомородаца* (Prensky, 2001; 2009), а у литератури новијег датума *интернет генерација или ај-генерација* (Tvengi, 2019). Младе генерације постају мање друштвене, а васпитање је

друштвено, барем у двоструком смислу ријечи: прво, јер укључује однос, интеракцију међу људима, и друго, јер се тај однос јавља у датом социјалном, историјски насталом контексту (социјално конструисаној реалности, чији је дио). (Живковић, 2007: 434)

Односи међу људима, брзи пренос информација, различита схватања породице и људских права у неолиберализму отварају и питање циља васпитања. Како педагошка наука доприноси његовом одређивању и остваривању? Узима ли се у обзир футуристичка димензија? Иако не може са сигурношћу предвидјети будућа дешавања, њено дјеловање не смије остати усмјерено само на садашње вријеме и одговарање на захтјеве у реалном времену. Од педагогије се све више очекује да се оријентише на будућност и антиципира оквире свог дјеловања у будућности.

ИЗАЗОВИ У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Завршетак 20. и почетак 21. вијека обиљежио је брз развој информационо-комуникационих технологија. Ниједна људска дјелатност више се не може замислити без сталног усавршавања и промјена. Када се говори о дигиталном окружењу, говори се о окружењу „подржаном”: радиом и телевизијом (РТВ), компјутером, лаптопом, паметним телефоном (iPod, iPhone), таблетом (Вукановић, 2017). Великом брзином се ради на побољшању перформанси ових уређаја у смислу функционалности, естетских захтјева, повезивања на мреже и друго. Из године у годину излазе „нове генерације” компјутера, телевизора, телефона. Створено је једно релативно ново окружење које је названо дигитално.

Дигитално окружење – контекст или *мјесто* које омогућавају технологија и дигитални уређаји, често се преносе путем интернета или другим дигиталним средствима, нпр. мобилне телефонске мреже. (Kluzer & Pujol Priego, 2018; према: Зећевић, 2021: 9)

Уз појам дигитално окружење, у свакодневном говору користе се синтагме дигитално доба, дигитална ера, дигитална цивилизација и слично.

Свједочимо свакодневном стварању нових апликација, корисних софтверских програма намијењених учењу, али и оних за забаву. Побољшава се квалитет технологија, убрзава проток информација. Улажу се значајна средства која ће се, истини за вољу, инвеститору вратити кроз имплементацију добијених резултата. Приоритет у развоју усмјерен је, у првом плану, на профит и материјалну добит, који се остварују коришћењем технологија од стране различитих конзумента, међу којима су и дјеца. Ипак, уз истраживања и развој информационо-комуникационих технологија, у новије вријеме, појављују се и истраживања о посљедицама коришћења ових технологија и дигиталном окружењу (Вотсон, 2016; Tvingi, 2019), посебно када су у питању нежељени ефекти на генерације дјеце и младих.

Иако су се почетком 21. вијека користили термини дигитални домороци и дигитални имигранти, како би се нагласила разлика између младих и старих у ери дигитализације (Prensky, 2001), у новије вријеме оваква подјела губи значај. Наиме, све је више рођених у ери дигиталних технологија, па разлика између дигиталних домородаца и дигиталних имиграната постаје све мање релевантна (Prensky, 2009). Долази вријеме када ће генерације које нису рођене у дигиталној ери полагано нестајати, а за све остале ће се моћи рећи да су дигитални домороци. Мада неке генерацијске разлике не треба занемарити, ипак их не треба поједностављено тумачити. Често различити стилови, вриједности и навике различитих група стварају неспоразуме, погрешне перцепције, конфликт, несклад и грешке у комуникацији (Zur & Zur, 2011). Некада су другачији погледи на свијет, као посљедица коришћења информационо-комуникационих технологија од стране млађих генерација, водили у „сукоб генерација”. Данас готово све генерације користе информационо-комуникационе технологије, па је „сукоб генерација”, ако се уопште може тако називати, много комплексније природе. Може се поставити питање ко више проводи времена у дигиталном свијету, млади или стари, дјеца или њихови родитељи. Али то није једино питање. Неопходно је да се запитамо какав је квалитет тако проведеног времена и да ли смо способни да контролишемо сами себе и нађемо мјеру (Станковић-Јанковић, 2013).

Гдје нас је довело и гдје нас још може одвести прекомјерно коришћење дигиталних технологија? Све више се млади и одрасли окрећу праћењу спорта на телевизијским екранима умјесто активног бављења спортским активностима, или све се више дјеца, млади и одрасли играју онлајн (на играма које траже сталну интернетску везу), а све мање индивидуалним и друштвеним играма у стварности.

То је проблем који све више привлачи пажњу педагога, психолога, психијатара (Matijević, 2016). Реалан проблем недостатка игре огледа се у смањеној физичкој активности, недовољном кретању, што оставља последице на развој дјече. Са друге стране, недостаје дружење при чему се губи социјализацијска улога игре. У научној литератури бројни радови указују на позитивне стране „живе” игре. Само један од бенефита игре с вршњацима је стицање навика позитивног понашања (Mahmutović, 2013), које су резултат интеракција међу вршњацима, које могу бити разноврсне и до те мјере непредвидиве да нема те технологије која може да изнијансира све могуће комбинације интеракција међу различитим људским јединкама. Уз вршњачку интеракцију, неопходно је истаћи и значај „живе” интеракције дјече са одраслима. Бројни су примјери заокупљености родитеља технологијом, често због завршавања посла (к)од куће, па се дјеца која нису добила могућност да ступе у интеракцију са родитељима веома рано окрећу телефонима и таблетима (Terkl, 2011). С једне стране, дјеца ће учећи по моделу, имитирати родитеље који много времена проводе користећи телефон, лаптоп, друштвене мреже и слично. С друге стране, дјеца се окрећу доступним телефонима и таблетима, јер су их презапослени родитељи „одгурнули” од себе и често неконтролисано и лако „препустили машинама” да их васпитавају.

МЕНТАЛНО ЗДРАВЉЕ УЧЕНИКА У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Промјене у различитим сферама живота, изазване појавом информационих технологија, све више се одражавају на ментално здравље ученика. Ментално здравље је стање у којем појединац може да препозна властите способности, те је у могућности да се носи са неугодним и стресним ситуацијама, тако да се његова продуктивност и могућност да се доприноси заједници не доводе у питање (WHO, 2013; према: Роровић, 2021). Друштву су потребне функционалне личности које су способне да се носе са стресом и разноврсним проблемима, не угрожавајући себе. Министарство здравља и социјалне заштите Републике Српске усвојило је *Програм промоције менталног здравља грађана у Републици Српској за период од 2021. до 2023. године*, у коме је наглашено да

лице доброг менталног здравља је задовољно, позитивно, способно основати породицу и бити сретно у њој, прихвата друге људе, способно је стварати и одржавати пријатељства,

продуктивно је на радном мјесту и добро се носи са животним проблемима. (2021: 2)

У наведеном Програму не налази се појам дигитално окружење, али када се истиче унапређење менталног здравља школске дјеце и адолесцената, јасно се као мјера наводи: „креирати школску средину која подржава ментално здравље и усвајање базичних информација о менталном здрављу” (2021: 5). Дакле, школи се као императив намеће обавеза да буде уређена средина у којој ће се штитити ментално здравље ученика. При томе се не смију занемарити оптерећеност великим бројем наставних предмета, сложеност наставних садржаја за сваки наставни предмет, могући лични и породични проблеми, изазови који „вребају” у дигиталном окружењу и слично.

Расправљајући о кризи идентитета, анархизму и одбојној улози рада, Милиша истиче да „млади живе у друштву кризе и (социјалних) разлика које они нису створили, али постају њихове жртве” (Miliša, 2022: 16). Млади конзумирају много тога што утиче на њихово ментално здравље и најчешће немају снаге и знања да се суоче са тим. У дигиталном окружењу најчешће су на друштвеним мрежама. Понекад проводе сате на одређеним мрежама, а да такво своје понашање не доводе у везу са неуобичајеним (Кевић-Зрнић, Станковић-Јанковић и Јењић, 2022). Ове мреже несумњиво имају утицај на ментално здравље младих.

Особе које више времена проводе користећи друштвене мреже и гледајући срећне фотографије других корисника, сматрају друге људе срећнијима, с мишљу о туђим љепшим животима те вјерују у животну неправду. (Jerončić Tomić, Mulić i Milišić Jadrić, 2020: 2652)

На друштвеним мрежама, по правилу, млади настоје да се представе у најбољем издању. Исти аутори додају „појединци с вишим нивоом забринутости о властитом изгледу могу изразити патолошку интернетску зависност и социјалну изолацију” (Jerončić Tomić, Mulić i Milišić Jadrić, 2020: 2652). Негативни ефекти друштвених мрежа и дигитализације понекад могу водити и у насиље, које није увијек лако примјетити и препознати (Ка сигурном и подстицајном школском окружењу, водич за школе, 2020: 86). Такође, истраживања су показала да су особе које су више времена проводиле пред екранима биле анксиозне, депресивне, усамљене и мање емоционално повезане са другима (Saint-Fort, 2016; према: Tvengi, 2019).

Као посљедица претјераног коришћења технологија, тачније прековременог боравка испред екрана (телевизије, компјутера, телефона) јавља се проблем *екранизма*, који води низу негативних исхода по цјелокупно здравље. Такође, све чешће се сусреће појава страха од пропуштања ствари (енг. FOMO – fear of missing out). Некада су млади једни другима накнадно преносили поруке о пропуштеним дружењима, а данас млади могу да прате друштвено догађање, да буду у току, и када нису присутни на лицу мјеста (Tvengi, 2019). Истраживања су показала да су се млади чешће осјећали несрећно када су се више времена бавили активностима које су биле везане за екран (исто). Још један сличан проблем који прати претјерана „конзумација” технологија је *номофобија*. Номофобија је страх од одвајања од мобилног телефона (Bhattacharya, Bashar, Srivastava, Singh, 2019). Детаљније тумачење номофобије указује на страх који се огледа у губљењу телефона, али и страх (па и паника) од могућег пражњења батерије или другог разлога престанка рада телефона. Свакодневно срећемо људе који поред телефона носе и пуњач како би били обезбијеђени (сигурни) у случају да се батерија испразни.

Доминантна изложеност виртуелном може да води губитку потребе да се нешто види и доживи у реалном свијету, те идеји да се работи могу увести у наше животе како бисмо били поштеђени обављања свакодневних активности. Узимање робота за пријатеља може довести до немогућности да се свијет види другим очима (Levinas, 1999; према: Terkl, 2011), а без тога нема емпатије (Terkl, 2011). Тако се постепено гасе бројне вјештине, а временом и вриједности, својствене само људима. Тежњом да се много тога олакша и да млади буду поштеђени бројних изазова, ускраћује им се могућност да се развијају, да уче и стичу искуства. У новије вријеме у индивидуалистичким културама, попут америчке, може се уочити „страх од сазријевања” и појава такозваног *сиорџ ограсћања*, које подразумејева одгађање „преласка” младих у свијет одраслих. Неки индикатори ове појаве су сљедећи: изјаве тинејџера да њихови родитељи увијек знају гдје су и с ким су, тинејџери се мање свађају са родитељима када им се нешто намеће, отворено изјављивање тинејџера да су престрављени од одраслости и слично (Tvengi, 2019).

С друге стране, не могу се оспорити и одређене могућности које нам пружа дигитализација и коришћење друштвених мрежа. На примјер, данас друштвене мреже могу бити врло корисне у контексту друштвене повезаности (Jerončić Tomić, Mulić i Milišić Jadrić, 2020; Tvengi, 2019). Међутим, показало се да, иако у контакту са друговима преко интернета, тинејџери се ипак осјећају усамљено (Tvengi, 2019).

Проблем се даље распламсава ако друштвене мреже постану и остану једино мјесто повезивања са другима.

УЛОГА ШКОЛЕ У ВАСПИТАЊУ УЧЕНИКА У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

У дигиталном окружењу улога школе значајно се мијења. Те промјене могу да имају најмање два правца дјеловања. Један правац односи се на остваривање што квалитетније примјене дигиталних технологија у савременој настави/школи. На тај начин иновирање наставе може да се базира на примјени савремених технологија у процесу учења и подучавања, оспособљавању за коришћење интернет база у тражењу информација, унапређењу онлајн наставе и слично. Други правац би требао да буде усмјерен на предузимање активности којима би се предуприједиле негативне посљедице коришћења ових технологија на психо-физички развој ученика, па тиме и на ментално здравље ученика.

Чини се да су изазови пред којима се школа данас налази знатно већи од оних којима је, мање или више успјешно, одолијевала у неким ранијим периодима свога васпитно-образовног дјеловања. Није тако давно било да су ученици најважније информације неопходне за живот налазили управо у школама. У дигиталном окружењу до информација се може доћи лако и брзо, на сваком мјесту и у свако вријеме. Такође, све више се преплићу формално, неформално и информално образовање. Свему томе највише доприносе информационо-комуникационе технологије. Тако се пред савремену школу постављају нови захтјеви који подразумијевају да се мијења традиционални концепт наставе у коме наставник предавачким посредовањем наставних садржаја држи ученике у пасивном положају. Те промјене могу се усмјерити ка креирању наставе у коју ће се „унијети животни контекст ученика, који подразумијева дигиталне технологије, интеракцију, фокус на активност, истраживање и ангажовање ученика” (Katić i Stanišić, 2021: 125). При томе неопходно је имати у виду да се интеракција, активност, истраживање и ангажовање ученика у дигиталној ери знатно разликују од интеракције, активности, истраживања и ангажовања неких ранијих генерација ученика. Какве интеракције познаје или препознаје савремена школа и да ли је спремна да своју улогу преиспита и стави у контекст баш таквих интеракција? Једна од најновијих је она која се, путем апликације *chat gpt*, остварује са такозваном вјештачком интелигенцијом. Како школа одговара на овај изазов? Да ли је спремна да вјештачку интелигенцију

стави у своју службу или ће недорасла изазову „изигравати полицајца” у покушају да ухвати ученике који користе *chat gpt* за писање есеја или припремање презентација на задану тему? Даље се можемо запитати какву активност и ангажовање ученика препознајемо у дигиталном окружењу. Шта је са истраживањем? Некада је истраживање подразумевјевало и физичко и интелектуално ангажовање, те „живу” интеракцију са другима. На који начин ученици данас истражују? Које компетенције развијају на тај начин? Као проблем намеће се и оспособљеност ученика за филтрирање информација до којих долазе. Све ово нису само изазови за основне и средње школе, већ и за предшколске установе, а нарочито за факултете који, како наводи Матијевић, будуће наставнике и учитеље више припремају за прошлост, помало за садашњост, а недовољно за будућност (Матијевић, 2011). Дакле, одговорност је на свим нивоима васпитања и образовања.

Један од одговора на поменуте изазове је поштовање принципа *учиши биши*, који

има смисао у потпуном остваривању личности, многостраности њених способности, способности изражавања различитих улога као појединца, припадника одређених заједница, грађана, произвођача, породице, иноватора, креатора будућности и сл. (Николић, 2014: 19)

У овом процесу остваривања личности школа има изузетно важну улогу, јер може омогућити ученику да оствари своју личност на дигитално мудро начину. Дигитална мудрост је двоструки концепт, који се односи на мудрост која проистиче из употребе дигиталне технологије за приступ когнитивној моћи изнад наших урођених капацитета и мудрости у разумној употреби технологије за побољшање наших способности (Prensky, 2009). Упознавањем ученика са добрим и лошим странама дигиталног окружења подстиче се развој дигиталне мудрости. Појединац који посједује дигиталну мудрост, искористиће дигитално окружење за стицање нових сазнања.

ПАРТНЕРСТВО ПОРОДИЦЕ И ШКОЛЕ У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Васпитање у дигиталном окружењу не представља само изазов за школу, већ и за породицу и друштво у цјелини. Бољи резултати васпитања могу се остварити ако постоји сарадња породице и школе.

И породица и школа имају потребу, али и обавезу да раде на остваривању што квалитетнијег васпитања. Зато

долази вријеме када школа и породица треба да раде на истинском јачању својих партнерских односа, вријеме да школа мијења приступ и да заједно са породицом васпитно дјелује (Станковић-Јанковић, 2013: 113).

Дигиталне технологије пружају нове могућности у остваривању овог партнерства. Комуникација се лакше и брже остварује путем порука, мејлова, вибер-група, телефонских позива и других медија. Комуникација на овај начин може бити ефикасна, али не у свим ситуацијама. Постоје бројна васпитна питања на која је могуће адекватно одговорити само ако се оствари комуникација „лицем у лице”. Но, честа појава је да рјешење за проблеме са којима се сусрећу, васпитавајући своју дјецу, родитељи траже на интернету (Pantić, 2021). Поставља се питање: Да ли „рецепт” са интернета родитељи могу критички сагледати и „дозирати” према индивидуалним специфичностима дјетета?

Појаву бројних проблема могуће је спријечити уколико постоји квалитетан партнерски однос са породицом. Неки од проблема и питања са којима се сусреће савремена породица, а заједно са њом и школа су квалитет комуникације, родитељска очекивања, однос послушности и одговорности дјетета и многи други. Често су ови проблеми повезани са раним „препуштањем” дјете разноврсним медијима. Може се рећи да родитељи на тај начин купују слободно вријеме (Кевић-Зрнић, Станковић-Јанковић и Јењић, 2022) и ризикују да изгубе блискост са дјецом и да им пруже могућност за социо-емоционално учење које представља основу свега осталог што се даље остварује у окриљу школе, али и касније у животу.

Ако је процесом васпитања развијено повјерење дјетета у породицу и школу, те ако је успостављено узајамно повјерење између породице и школе, постоји могућност да се успоставе канали комуникације. Важи и обрнуто, повјерење је могуће развијати добром комуникацијом. „Комуникација претпоставља укључивање, а уколико она изостане као посљедица јавља се искључивање” (Miliša, 2022: 13). Искључивање дјетета/ученика из комуникације унутар породице и школе може истовремено значити укључивање у групе које промовишу антисоцијалне облике понашања, што води у нове проблеме. Понекад такви проблеми кулминирају и манифестују се кроз насиље. Један од облика је и дигитално насиље – „намјерно и неоправдано кориштење дигиталних технологија у сврху наношења штете једној или

више особа" (Zečević, 2021: 8). Овакав вид насиља тешко је препознати, па је партнерство породице и школе од пресудног значаја. Ипак, најоптималнији резултати у васпитању могу се очекивати ако се превентивно дјелује, при чему у фокусу треба да буде оспособљавање за ненасилно комуницирање и контролу емоција, те подизање квалитета времена проведеног са дјецом/ученицима.

Чест проблем васпитања младих и породичних односа јесу велика, некада и нереална, очекивања родитеља.

Прихватајући вриједности које намеће конзумерско друштво родитељи дају све од себе да од својих потомака направе *оно што се тражи*, тачније оно што тржиште рада потражује. (Кевић-Зрнић, Станковић-Јанковић и Јењић, 2022: 225)

Из тих разлога родитељи укључују дјецу у различите ваншколске активности, курсеве, школе и клубове. Очекује се да дијете савлада страни језик, математику, или оствари запажене резултате у спорту и сличним активностима. Међутим, има и супротних примјера када се од ученика не очекује и не тражи ни оно за шта ученик има потенцијал и што би могао постићи. „Истраживања о сарадњи породице и школе показују да су наставници као важан проблем издвојили превелика или недовољна очекивања од дјецe" (Ка сигурном и подстицајном школском окружењу, водич за школе, 2020: 96). Под притиском превеликих очекивања родитеља, дјеца се често усмјеравају да раде оно што желе родитељи, а не она сама. То је уско повезано са послушношћу и одговорношћу. Послушност заснована на спољашњој послушности подразумева да „појединац поступа онако како то други желе или одлучују и може своју одговорност да препусти другome" (Јул и Јенсен, 2014: 48). Чести су примјери у којима одрасли (родитељи, наставници) свој однос са дјецом који је успјешан описују као свој успјех или успјех свог васпитања, а за однос са дјецом који је мање успјешан криве дијете. У том случају одрасла особа не преузима одговорност, па се сва одговорност (двострука одговорност) свали на дијете у облику кривице или стида. То се снажно одражава на лични интегритет дјетета. Ако одрасли у својим односима са дјететом „брину о његовом интегритету и поштују његову потрагу за властитим границама и труд да дефинише себе", онда можемо претпоставити да је дијете

добило најбољу основу да развије здрав осјећај властите вриједности. Тај осјећај је и важан предуслов за процес интроспекције, који је неопходан како би се дијете повезало са својом унутрашњом одговорношћу (Јул и Јенсен, 2014: 68).

Од школе се очекује да родитеље упуту у ове суптилне димензије васпитања.

Породица треба да задржи своју примарну улогу васпитања, а образовни резултати и академско постигнуће ће доћи као резултат складног васпитног дјеловања. Резултати истраживања то потврђују: за већи школски успјех потребна је родитељска љубав и одсутност злостављања, већа укљученост родитеља у школски живот дјече, већа породична повезаност (Luketić, 2018). Уз то треба имати у виду да

прецизан одговор на питање шта треба постићи васпитањем и образовањем зависи од узрасних и других особености васпитаника, од друштвених циљева и потреба, али и од бројних ситуационих фактора. (Димитријевић, 2016: 268)

Склад и синхронизација дјеловања породице и школе могу дати најоптималније резултате.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У овом раду указано је на изазове са којима се можемо сусрести у дигиталном окружењу и на посљедице примјене информационих технологија. Изнесена су нека размишљања о правцима васпитно-образовног дјеловања. Анализирајући радове који третирају овај проблем, пошло се од објашњења кључних појмова, важности сагледавања друштвеног контекста у процесу васпитања, али и могућности које пружа школа у партнерству са породицом, те значаја заштите менталног здравља ученика у доба дигитализације. Дигиталне технологије имају своје предности, али и слабости које се могу повезати са разним врстама злоупотреба у дигиталном окружењу.

Важан задатак школе је да дјецу подучи начинима коришћења савремених технологија, опасностима које оне носе и савјетима како да се заштите (*Ка сиџурном и њодсџицајном школском окружењу, водич за школе, 2020: 106*),

али и да дјецу помогне да развију дигиталну мудрост (Prensky, 2009). У васпитно-образовној пракси неопходно је усмјерити снаге на развијање компетенција за успјешно коришћење интернет платформи, научних и поучних портала, адекватан приступ друштвеним мрежама, уочавање специфичности онлајн комуникације и комуникације уживо и слично. За успјех у томе није довољно само дјеловање школе, већ синхронизован рад са породицом, установама и институцијама заједнице. Заједнички рад требао би резултирати

очувању менталног здравља ученика који ће се успјешно носити са теретом и неизвјесношћу будућег времена.

Каква је перспектива младих који су научили да само по потреби проналазе (гуглају) информације (Кевић-Зрнић, Станковић-Јанковић и Јењић, 2022), али не и да уче? Та два процеса не могу се изједначити, јер није довољно пронаћи информацију, треба научити користити је, стављати у различите контексте, анализирати из више углова, повезивати са другим информацијама, продискутовати са другима њен смисао и значај – „мјерити” је уздуж и попријeko. Школа је мјесто које пружа мноштво могућности о томе како треба учити. Такође, учење социјалних и емоционалних вјештина могуће је остварити њиховим практиковањем у школском и породичном окружењу. Интерперсонални односи и емоције које прште у учионици и породици не могу бити програмирани и унапријед вјештачки изнијансирани. С друге стране, претјерано ослањање на технологију води у емоционалну и социјалну депривацију, што дугорочно може угрозити ментално здравље.

Охрабрују истраживања која показују да је могућа „детоксикација” од претјеране употребе технологије. Показало се да смањење временаведеног на фејсбуку води већој срећи, мањој усамљености и депресији, а смањено излагање екрану резултира побољшању социјалних вјештина (Tvengi, 2019). Ова сазнања иду у прилог педагошком оптимизму и указују на потребу да се плански ради на осмишљавању и примјени програма рада са ученицима како би се предуприједили нежељени ефекти информационих технологија.

Литература

- Вотсон, Р. (2016). *Будући умови*. Београд: Плато.
- Вукановић, Н. (2017). Учење у уобичајеном и дигиталном окружењу. *Наша школа, XXIII (3–4)*, 99–110. doi: 10.7251/NSK1702099V.
- Живковић, П. (2007). Историјски корени и савремени утицај социјалне педагогије. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 37, 423–437.
- Ка сијурном и подстицајном школском окружењу, водич за школе*. (2020). Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.
- Јул, Ј. и Јенсен, Х. (2014). *Компетиција у педагошким односима: Од послушности до одговорности*. Београд: Eduka.
- Кевић-Зрнић, С., Станковић-Јанковић, Т. и Јењић, С. (2022). Социјализација у дигиталном окружењу. У Ј. Petrović i G. Jovanić (Prir.), *Поремећаји и понашању дјече и младих (222–231)*. Вања Лука: Centar modernih znanja. DOI: 10.7251/ZCMZ0122222K.
- Кевић-Зрнић, С., Станковић-Јанковић, Т. и Јењић, С. (2023). Воспитање у породици, традиција и изазови савременог доба. У Б. Бранковић и С. Кевић-Зрнић (Prir.), *Познавањем културне баштине до поштовања различитости (57–83)*. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Николић, Р. (2014). Какве су перспективе школе и наставе у овом веку. У Р. Николић (Prir.), *Настава и учење – савремени пристоји и перспективе (17–26)*. Ужице: Учитељски факултет.
- Поткоњак, Н. и Пијановић, П. (Prir.) (1996). *Педагошки лексикон*. (1996). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Програм промоције менталног здравља грађана у Републици Српској за период од 2021. до 2023. године*. (2021). Бања Лука: Министарство здравља и социјалне заштите РС.
- Станковић-Јанковић, Т. (2013). Социјалне компетенције и учење у дигиталној цивилизацији. У Д. Branković, М. Danilović i S. Popov (Prir.), *Технологија, информатика и образовање: стање и проблеми, циљеви и могућности, промјене и перспективе (111–120)*. Вања Лука: Филозофски факултет; Београд: Институт за педагошка истраживања; Нови Сад: Центар за развој и примјену науке, технологије и информатике.

- Bhattacharya, S., Bashar, M., Srivastava, A., Singh, A. (2019). NOMORPHIA: NO MOBILE PHONE PHOBIA. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 8 (4), 1297–1300.

- Dimitrijević, I. (2016). Vaspitanje i obrazovanje za ljudska prava i demokratiju. *Religija i tolerancija, Časopis Centra za empirijska istraživanja religije*, XIV (26), 267–296.
- Zečević, I. (2021). *Odgoj i obrazovanje djece o sigurnoj upotrebi digitalnih tehnologija*. Sarajevo: Save the Children.
- Zur, O. & Zur, A. (2011). On Digital Immigrants and Digital Natives: *How the Digital Divide Affects Families, Educational Institutions, and the Workplace*. Zur Institute – Online Publication. https://www.zur.institute.com/digital_divide.html. Retrieved on April 30, 2012.
- Katić, J. i Stanišić, M. (2021). Digitalne generacije – nove sposobnosti? U I. Jeremić (Prir.), *Vaspitanje i obrazovanje u digitalnom okruženju* (121–126). Beograd: Filozofski fakultet.
- Jerončić Tomić, I., Mulić, R. i Milišić Jadrić, A. (2020). Utjecaj društvenih mreža na samopoštovanje i mentalno zdravlje mladih. *In medias res: časopis filozofije medija*, 9 (17), 2649–2654. DOI: 10.46640/imr.9.17.4.
- Luketić, M. (2018). Odnosi u obitelji i njihov utjecaj na školski uspjeh djece. *Didaskalos: časopis Udruge studenata pedagogije Filozofskog fakulteta Osijek*, II (2), 69–81.
- Matijević, M. (2011). Škola za učenje i budućnost. U S. Jurčević Lozančić i S. Opić (Prir.), *Škola, odgoj i učenje za budućnost* (9–22). Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Matijević, M. (2016). Humanističko vaspitanje izvan škole i porodice. U N. Suzić i D. Partalo (Prir.), *Humanističko i emancipatorsko vaspitanje* (89–107). Banja Luka: Filozofski fakultet Banja Luka.
- Mahmutović, A. (2013). Značaj igre u socijalizaciji djece predškolskog uzrasta. *Metodički obzori*, 8 (18), 21–33.
- Miliša, Z. (2022). Kriza identiteta mladih, anarhizam i odbojna uloga rada. U N. Macanović (Prir.), *Poremećaji u ponašanju djece i mladih* (13–20). Banja Luka: Centar modernih znanja.
- Pantić, I. (2021). Roditeljstvo u digitalnom okruženju. U I. Jeremić i dr. (Prir.), *Vaspitanje i obrazovanje u digitalnom okruženju* (63–68). Beograd: Filozofski fakultet.
- Popović, G. (2021). Mentalno zdravlje i srednjoškolci. *Bjelovarski učitelj XXVI* (1-3), 79–86.
- Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants. On the Horizon. doi.org/10.1108/10748120110424843 https://desarrollodocente.uc.cl/wp-content/uploads/2020/03/Digital_Natives_Digital_Immigrants.pdf. Преузето 10. 10. 2023.

- Prensky, M. (2009). H. Sapiens Digital: From Digital Immigrants and Digital Natives to Digital Wisdom. *Journal of Online Education*, 5 (3). <https://nsuworks.nova.edu/innovate/vol5/iss3/1>. Преузето 11. 3. 2023.
- Terkl, Š. (2011). *Sami zajedno: zašto očekujemo više od tehnologije nego jedni od drugih*. Beograd: Clio.
- Tvengi, M. Dž. (2019). *Internet generacija: dezorijentisanost djece u digitalnom dobu*. Novi Sad: Psihopolis institut.

Slaviša V. Jenjić

Tanja V. Stanković-Janković

THE CHALLENGES OF EDUCATING STUDENTS IN A DIGITAL ENVIRONMENT

Summary

The future leads to a decline in the number of digital migrants (those born before the expansion of the digital environment) and the dominance of digital natives (those who have lived in a digital environment throughout their lives). The digital environment has positive aspects, but often also a negative connotation. The advantages and disadvantages present great challenges for individuals, families, schools and society as a whole.

Analyzing a large number of research results, as well as theoretical understandings about the problems of young people in modern living conditions, the authors point out some of the challenges which face education in the digital era. In this connection, the emphasis in the work is placed on the development and expansion of information and communication technologies. The development of these technologies led to the daily use of mobile phones, tablets, and computers. The accessibility and use of the Internet reflected the expansion of digitization in all phases of human life. In such a digital environment, the knowledge and application of digital technologies are imposed as a necessity and avoiding the application of these technologies distances the individual from reality. However, living in a digital environment affects the education process and the health of individuals, especially their mental health. The majority of young people spend several hours every day in front of a screen, on social networks and in closed spaces, which significantly calls into question the process of socialization and the acquisition of communication skills. In addition to the highlighted and evident problems, the authors try to point out the role of the school, as well as the need for greater cooperation between the school and the family. To what extent can or should the school “transform” in order to respond to the challenges of the influence of information and communication technologies in the lives of children and young people? How do these IC technologies reflect on the family-school partnership? These are just some of the questions that the authors consider in this paper. The work contains appropriate guidelines useful for educational

work at school, cooperation with the family, and the preservation of the mental and physical health of young people.

Key words: upbringing, education, digital environment, mental health

ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРПскоЈ

У Републици Српској све су израженији притисци усмјерени ка већој отворености, рационалности и прилагодљивости образовних стандарда европским нивоима. Експерти високошколског образовања наглашавају да су нова научно-технолошка револуција и значајније друштвене промјене условиле потребу за радикалним реформама универзитета и поштовањем принципа рационализације, модернизације и интернационализације. Све више је заговорника идеје да болоњски процес није остварио очекивано и да води ка дјелимичном нестајању европских и националних универзитетских традиција и научних структура.

Изазови и перспективе високог образовања у Републици Српској односе се на ниво захтјева на академским студијама, однос академских и струковних студија, дуално образовање, поштовање принципа *јединства различитости*, задржавање специфичности и предности традиционалног система образовања у Републици Српској, мобилност студената и наставника, контролу квалитета, узајамно оцјењивање свих актера наставе, наставног процеса и његових исхода, те административну и организациону страну структурних промјена реформе.

Реформе високог образовања Републике Српске треба да буду сразмјерне потребама и очекивањима друштва, науке и технологије. Поред организационо-системских промјена неопходне су процесуалне промјене усмјерене на динамику индивидуалног развоја, социјалне интеграције и промјене у квалитету. Неопходно је организовати системска истраживања улоге, задатака и карактеристика наставног

* branka.kovacevic@ff.ues.rs.ba

рада на универзитетима, те истраживања промјена у универзитетској настави на националној и међународној основи. При томе треба имати у виду да се такве промјене у области високог образовања темеље на контроли важећих стандарда као и на контроли квалитета универзитета и факултета.

Кључне ријечи: високо образовање, Република Српска, изазови и перспективе

УВОД

Научно-технолошке и друштвене промјене условиле су усвајање Болоњске декларације (29. фебруара 2000. године), као врло значајног документа који је покренуо европске земље на усклађивање високошколског образовања. Босна и Херцеговина је званично потписала Болоњску декларацију 19. 9. 2003. године на министарској конференцији у Берлину и са осталим земљама потписницама обавезала се да заједнички реформишу систем високог образовања и измијене његову структуру, односно да се створи европски простор за високо образовање ради повећања могућности запошљавања и мобилности грађана, као и међународне конкуренције у високом образовању. Болоњска декларација заговара и усвајање система лако разумљивих и упоредивих степена, промовисање помоћу додатка дипломи покретљивост грађана Европе и међународну конкуренцију система европског високог образовања; усвајање система заснованог на два главна циклуса – студентском и дипломском; увођење система бодова као одговарајућег средства за промовисање широко распрострањене мобилности студената; промовисање мобилности савладавањем препрека, с посебним настојањем да се омогући: студентима приступ студијама и обука и с њом повезане услуге; наставницима, истраживачима и административном особљу признавање и валоризација семестара проведених у истраживању и признавање и валоризација предавања и обуке у Европи; промовисање европске сарадње ради обезбеђивања квалитета у изградњи компаративних критерија и методологија и промовисање неопходних европских димензија у високом образовању а посебно у изради наставног програма (Вилотијевић и Вилотијевић, 2007). У Декларацији је истакнуто да ће се наведени циљеви остваривати уз пуно уважавање различитих култура, језика и националних образовних система и аутономије универзитета.

У стратешким документима о високом образовању истакнуто је да је систем високог образовања у Републици Српској креиран као бинарни, троциклични систем, у којем се изводе двије врсте студијских програма (академски и струковни), на три нивоа (први, други и трећи). У Закону о високом образовању Републике Српске (2020) дефинисано је да се на трећем нивоу тј. циклусу могу изводити само академски студијски програми. Први ниво студија изводи се у трајању од три и четири године, са изузетком интегрисаних студија првог и другог циклуса (студиј медицине, стоматологије и фармације), који могу трајати пет или шест година. Други ниво студија изводи се у трајању од годину дана, односно двије године – у зависности од дужине трајања првог циклуса студија, док се трећи ниво (докторске студије) изводе у трајању од три године. Други циклус студија који се организује након првог циклуса траје једну или двије године, а трећи циклус организује се након другог циклуса и траје три године. Сва три нивоа вредновани су са одговарајућим бројем ECTS бодова на начин прописан Законом, а пренос ECTS бодова је могућ, на основу исхода учења, између различитих студијских програма исте врсте. Студије се изводе на двије врсте високошколских установа – универзитетима (изводе се сва три циклуса студија) и високим школама (могу изводити само први циклус студија).

Болоњски процес изложен је оштрим критикама, јер се сматра да води ка дјелимичном нестајању европских и националних универзитетских традиција и научних структура (Lisman, 2006). За критичаре образовања нови услови поучавања бечелора и мастера могу се посматрати као *ограњивајући корсети* при креирању стратегија наставе и воде ка погоршавању услова рада и могућности вођења студената (Eberhart, 2010). Тешкоћа је у томе што се универзитети налазе на узбурканом мору и све чешће наилазе на плићак који угрожавају њихову потребу за елитизмом и академском усмјереношћу (Soares & Amaral, 1999). Хати [John Hattie] и Марш [Herbert Marsh] (Hattie & Marsh, 1996) наглашавају да су универзитети као танкери дуге пловидбе, потребан им је добар преглед ситуације како би могли промијенити курс и како би имали довољно времена да доврше своје маневрисање. Филозофи упозоравају на кризу идентитета универзитета и проблеме који су спољашње (везани за друштвено-економску модернизацију) и суштинске природе (везани су за унутрашње тешкоће саме идеје идентитета универзитета). Према мишљењу Димића (2013), занемаривање изворних вриједности идеје универзитета, Хумболтових принципа (јединства науке, јединства наставе и

истраживања) и одсуство академске слободе професора и студената оставља универзитет без своје идеје.

На нашим просторима критике болоњског процеса усмјерене су на: смањен ниво захтјева на академским студијима, ограничавање професора и студената ширином студија, ограничења попут обима градива, односно литературе бројем ECTS, затим неразликовање академских, односно струковних студија, структурне промјене којима се студије пошколавају, исцјепканост области на модуле, семестре и трисеместре. Такође се истиче наглашеност негативне стране функционалног знања, технократски приступ знању, те преобладајуће питање административне и организационе стране структурних промјена реформе (Гојков, 2012). Болоњски процес, према мишљењу критичара високог образовања у Републици Српској, није остварио очекивано и води ка дјелимичном нестајању европских и националних универзитетских традиција и научних структура. Све су израженији захтјеви за већим степеном отворености, рационалности и прилагодљивости образовних стандарда европским нивоима.

Поставља се питање у којој су мјери реализовани циљеви Болоњске декларације? У радовима великог броја аутора наглашено је да у потпуности нису остварени циљеви који се односе на усвајање заједничког оквира разумљивих и упоредивих степена примјеном Додатка за дипломе; увођење додипломских и мастер студија у свим земљама тако да се први степени стичу најмање послје три године, у складу са тржиштем рада; систем бодовања који је компатибилан са ECTS који, такође, покрива и доживотно учење; европска димензија у обезбјеђивању квалитета са упоредивим критеријумима и методама; отклањање преосталих препрека слободној мобилности студената и предавача. Евидентни су проблеми усклађивања конкурентности нашег високог образовања са међународним европским системом високог образовања, увођења краћих студија, одређивања односа академских и струковних студија, структуре двоструког степеновања, система бодовања, екстерног вредновања, као и аутономије и одговорности универзитета.

ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Стратегија развоја образовања Републике Српске за период 2016–2021. године била је базирана на пет стратешких циљева: 1) унапређивање организационе структуре и квалитета високог образовања; 2) научноистраживачки оријентисано високо образовање и повезивање високог образовања и тржишта рада; 3) модернизацију сту-

дијских програма за иницијално образовање васпитача, наставника и стручних сарадника и 4) интернационализацију високог образовања и унапређивање студентског стандарда. У документу Стратегија развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској за период 2023–2029. године (2023) анализирана је процјена остварености наведених пет стратешких циљева. Процјена остварености првог стратешког циља (Унапређивање организационе структуре и квалитета високог образовања) показује да је у потпуности реализована мјера екстерног обезбјеђења квалитета. Претежно је реализована мјера усмјерена на механизме интерног обезбјеђења квалитета. Анализом је констатовано да су дјелимично реализоване мјере усмјерене на унапређивање организационе структуре универзитета (осим активности јачања сарадње организационих јединица нарочито ради лиценцирања заједничких студијских програма), унапређивање универзитетског наставног процеса и развоја студијских програма. Међутим, забрињавајуће је да нема видљивог напретка код мјере која се односи на унапређивање професионалних компетенција универзитетских наставника.

Код другог стратешког циља (Научноистраживачки оријентисано високо образовање и повезивање високог образовања и тржишта рада) претежно су реализоване мјере код унапређивања услова за научну каријеру, професионални развој и оспособљавање истраживача и усаглашавање услова и профила студија са потребама тржишта рада и правцима развоја Републике. Установљен је дјелимичан напредак у реализацији мјера које се односе на научноистраживачку сарадњу и мобилност, унапређивање научноистраживачког рада, унапређивање студија III циклуса високог образовања – докторских студија, истраживачки оријентисано високо образовање, укључивање студената у научноистраживачки рад и подстицање и унапређивање предузетничко-иновативног карактера студија. Процјена остварености трећег стратешког циља (Модернизација студијских програма за иницијално образовање васпитача, наставника и стручних сарадника) показује да је дјелимично реализована мјера усмјерена на реформисање студијских програма за иницијално образовање васпитача, наставника и стручних сарадника с циљем усаглашавања са савременим филозофијама васпитања и образовања. Утврђено је да нема видљивог напретка у реализацији мјере успостављање система *позитивне селекције* кандидата на студијске програме за образовање васпитача, наставника и стручних сарадника. Код четвртог стратешког циља (Интернационализација високог образовања) у потпуности је реализована мјера која се односи на повећање броја студената

који одлазе на иностране универзитете, као и броја студената из иностранства на универзитетима у Републици, на сва три циклуса студија. Установљено је да су претежно реализоване мјере усмјерене на повећање мобилности студената и академског особља са циљем остварења одлазне мобилности студената од 10% и долазне мобилности од 5% до 2020. године и унапређивање међународне сарадње са признатим високошколским установама у иностранству. Дјелимично су реализоване мјере повећања броја докторанада из Републике на акредитованим свјетским универзитетима и привођења крају процеса акредитације високошколских установа ради лакшег признавања домаћих квалификација приликом запошљавања у иностранству или наставка студија на иностраним високошколским установама. Закључено је да нема видљивог напретка у реализацији мјера подстицања увођења студијских програма на енглеском језику и формирања интердисциплинарних студија са акредитованим европским и свјетским високошколским установама. Ипак треба напоменути да је на јавним универзитетима у Републици Српској у 2023. години дошло до повећања броја студијских програма на енглеском језику (медицинске и техничке науке). У Стратегији развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској за период 2023–2029. године (2023), унапређивање студентског стандарда представља пети стратешки циљ, који је у потпуности реализовао мјере реформисања постојећег модела стипендирања студената на републичком нивоу и унапређивања инфраструктурних капацитета. Утврђено је да је претежно реализована мјера израде пројекта реформе система студентског стандарда у правцу равномјерније расподеле средстава.

Анализом процјене остварености пет стратешких циљева у високом образовању не само да је сагледано постојеће стање, него су идентификовани и кључни проблеми у високом образовању. Закључено је да високо образовање Републике Српске представља организован систем који је остварио одређен напредак у сегментима који се односе на: значајна улагања у инфраструктуру и опрему, успостављање сопственог система осигурања квалитета (АВОРС) и признавања страних квалификација (ЦИП); успостављање система обезбјеђења квалитета и признавања квалификација у високом образовању, усвајање приједлога Мреже високошколских установа и студијских програма у Републици Српској; успјешну промоцију политике бесплатног студирања и минималних цијена студентског живота и стандарда, као и напредак у обезбјеђивању студентског стандарда (Стратегија развоја науке и технологије, високог образовања и

информационог друштва у Републици Српској за период 2023–2029. године, 2023).

Идентификовани проблеми високог образовања Републике Српске представљени у Мрежи високошколских установа и студијских програма у Републици Српској (2022) односе се на смањен број уписаних студената (посљедица негативних демографских и миграционих трендова и смањења атрактивности студирања), неискоришћене унутрашње резерве система (смањен број студената по наставнику и сараднику и раст издвајања по студенту на јавним универзитетима), преоптерећеност наставника и сарадника часовима преко норме (одражава се на квалитет образовања и у знатној мјери отежава научно-истраживачки рад), неуједначеност наставних планова унутар истих или сличних студијских програма, неусклађеност одређених студијских програма са почетним лиценцираним садржајем, преклапање и дуплирање студијских програма, структурна неусклађеност студијских програма према пољима образовања, недостатак интердисциплинарних студијских програма, као и угроженост националних, идентитетских академских дисциплина.

Посебно је важно нагласити да је у циљу унапређивања постојећег система неопходно увођење системских инструмената за праћење стања у свим областима високог образовања. На овај начин ће се, према Стратегији развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској за период 2023–2029. године (2023), створити услови за ефикасније управљање системом високог образовања, континуирано унапређивање квалитета високог образовања и међународне сарадње, стварање истраживачко-развојног подмлатка и лакшег прелаза привреде на индустрију 4.0 и зелену економију, континуирано унапређивање студентског стандарда, подстицање и олакшавање интеракција са секторима привреде и истраживачко-развојним организацијама, увођење интердисциплинарних студијских програма и јачање сарадње са Србијом. У Мрежи високошколских установа и студијских програма у Републици Српској (2022) констатовано је да основни критеријум развоја домаћег система високог образовања чини квалитет. Неизбјежно је досљедно стратешко планирање, планско креирање и спровођење мјера и активности за остваривање циљева и стандарда квалитета прокламованим домаћим стратешким документима и међународним документима који важе у европском подручју високог образовања.

ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ – ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ

У документу Мрежа високошколских установа и студијских програма у Републици Српској (2022) за период до краја 2023. године дате су препоруке за унапређивање стања у високом образовању. Препоруке представљене у Мрежи указују да је неоправдано оснивање нових ВШУ и нових одјељења ван сједишта, односно потребно је извршити рационализацију студијских програма од стране ВШУ, формирати струковна вијећа за поједине области образовања ради израде стандарда квалификација, успоставити тзв. заједничко језгро састављено од наставних дисциплина које ће бити заједничке за више студијских програма, анализирати студијске програме на свим ВШУ (издвојити програме који се изводе као академски, а по природи студија су струковни, ради измјене врсте програма и повећања удјела стручне праксе), увести кратке програме студија (60–120 ECTS) у појединим областима студија на ВШУ као брзи одговор на захтјеве тржишта рада, планирати годишње уписне политике у складу са потребама тржишта рада и расположивим буџетским оквиром, усвојити листе студијских програма на којима се образују дефицитарна занимања, као и листе студијских програма за очување идентитетских дисциплина, одредити стварну цијену коштања сваког студијског програма у циљу утврђивања финансијске оправданости извођења таквих студијских програма на терет буџета Републике; подмладити наставни кадар пријемом минимално једног сарадника у току академске године, уложити додатни напор у организацију најмање једног студијског програма трећег циклуса по ужим научним областима на јавним ВШУ у Републици, провјерити оправданост постојања и услова за обављање дјелатности у одјељењима приватних ВШУ ван сједишта, те формирати стручне групе од стране чланова Савјета и спољних сарадника/стручњака који ће извршити детаљну и свеобухватну анализу тзв. Болоњске реформе од 2006. године до данас.

На основу анализе докумената од стратешког значаја за високо образовање у Републици Српској, може се констатовати да је наглашена потреба за побољшањем квалитета и усклађивања поучавања и учења са ширим друштвеним потребама те потребама тржишта рада, као и прилагођавање глобализацији и повећању броја студената и институција високог образовања. Осигурање квалитета високог образовања претпоставља прилагођавање визији и приоритетима сваке институције високог образовања у Републици Српској. Поштовањем различитости и специфичности институција високог образовања под-

стиче се сарадња и одговорност свих институција. Крајњи циљ свих високошколских институција усмјерен је на уграђивање постигнутих резултата у процес стратегије високог образовања. Предложена мјера акредитације и модернизације студијских програма води ка ефикаснијој усклађености броја студијских програма, како према потребама тржишта рада и капацитетима ВШУ, тако и према ефикаснијем испуњавању одговарајућих стандарда и критеријума. Високо образовање Републике Српске ће реализацијом предложених мјера створити услове за добијање пуноправног чланства у Европској асоцијацији за обезбјеђење квалитета у високом образовању (ENQA) и Европском регистру за обезбјеђење квалитета у високом образовању (EQAR).

Пред високим образовањем у Републици Српској налази се изазов континуиране информатизације и дигитализације високог образовања, односно увођење и развој јединственог информационог система високог образовања, унапређење ИКТ инфраструктуре, развијање дигитализације наставног процеса кроз педагошку примјену ИКТ, изградња људских и институционалних капацитета, креирање и успостављање електронских сервиса попут е-матичних књига и е-индекса, унапређење дигиталних компетенција студената кроз примјену иновираних наставних планова и програма у којима су дигиталне технологије уграђене у процес учења, побољшање дигиталних и педагошких компетенција наставног, али и административног особља, те подстицање и креирање таквог окружења које ће омогућити студентима и запосленима на ВШУ да стекну тражена знања и вјештине и да овладају савременим дигиталним технологијама (Стратегија развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској за период 2023–2029. године, 2023). Увођење дигиталне технологије подразумијева уважавање стандарда за обезбјеђење квалитета – циљ је усмјерен на квалитет исхода учења, унапређивање дигиталних компетенција студената, али и оснаживање конкурентности студената на тржишту рада.

Успостављање система за уређивање и класификацију квалификација и регулисаних професија је од великог значаја за високо образовање у Републици Српској. У Стратегији развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској (2023) истакнуто је да је доношење *Оквир* квалификација Републике Српске прожимајућа мјера у скупу већег броја различитих ресорних надлежности и један од предуслова за успјешно спровођење значајног броја осталих стратешких мјера и активности, као што су уписна политика и развој мреже ВШУ и студијских програма. Усва-

јање документа *Оквира квалификација Републике Српске* од велике је важности за даљи развој високог образовања у цјелини и претпоставља провођење свеобухватног истраживања потреба привредне и пословне заједнице (уз уважавање постојећих секторских докумената и стратегија). Такође, у перспективи је доношење Закона о регулисаним професијама, односно Листе регулисаних професија Републике Српске, којим ће бити регулисана правила везана за признавање диплома и других квалификација између држава чланица.

Мјера унапређења процеса планирања, праћења и вредновања у систему високог образовања, развоја инфраструктуре високог образовања од посебног је значаја за високо образовање у Републици Српској. Циљ ове мјере односи се на увођење значајних побољшања у кључне управљачке процесе (постизање већег степена вертикалне интеграције и хоризонталне кохерентности система). Предложено је да јавни универзитети (а исто се препоручује и за приватне универзитете у РС) донесу своје стратегије развоја за период до 2030. године. Мјере Стратегије развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској за период 2023–2029. године (2023) односе се и на развијање и увођење методологије за праћење и вредновање система високог образовања – праћење исхода учења и стечених компетенција, уз претходно изведену детаљну анализу студијских програма према садржајима и усклађености исхода учења и компетенција које се њима стичу, с реалним потребама тржишта рада и друштва. Ове предложене мјере акценат стављају на иновирање система високог образовања у подручју планирања, програмирања, реализације и евалуације наставног процеса и научно-истраживачког рада. Досадашње промјене у универзитетској настави најчешће нису биле сразмјерне потребама и очекивањима друштва, односно реформе деведесетих година прошлог вијека окарактерисане су као организационо-системске, „док су мање видљиве процесуалне промјене, усмјерене на динамику индивидуалног развоја, социјалне интеграције и промјене у квалитету исхода образовања” (Бранковић и Микановић, 2011: 581–582). Истовремено наше друштво прелази тежак пут од тоталитаризма ка демократији и оптерећено је постконфликтношћу, економском неразвијеношћу, дезинтегрисаношћу, криминализацијом, корупцијом, политизацијском манипулацијом и осталим социопатолошким појавама, па и не представља нарочито повољан контекст реформе универзитета и побољшавања квалитета наставно-научног процеса у складу са стандардима Европске уније садржаним и у Болоњској декларацији (Илић, 2007). Евидентни су проблеми повећања раскорака између научних

сазнања и садржаја учења, спорости у примјени нових образовних технологија, спорости у успостављању система вриједности, губљења личног и националног идентитета, запостављености васпитне функције наставе, неефикасности наставног и школског рада, неадекватности примјене метода и облика рада, неадекватности система школовања и професионалног развоја наставног кадра и др. (Бранковић, 2013). Процес превазилажења традиционалних облика и метода рада у универзитетској настави претпоставља дисеминацију иновација у универзитетском предавању, иновативним моделима вјежби, интерактивној комуникацији и демократизацији односа у универзитетској настави, те евалуацији квалитета рада студената и наставника.

Пред високим образовањем у Републици Српској је изазов пружања адекватне подршке развоју међууниверзитетских, мултидисциплинарних и интердисциплинарних студија. Евидентно је да развој и прилагођавање структуре студијских програма претпоставља и промјену унутар универзитета и њихових истраживачких и образовних политика, као и образовање засновано на компетенцијама за потребе тржишта рада, сарадњу универзитета с јавним и приватним сектором, те систематско развијање истраживачког кадра кроз стварно бављење научно-истраживачким радом, не само за потребе континуираног прилива наставног кадра, већ и за потребе осталих друштвених сектора и тржишта радне снаге, индустрије, предузетништва, трговине, јавних установа, истраживачких и других организација. Кроз процес развоја студија промовисаће се мобилност, регионална сарадња, интердисциплинарност, мултидисциплинарност и међународна сарадња (Стратегија развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској за период 2023–2029. године, 2023). Захтјеви за интердисциплинарним приступом су бројни и „све се више у јавном дискурсу потврђује да је недостатно друштвену садржајност изучавати искључиво из позиције једне научне дисциплине” (Ћаушевић и Панджић, 2022: 234). Такође је наглашено да је савремено друштво веома „комплексно и ни за једну науку није резервисан ексклузивитет у његовом проучавању” (Ћаушевић и Панджић, 2022: 234). За Павловића (2010) имамо, с једне стране, потребу за методолошком компетентношћу, поштовањем строгих процедура научне објективности, што углавном подстиче остајање у оквирима једне науке, и, са друге стране, потребу да се превазилазе уски и предметни и методолошки оквири појединачних наука, што подстиче интеграцију више наука.

Република Српска у стратешким документима за високо образовање, по узору на Европску унију, заговара идеју повећања нивоа

образованости. Да ли подстицање уписа младих на техничке и природне науке може утицати на мању стопу незапослености? Како превазићи постојећи јаз између природних и друштвених наука? Друштвене промјене и радикалне измјене система вриједности знатно су допринијеле да друштвене и хуманистичке науке у савременом друштву све мање значе, како у смислу имати, тако и у смислу бити (Симеуновић, 2017). Од друштвених и хуманистичких наука захтијевају се брзи резултати и најчешће им се ради сагледавања садашњости намећу краткорочни пројекти. Све упућује на закључак да

неолиберални концепт уређења друштва и тиме новог меркантилног односа државе према науци, у складу са глобализмом као идеологијом профита, очито далеко више погодује природним наукама чији су резултати опипљивији него резултати друштвених и хуманистичких наука. (Симеуновић, 2017: 14)

Допринос друштвених и хуманистичких наука стварању профита није увијек непосредно видљив и тешко је мјерљив, те тешко да ће остварити ону врсту успјеха на плану профита, који су имале и имају природне науке (Симеуновић, 2017). Сходно томе, одређен број научника у Републици Српској сматра да су друштвене и хуманистичке науке мање профитабилне, а тиме и мање битне. Они заговарају тезу да се треба оријентисати на развој и брз напредак у сфери материјалног стандарда и зато велику предност дају природним и технолошким наукама. С друге стране, потцјењивачки и незаинтересовано се односе према друштвеним и хуманистичким наукама. Сагласни смо са мишљењем Симеуновића (2017) да друштвене и хуманистичке науке могу повратити некадашњи значај једино ако самостално покрену процес реструктурирања. Постоји ургентна потреба да се што прије превазиђе све дубљи јаз између природних и друштвених наука, који је нарочито убрзан инвазивношћу информатичких технологија. Према Симеуновићу (2017), друштвене и хуманистичке науке могу да задрже свој значај само приближавањем природним наукама, али то приближавање мора бити остварено са амбицијом увећања њихове друштвене корисности усљед растуће сопствене иновативности и сложенијег вршења њихове функције, а тиме и усљед оправданости не само свог постојања већ и заслуженог напретка. Стога мјера подршке међууниверзитетским, мултидисциплинарним и интердисциплинарним студијама осигурава будућност друштвених и хуманистичких наука. Интердисциплинарни студији омогућавају сарадњу друштвених и хуманистичких наука са природним, техничким и медицинским наукама.

Један од изазова високог образовања у Републици Српској представља налажење рјешења за одређивање статуса академских и струковних студија. Високо образовање у Републици Српској усмјерено је на увођење дуалних студија, струковних студија и кратких програма студија. Планира се постепени прелаз на дуално образовање доношењем закона о дуалном образовању и студентском раду, као и подзаконских аката о студентској пракси и стандарда за акредитовање академских и струковних студија по дуалном моделу. „С обзиром на стање пословног сектора нити једна земља не може све студијске програме имати у академском и струковном моделу” (Petković, 2021: 355). Задатак креатора високог образовања усмјерен је на препознавање потенцијала пословног сектора сваког региона у коме универзитет ради (Petković, 2021).

У академској заједници опречна су мишљења о дуалном образовању. Једни сматрају да је оно кључ за повећано запошљавање, док је за друге пут који води ка урушавању квалитета високог образовања (снижава образовни праг и смањује компетенције младих). Модели дуалног образовања подразумијевају усавршавање и развој компетенција студената у складу са тржиштем рада, јачање конкурентности привреде, лакше запошљавање младих након завршених студија и њихов останак у својој земљи, као и обезбјеђивање услова за даље образовање и цјеложивотно учење. Једна од основних предности дуалног високог образовања јесте чињеница да, укључујући учење уз рад, студенти стичу знања и вјештине и по завршетку оваквих студија оспособљени су да раде у одабраној области, јер је њихово знање и искуство већ прилагођено потребама привреде, савременог тржишта рада (Kovačević, 2023). Реформа високог образовања претпоставља детаљну анализу начина увођења дуалног образовања у високошколске установе, избор образовних профила у оквиру одређених привредних сектора те провођење пилот-пројеката. За стручњаке из ове области било би добро усмјерити дуално образовање на области: металопрерада, дрвопрерада, зелена технологија и обновљиви извори енергије, текстилна индустрија, одјећа од коже и обућа, хотелијерство и туризам, пољопривредно-прехранбени и сектор информативних технологија (Petković, 2021). Било би очекивано да се након проведеног пилот-пројекта утврди стварно стање и у складу са тим, одреде приоритетна подручја примјене дуалног високог образовања, да се приступи темељној разради регулативе, развоју институционалних капацитета и укључивању социјалних партнера у процес доношења одлука.

Поставља се питање: да ли је високо образовање пресудни фактор у превазилажењу економске кризе? Да ли од квалитета високошколске наставе зависи стварање стабилне и конкурентне привреде? Да ли је рјешење је у увођењу кратких програма студија, чији је циљ да се у кратком временском периоду омогући ефектно и ефикасно образовање и обука кадрова за конкретан посао на основу исказане потребе послодавца. У Стратегији развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској за период 2023–2029. године (2023) назначено је да достизање одговарајућег нивоа квалитета струковних студијских програма зависи од резултата системских мјера, унапређења курикулума и модернизације наставе, и, што је изузетно важно, активног укључивања привредног сектора, прије свега малих и средњих предузећа.

Мјере Стратегије развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској за период 2023–2029. године (2023) односе се на подршку за прелаз ка индустрији 4.0 и зеленој циркуларној економији, те развој вјештина за пословни сектор. Унапређивање индустрије и економије у Републици Српској тешко је остварити без подршке високошколских установа у виду правовременог обезбјеђивања неопходног стручног кадра. Све то претпоставља ажурирање постојећих и развијање нових наставних планова и програма са одговарајућом заступљеношћу и третманом индустрије 4.0, зелене и циркуларне економије, као и укључивање тема индустрије 4.0, зелене и циркуларне економије у докторске и мастер студије одговарајућих ВШУ, како би се ојачали стручни капацитети у овим областима.

У периоду транзиције, поред наставе и истраживања, као основних академских дјелатности, мисија универзитета има све већи значај кроз учешће у економском развоју и изградњи цивилног друштва и демократских вриједности (Spasojević, Kleut i Branković, 2012). Период глобализације условио је појаву постмодерног универзитета с истакнутом мисијом интернационализације. Од универзитета се очекује да више доприноси својим заједницама те да имају обавезу да се такмиче на међународном нивоу (Lombardi et al., 2001). Зато је за наше високо образовање актуелна мјера треће мисије универзитета која је усмјерена на сарадњу универзитета и привреде у ширем смислу, друштвену, културну и политичку укљученост и трансфер знања у ширем смислу. Препорука доносилаца Стратегије је да се задаци треће мисије интегришу у већ постојеће наставне и научноистраживачке активности, те да се стимулише развој студијских програма на страним језицима, кроз израду модела прилагођеног сту-

дентима из иностранства са излазним квалификацијама које одговарају европском квалификационом оквиру. На овај начин ће се подстицати упис страних студената на наше универзитете и унаприједити капацитет мобилности. Такође не треба занемарити чињеницу да извођење наставе на страним језицима предвиђа одговарајући вид подршке оспособљавању наставника.

Трећа мисија универзитета посебна је мисија, дата кроз економску и друштвену димензију својих активности, које говоре о начинима и механизмима интеграције универзитета у заједницу, те омогућавају анализу и расправу о доприносу универзитета развоју економије и друштва (Schoel, 2006; Ćulum i Ledić, 2011). Ова мисија је документима ЕУ, с једне стране, означена као вишедимензионалан концепт који укључује неколико различитих активности, попут комерцијализације академског знања развојем јавно приватних партнерских истраживачких пројеката, развоја патената и лиценцираних производа те стварања spin off предузетничких компанија у власништву универзитета (Schoel, 2006). Трећа мисија се, с друге стране, односи на учествовање у јавним расправама и процесу стварања јавних политика, као и ангажовања у друштвеном и културном животу заједнице.

Изазови и перспективе високог образовања односе се и на преиспитивање уписне политике и висине школарина за стране студенте, као и увођење реципрочних (подједнако повољних) услова са земљама које су увеле погодности за студенте из РС. У документима се наводи да је поред студијских програма на страним језицима, неопходно подстаћи научно-истраживачки рад кроз учешће у међународним и регионалним програмима. То треба да се одрази на унапређење мобилности у сегменту јачања капацитета научно-истраживачког развоја у области високог образовања у Републици Српској. Поред преиспитивања уписне политике, намећу се изазови начина финансирања високошколског образовања. Од универзитета се очекује да преузму одговорну политику и оправдају своју релевантност све бројнијим интересним групама, како унутар, тако и ван академске заједнице. Универзитети као предводници економских и друштвених промјена треба да допринесе стварању најкомпетитивније националне економије и квалитетног кадра за производњу, истраживање и иновације, пружању услуга доживотног образовања, те пружању стручних и консултантских услуга (Ćulum & Ledić, 2011) у рјешавању актуелних потреба и проблема значајних за локалну и глобалну заједницу.

ЗАКЉУЧАК

Од високог образовања очекујемо да свој систем, који спада у ред релативно малих система, са високим степеном компактности и управљивости, прилагоди развојним потребама Републике Српске. Главни задатак у наредном стратешком периоду односи се на континуирано унапређивање мреже високошколских установа и студијских програма, очување идентитетских дисциплина, развијање и подстицање процеса повезивања са пословним сектором, друштвом у цјелини, те интернационалним окружењем.

У складу са принципима модернизације, рационализације и интернационализације, неопходно је одредити статус академских и струковних студија, креирати моделе дуалног високог образовања и омогућити лакше усавршавање и развој компетенција у складу са тржиштем рада, подстицати јачање конкурентности привреде, лакше запошљавање младих након завршених студија и остатак у Републици Српској. Изазови и перспективе високог образовања односе се и на унапређивање квалитета наставе, односно усклађивање поучавања и учења са ширим друштвеним потребама и потребама тржишта рада. Прилагођавање глобализацији одражава се и на број уписаних студената и институција високог образовања, дигитализацију високог образовања и обезбјеђивање услова за даље образовање и цјеложивотно учење.

Трећа мисија и интернационализација високог образовања од посебног је значаја за високо образовање Републике Српске. Ова мјера претпоставља сарадњу високошколских установа са неакадемском друштвеном заједницом, привредом, институцијама, установама и организацијама из јавног сектора, с циљем заједничког дјеловања за опште добро.

Реформа високог образовања у Републици Српској усмјерена је на разумијевање и промоцију домаћих високошколских установа и студијских програма од националног и стратешког значаја за Републику Српску, подстицање мобилности студената и наставника, те обезбјеђивања конкурентности младих на тржишту рада. Све предложене мјере реформе високог образовања у Републици Српској не односе се само на контролу важећих стандарда, већ и на контролу квалитета наставног процеса, наставних планова и програма васпитно-образовног рада и универзитета у цјелини. Због тога је важно да су организационо-системске и процесуалне промјене сразмјерне потребама и очекивањима друштва, науке и технологије и у складу са

принципима високог образовања. Процесуалне реформске промјене високог образовања Републике Српске треба усмјерити на динамику индивидуалног развоја, социјалне интеграције и промјене у квалитету. Стога је потребно организовати системска истраживања улоге, задатака и карактеристика наставног рада на универзитетима, као и истраживања везана за промјене у универзитетској настави на националној и међународној основи. Приоритет је основати центре за усавршавање наставних кадрова и створити услове за провођење експерименталног програма модуларно-диференцираног система унапређивања професионалних компетенција универзитетских наставника и сарадника.

Литература

- Бранковић, Д., и Микановић, Б. (2011). Еманципаторско васпитање – основ развоја партнерских односа у настави. *Педагогија*, X (7–8), 581–595.
- Бранковић, Д. (2013). Савремени васпитни изазови и школа. У Н. Поткоњак и др. (Прир.), *Васпитни рад школе и наставника* (39–69). Београд: САО.
- Вилотијевић, М. и Вилотијевић, М. (2007). *Иновације у настави*. Београд: Школска књига.
- Гојков, Г. (2012). Метатеоријски концепти функције образовања и иновативност високошколске наставе. *Годишњак Српске академије образовања*, VIII, 21–51.
- Закон о високом образовању Републике Српске (2020), Службени гласник Републике Српске. Бр. 67.
- Илић, М. (2007). Унапређивање универзитетске наставе у духу бољњског процеса. У М. Ковачевић (Прир.), *Што деведесет њећ година високог образовања у Босни и Херцеговини* (334–357). Источно Сарајево: Филозофски факултет.
- Мрежа високошколских установа и студијских програма у Републици Српској (2022), Службени гласник Републике Српске. Бр. 7.
- Павловић, З. (2010). Неке могућности повезивања педагогије са другим наукама. У М. Ковачевић (Прир.), *Интердисциплинарности и јединство савремене науке* (337–350). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Симеуновић, Д. (2017). Друштвене и хуманистичке науке између оспоравања и нове улоге савремености. *Српска политичка мисао*, 4 (58), 13–23.

Стратегија развоја образовања Републике Српске за период 2016–2021. године (2016), Службени гласник Републике Српске, Бр. 32.

Стратегија развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској за период 2023–2029. године (2023) <https://vladars.rs/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mnk/OM/Resori/ntr/Documents/MNV%2c%20strategija%2023%20-%202029.pdf>. Преузето 27. 9. 2023. године.

Bolonjska deklaracija evropsko područje visokoškolskog obrazovanja, Zajednička deklaracija evropskih ministara obrazovanja (1999), <https://www.ues.rs.ba/wp-content/uploads/2017/10/uis-bolonjska-deklaracija.pdf>. Preuzeto 25. 9. 2023.

Čaušević, M. i Pandžić, A. (2022). Interdisciplinarnost sociologije i socijalnog rada – iskustva i perspektive. *Društvene i humanističke studije*, 2 (19), 233–248.

Ćelić Đ. i Uzelac Z. (2016). Poslovno tehnološki inkubatori u funkciji treće misije univerziteta. U V. Katić (Prir.), *Trendovi razvoja: Nove tehnologije u nastavi* (253–257). Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.

Ćulum, B. i Ledić, J. (2011). *Sveučilišni nastavnici i civilna misija sveučilišta*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.

Dimić, Z. (2013). *Rađanje ideje univerziteta*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Eberhardt, U. (2010). *Neue Impulse in der Hochschuldidaktik*. VS Verlag.

Hattie, J. and Marsh H. W. (1996). The Relationship between Research and Teaching: A Meta-Analysis. *Review of Educational Research*, 66, 507–542.

Kovačević, B. (2023). Savremeni pristup dualnom visokom obrazovanju na visokoškolskim ustanovama. *Post Scriptum – Časopis za društvene, humanističke i prirodne nauke*, 13, 85–97.

Liessmann, K. P. (2006). *Theorie der Unbildung: Die Irrtümer der Wissensgesellschaft*. Wien: Zsolnay.

Lombardi, J. V., et al. (2001). *Quality engines: The strategic principles for competitive universities in the twenty-first century*. US: The Center for Measuring University Performance.

Petković, D. (2021). Razvoj dualnog obrazovanja na BiH univerzitetima – jedan korak napred i dva nazad. U S. Brdarević (Prir.), *QUALITY 2021* (349–358). Zenica: Faculty of Mechanical Engineering.

- Soares, V. A. M., & Amaral, A. M. S. C. (1999). The Entrepreneurial University: A Fine Answer to a Difficult Problem? *Higher Education in Europe*, XXIV, 11–21.
- Spasojević, D., Kleut, J. i Brankovic, J. (2012). Društvene promene, Bolonjski proces i treća misija Univerziteta u Srbiji. *Teme*, 36(3), 1157–1172.
- Schoel, A. (2006). *Strategic Management of University Research Activities. Methodological Guide* – PRIME project, Observatory of the European University.

Branka S. Kovačević

THE CHALLENGES AND PERSPECTIVES
OF HIGHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Summary

Scientific-technological and social changes led to the adoption of the Bologna Declaration, a very significant document that initiated the harmonization process of higher education in European countries. By means of the Bologna process, unique standards and guidelines for ensuring quality in higher education were developed. The Bologna Declaration signatories committed to the joint reformation of the higher education system and its structure change, that is, creating the European Higher Education Area to increase employment opportunities, the mobility of citizens, and the international competitiveness of higher education. The Bologna Declaration also advocates for the adoption of a system of easily readable and comparable degrees, the promotion of the mobility of European citizens and the international competitiveness of the European higher education system through the Diploma Supplement; the adoption of a system based on two primary cycles – undergraduate and graduate; the introduction of a system of credits as an adequate means of promoting widespread student mobility; the promotion of mobility by overcoming obstacles with a particular aim to enable students to access studies, training, and related services, and to enable teachers, researchers and administrative staff to get recognition and valorization of semesters spent in research, teaching, and training in Europe; the promotion of European co-operation to ensure quality in developing comparable criteria and methodologies, and the promotion of the necessary European dimensions in higher education, particularly concerning curricular development. Achieving the stated goals with full respect for our culture, language, national education system, and university autonomy is a challenge for higher education in the Republic of Srpska. There are more and more proponents of the idea that the Bologna process failed to achieve what was expected and that it is leading to the partial disappearance of European and national university traditions and scientific structures. Criticisms of the Bologna process in the Republic of Srpska relate to the reduced level of requirements for academic studies, limiting professors and students by the breadth of studies, limitations such as the volume of materials, limitations of literature by ECTS credits, a lack of distinction between academic and vocational

education, structural changes that make studies resemble school education, fragmentation of the field into modules, semesters, and trimesters, a technocratic approach to knowledge, as well as the predominant issue of the administrative and organizational side of the structural changes of the reform.

The challenges and perspectives of higher education in the Republic of Srpska relate to the level of requirements for academic studies, the relation between academic and vocational studies, a dual education system, adherence to the principle of unity in diversity, retention of specificities and the advantages of the traditional education system in the Republic of Srpska, student and teacher mobility, quality control, mutual assessment of all active participants in the educational system, teaching procedures and outcomes, and the administrative and organizational aspect of the reform's structural changes. Higher education in the Republic of Srpska faces the need to improve quality and harmonize teaching and learning with broader social conditions and the needs of the labor market, to adapt to globalization and increase the number of students and higher education institutions, as well as the application of new technologies in higher education. The new scientific-technological revolution and significant social changes caused the need for more radical university reforms and respect for the principles of rationalization, modernization, and internationalization.

Higher education reform processes are aimed at understanding and promoting domestic higher education institutions and study programs of national and strategic importance for the Republic of Srpska, encouraging student and teacher mobility, and enabling the competitiveness of young people in the labour market. Reforms of higher education in the Republic of Srpska should be appropriate for the needs and expectations of society, science, and technology. In addition to organizational and systemic changes, there is a need for procedural changes aimed at the dynamics of individual development, social integration, and quality changes. It is necessary to organize systemic research on the role, tasks, and characteristics of teaching at universities, along with research on changes in university teaching on a national and international basis. It should be remembered that such higher education changes are based on the control of valid standards as well as on the quality control of universities and faculties.

Key words: higher education, Republic of Srpska, challenges, perspectives

ПЕДАГОШКИ ЗНАЧАЈ УМЈЕТНОСТИ

У овом раду аутор настоји да укаже на значај и васпитне потенцијале умјетности. Значај умјетности за области васпитања и образовања настоји да сагледа кроз три аспекта. Умјетност има значајно мјесто у историји педагошких идеја, почевши од античког периода, па све до нашег доба. Своју визију умјетничког васпитања промовисали су бројни мислиоци и педагози: Платон, Шилер, Дјуџи, Монтесоријева и др. Указано је и на значај који умјетност има за цјеловит и хармоничан развој дјечјег ума и духа. Аутор, даље, анализира неке од најзначајнијих теорија умјетничког васпитања, које су се конституисале током двадесетог вијека, а то су теорија В. Ракића, Х. Рида, Т. Манроа, И. Војнар и Е. Ајзнера.

Кључне ријечи: умјетност, васпитање, теорије умјетничког васпитања, Вићентије Ракић

УВОД

Естетска култура чини важан дио живота човјека, па и естетско васпитање и његово подстицање добијају на значају. Естетску културу треба посматрати у контексту друштва и друштвених потреба. Подстицањем и развијањем смисла за лијепо у различитим областима живота, помаже се ученицима, али се и цјелокупна друштвена заједница оплемењује и преображава. Умјетност је феномен који на аутентичан начин освјетљава људску природу и друштвене појаве.

* slobodjov@gmail.com

Свако људско сазнање које је поткријепљено естетском перцепцијом постаје богатије, дубље и пуније. Због тога естетско сазнање има непосредан и цјеловит утицај, што није случај када је у питању сазнање које пружа наука. Естетско васпитање доприноси утврђивању моралних норми, побуђује и развија морална осјећања и сједињује лично са друштвеним. (Mikanović, 2016: 194)

Умјетност представља интегрални дио живота сваког појединца. Наше друштвено, лично, економско и културолошко окружење је обликовано умјетношћу, у сваком погледу. То је уочљиво почевши од осмишљавања простора у коме дјеца бораве, па све до композиција које слушају на радију и филмских и серијских садржаја које гледају на телевизији и интернету. Познавање и уважавање умјетничких дисциплина је од великог значаја за здрав развој дјетовог ума и духа. Због тога је у свим подручјима свијета умјетност саставни дио васпитања и образовања. Вишевјековно искуство показује да истинско образовање подразумијева и основна сазнања и вјештине из умјетничких области (Јоксимовић, 2014).

У васпитању је умјетност одувijek имала споредну улогу у пређењу са науком. Наука се сматрала когнитивном, а умјетност емотивном. Сматрало се да је наука погодна за поучавање, а да умјетност потребује таленат. Наука је погодна за тестирање, а умјетност је претежно ствар преференције, наука је корисна, а умјетност декоративна. У времену у коме живимо од пресудног значаја је мјерење исхода. Велики утицај имају контрола, спецификација исхода и стандарди. Када је јавност забринута за образовну продуктивност у школама, то резултује тенденцијом да се све строго уреди, да се управља и квантификује (Јоксимовић, 2014).

Конгруентност човјека као врсте не темељи се само на разуму, већ и на интуитивности. Родну суштину човјека представља и стваралачки рад и усљед тога нас само ослонац на разум доводи у парадоксалну ситуацију. Суштина опасности је у томе што је когнитивни развој све интензивнији, јер је интелигенција све развијенија, али су, истовремено, интуитивност, маштовитост и креативност појединца и врсте све упитнији (Богојевић, 2011).

Ерих Фром [From] говори о томе да су искуства данашњег човјека углавном мисаона и да подвајање интелекта и осјећања доводи савременог човјека у готово шизоидно ментално стање у коме он бива онемогућен да било шта искуси, осим посредством мишљења (From, 2003). Руди Супек је истицао став да је свако дијете потенци-

јални умјетник, умјетник којег је неко онемогућио да то постане. Зато је неопходно да методе естетског васпитања буду усклађене са потенцијалима дјетета и да већ у зачетку не спутавају његово умјетничко изражавање. Од наставника и наставних метода зависи да ли ће се дјечје предиспозиције у вези са умјетношћу развити или ће бити заповијене (Јоксимовић, Вујачић и Лалић Вучетић, 2010).

МЈЕСТО И УЛОГА УМЈЕТНОСТИ У ИСТОРИЈИ ПЕДАГОШКИХ ИДЕЈА

Умјетничко васпитање појавило се у античком периоду и остваривало се у различитим облицима, посредством његовања различитих умјетничких дисциплина све до данашњих дана. У античким школама његовали су се говорништво, музичко изражавање, ликовна умјетност, сликање и моделовање. Суштина васпитања у античком добу састојала се у тежњи ка *калокаџији*, што обједињује стремљење према љепоти и доброту. Циљ васпитања био је успостављање унутрашњег склада појединца, а усвајање естетских садржаја треба да допринесе подстицању доброту и других врлина. Главна одлика васпитања у овом периоду је да васпитање није индивидуална ствар, него је оно проблем заједнице (Jeger, 1991).

У Платоновом концепту васпитања умјетност и умјетничко васпитање имају значајно мјесто. Музичко васпитање представља аспект васпитања у цјелини. Појам музичког или музичког васпитања могуће је разумјети у ужем и у ширем смислу. Ужи појам музичког васпитања представља музику у данашњем значењу тога појма, при чему су од значаја текст, мелодија и ритам. Платон је сматрао да је од значаја коју ће музику омладина слушати и која ће осјећања музика подстицати код ње. Био је против успављујуће музике, а залагао се за мелодије које подстичу храброст, снагу и борбеност. По схватањима овог филозофа, добра је музика која афирмише умјерено и задовољно живљење. Шире поимање музичког васпитања укључује, поред музике, и онај дио васпитања који се односи на пјесме и митове, као и на све оно што је стварно, лијепо и добро, а налази се у сликарству и сродним вјештинама. Музичко васпитање, схваћено у најширем смислу, формира човјека посредством умјетности, науке и свих других животних дјелатности, стварајући животни склад (Радулашки, 2008).

И у школама у периоду Римске империје његују се умјетничке дисциплине. Изучавају се говорништво, музика, поезија, античке драме. Умјетничко васпитање постоји и у средњем вијеку кроз њего-

вање ликовног и музичког васпитања, који су били у служби религиозног васпитања и образовања. Ликовност се његовала кроз декорацију и украшавање вјерских објеката, а музичко изражавање је било у функцији вјерских обреда.

Први аутор који је употребио термин *естетско образовање* јесте Шилер [Schiller]. У својим писмима из 1793. године насловљеним *О естетском васпитању*, уздиже овај појам на виши ниво, ниво одређења човјека и његове слободе. Шилер је сматрао да човјек може да досегне моралну зрелост посредством умјетничких дјела. Такође, и до савршеног човјечанства могуће је, по овом аутору, доспјети слиједећи љепоту и умјетност. Мада је за њега естетски став био одвојен од практичних и интелектуалних проблема, Шилер је у естетском васпитању видио могућност да се хуманизује друштво (Сарвановић, 2016).

Покрет за умјетничко васпитање настао је из *Училишњског груштва за њеу умјетничког образовања у школи* 1896. године у Њемачкој. Посебну пажњу овај покрет поклања буђењу и његовању естетске емоционалности. Главно обиљежје покрета јесте истицање доживљајног принципа (Достанић, 1996). Овај покрет је много полагао на подстицање спонтаности и слободе, без којих нема спонтаног доживљаја. То представља суштинску педагошку вриједност *Покрета за умјетничко васпитање*. Мада је поменути покрет пренаглашавао естетски аспект у васпитању, педагогију је обогатио новим начелима, отворио нове погледе на одређене проблеме, потпомогавши, на тај начин, унапређење педагошке теорије и праксе (Достанић, 1996). *Покрет за умјетничко васпитање* представљао је вид отпора интелектуалистички конципираним педагошким правцима. Овај покрет се супротстављао педагошким концепцијама које су заговарале формирање интелектуалистичког типа човјека. Припадници овог покрета су сматрали да умјетност пружа солидне могућности за подстицање осјећајне стране човјека, па је зато неопходно да умјетност постане средишња тачка васпитне дјелатности. Лихтварк [Lihtwark] је теоријски утемељио овај покрет, залажући се за његовање естетске културе, као и за продубљивање и проширивање области естетског васпитања у школи. Својим радом успио је да заинтересује учитеље за овај покрет. Заступао је став да смисао за лијепо код дјеце треба изграђивати на класичним примјерима, као и да је могуће говорити о поучавању у области естетског васпитања (Гајић, 1999б).

Џон Дјуи [John Dewey] био је истакнути амерички филозоф и педагог. У филозофији је заступао прагматистичке ставове, према којима је критеријум истинитости корист. Залагао се за повезивање школе са реалним животом, за подстицање активности ученика, као и уважавање индивидуалних интереса ученика. По Дјуијевом схватању, дјеца на свијет доносе нагоне (инстинкте), од којих он разликује социјални, конструктивни, истраживачки и умјетнички. Умјетнички нагон произлази из претходна три и манифестује се у потреби дјетета да боји, црта, обликује и украшава предмете различитим бојама. Задатак школе јесте да препозна ову врсту инстинкта код дјетета и да га подстиче у најбољем правцу (Zaninović, 1988).

У историји педагошке мисли постоје и аутори који нису благонаклоно гледали на умјетност и њене поједине форме. Тако у систему Марије Монтесори [Montessori] веома мало постоји играчака и опреме за друге активности и умјетничко изражавање. Умјетничке активности представљају споредни дио програма. Монтесоријева је имала критички став према свему што није унапријед припремљено и што може представљати изненађење. Сваки проблем има искључиво једно рјешење, а таква оријентација може усмјерити развој дјетета доминантно ка рационалности, а да буде занемарен развој естетских потенцијала. Марија Монтесори је била противник бајки и фантастичних прича, јер је сматрала да узбуђују дјецу и негативно дјелују на њих. На тај начин је из свог васпитног програма искључила сањарење и имагинацију, јер их је, као и психоаналитичари, сматрала девијацијама, а прихватљивим је сматрала и препоручивала приче о природи и приче које тематизују свакодневни живот (Михајловић, 2021).

ЗНАЧАЈ УМЈЕТНОСТИ ЗА ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ

Да би васпитно дјеловање умјетности било цјелисходније, неопходно је свестраније проучавање природе умјетности и њене испреплетености са људском природом, а особито са сензибилитетом дјетета и дјечијим потребама. Ова проучавања је неопходно засновати на темељу сазнања из теорије умјетности, као и на истраживањима односа дјецe и младих према умјетности (Митровић, 1969). Васпитни допринос умјетности могуће је сагледавати на основу анализе доприноса различитих умјетничких подручја као што су литература, музика, сликарство, сценска и драмска умјетност, сликарство, филм и др. За педагошку науку драгоцјена су сазнања о естетским интересовањима ученика, тј. сазнања о томе која дјела најрадије читају, какву

музику најрадије слушају и сл. Битно је утврдити и како на васпитанике дјелују поједина умјетничка дјела, какве утиске на њих остављају књижевни текстови, умјетничка музика, филм, драма, сценска или примијењена умјетност. Важно је настојати да се умјетнички садржаји интегришу у наставне предмете, у мјери у којој је то оствариво, као и тежити да се ученичка интересовања за естетске феномене не завршавају у оквирима школе, па их је неопходно подстицати и у слободно вријеме.

Умјетничко образовање је драгоцјено, јер култивише дијете у цјелини, постепено изграђује интуицију, резоновање и имагинацију и јединствене форме изражавања и комуникације. Васпитање и образовање из области умјетности користи и друштву у цјелини, јер се изучавањем умјетности стичу средства за разумијевање људског искуства у прошлости и садашњости. Посредством умјетности дјеца уче да уважавају различите начине мишљења, дјеловања и изражавања. Умјетност им може помоћи при доношењу одлука у ситуацијама када нема стандардног одговора. Бављење умјетношћу код дјеце подстиче њихову природну креативност и помаже им да се суоче са друштвеном средином која је такмичарски настројена (Јоксимовић, 2014).

Разматрање различитих приступа феномену умјетности, помаже потпунијем сагледавању умјетности и остварењу снажнијих васпитних учинака. О умјетности је могуће промишљати са антрополошког, социолошког и психолошког становишта (Гајић, 1999а), што свједочи о њеној комплексности, али и васпитном потенцијалу који посједује.

Сваки појединац посједује потенцијал за естетски развој и естетско васпитање. Предшколским установама је изазов да препознају те потенцијале код младих, те да их подстичу у складу с могућностима. Естетско васпитање се реализује посредством наставних садржаја из књижевности, матерњег језика, музичке и ликовне културе, али и посредством других наставних предмета, као и у оквиру ваннаставних активности. Циљ свих активности је освјешћивање појма лијепог у умјетничким садржајима, али и у свакодневном животу, друштвеном и породичном амбијенту. Такође, циљ је и пружање подршке ученицима, да у складу с могућностима и афинитетима, стварају умјетничка дјела, те да вреднују и процјењују достигнућа у различитим областима умјетничког стваралаштва.

Педагогија, као наука о васпитању, феномену васпитања приступа цјеловито, обухватајући интелектуално, морално, физичко, радно, емоционално и естетско васпитање, јер је и људско биће цјеловито и недјељиво, па се и сваки говор о подручјима васпитања треба узети условно. Стога је за цјеловит и хармоничан развој васпитања неопходно посветити пажњу подстицању свих способности индивидуе. Често се у васпитно-образовној дјелатности нагласак ставља на интелектуално и физичко васпитање, док су остале области васпитања обично скрајнуте.

Поједина истраживања показују да ученици препознају естетске елементе у садржајима из књижевности, музичке и ликовне умјетности, те да увиђају да књижевна дјела у себи носе одређене поруке. Ученици исказују неодлучност у погледу доживљавања и стварања естетских садржаја (Максимовић, Османовић и Вукић, 2018). Ово истраживање је показало да

ученици немају посебан доживљај у сусрету са естетским елементима, а садржаји из књижевности, ликовне и музичке културе нису их мотивисали да стварају естетска дела, односно нису код њих развили способност за преношење лепог у свакодневни живот. (Максимовић, Османовић и Вукић, 2018: 42)

Добијени резултати указују да се естетске способности код ученика не развијају у подједнакој мјери. Преовладавају способности препознавања лијепог, док су способности доживљавања и стварања лијепог слабије изражене (Максимовић, Османовић и Вукић, 2018).

Постоји опасност од пренаглашавања појмовног мишљења у васпитном процесу. Оно се подстиче на штету имагинативности и маштовитости. Један од суштинских задатака васпитања је уравнотежење имагинативног и појмовног, при интелектуалом формирању дјетета. Дјечје мишљење је приближније перцептивном и имагинативном него појмовном, па је и задатак педагошке дјелатности да креира такве наставне методе које ће омогућити преплитање и постојање имагинативног и појмовног мишљења (Марковић, 2013). Педагогија је у свом досадашњем развоју, као и остале науке, била под утицајем логоцентричности коју није успјело да надвлада ни оживљавање платонистичких идеја у ренесансном периоду које би конституисале теорије васпитања више на естетским, а мање на логичким начелима.

Умјетност представља природни људски језик и сва људска бића се рађају са креативним потенцијалима. Начин на који се урођене диспозиције усмјеравају, развијају или бивају спутаване, зависи од

најранијег васпитно-образовног и друштвено-културног искуства дјетета (Mendeš, Ivon i Pivac, 2012). Хајман [Најман] посматра естетско васпитање као један од кључних чинилаца за успјешност и самооствареност појединца и друштва у цјелини, па умјетност види као спонтано и универзално средство изражавања. Однос према будућности, однос према другоме, као и према самоме себи, по мишљењу овог аутора, у великој мјери је одређен нашим односом према перцепцији лијепог.

Ако нам је стало до наше будућности, ако желимо да ова планета буде боља за живот, ако нам је стало до квалитета живота људи на планети, онда морамо схватити да умјетност има пресудну улогу у животима свих појединаца и култура. (Mendeš, Ivon i Pivac, 2012: 116)

Савремена истраживања структуре ејдетског развоја увјеравају нас да је дјечја структура личности умјетничка, а не логичка (Марковић, 2013), па једнострано подстицање само једног аспекта личности наноси штету или по имагинативност, или по логичко закључивање.

ОСВРТ НА НАЈЗНАЧАЈНИЈЕ ТЕОРИЈЕ УМЈЕТНИЧКОГ ВАСПИТАЊА У XX ВИЈЕКУ

Вићентије Ракић представља „самониклу појаву нашег сиромашног педагошког поднебља” (Радулашки, 2008: 178). Значај игре и умјетности за област васпитања изложио је у монографији *Васпитање игром и уметношћу* (Ракић, 1946). Ово дјело је први пут публиковано 1911. године, али Ракићева педагошка теорија о значају игре и умјетности доживљава реafirмацију тек у посљедњих неколико деценија. Ракићева студија настала је у периоду који је претходио појави бихевиоризма, те се одликује оригиналношћу и иновативношћу погледа на педагошку улогу игре и умјетности. За ову прилику издвајамо неке од драгоцјених Ракићевих увида о васпитном значају игре и умјетности: специфичност васпитног значаја игре и умјетности је како у уравнотежењу основних животних снага, тако и у њиховом развијању и повећавању; игра и умјетност стреме истом циљу, а то је слободна прерада живота; игра и умјетност ослобађају људске активности од учмалости, отклањају сметње вољној дјелатности и ослобађају развој од препрека; помажу човјеку да очува слободан поглед на свијет, упркос штетном утицају свакодневних понављања; афирмишу здраворазумски поглед на свијет, борећи се против предрасуда и дог-

матизма; игра и умјетност помажу дјечи да се посредством подражавања радњи одраслих ослободе тешких утицаја које навике одраслих остављају на дјечје расположење; игра и умјетност доприносе дјетету у очувању и развоју пријемчивости, духовне и тјелесне флексибилности, независности и слободног расуђивања; умјетност помаже у превазилажењу социјалних предрасуда и социјалне учмалости и подстиче укупан друштвени напредак; игра и умјетност ублажавају моћ навика у друштвеном животу и смањују социјалну неједнакост; доприносе подстицању универзалних вриједности, те смањују разлике условљене културолошким или националним разлозима; заједно са осталим животним појавама које доприносе истом циљу, уобличавају једну цјелину, коју је могуће дефинисати као естетски аспект живота (Ракић, 1946).

Васпитни потенцијал игре и умјетности Ракић види у томе што ови феномени успостављају равнотежу живота, ослобађају развитак од препрека помажући унутрашњу слободу, спонтаност и природност. Игра и умјетност интензивирају развој интелигенције, воље и одушевљења. Ракић анализира васпитне могућности појединих врста игара и умјетности у подручју чула и перцепције. Наводи борилачке игре, књижевност, сликање, слушање музике, али и указује на поједине негативне аспекте умјетности као што су могућност да се посредством игре искажу негативне особине, да појединци који посједују негативне особине постану ауторитети, испољава се тежња за влашћу, развија се лукавство, а пјесништво може да омладини пружи погрешну представу о животу. Ипак, без обзира на могуће негативне аспекте умјетности и игре, Ракић заступа мишљење да умјетност и игра не могу бити људски пороци и да начин на који ће слобода коју оне подстичу бити употријебљена зависи од саме индивидуе (Николова, 2015).

Једна од најзначајнијих теорија умјетничког васпитања је теорија Херберта Рида [Herbert Read]. Пошто је дјечје сазнавање свијета непосредно, а не логички испосредовано, потребно је омогућити дјечи да што дуже непосредно и спонтано спознају стварност, јер ће тако на аутентичан начин стећи свијест о органској цјелини свијета. Естетско васпитање не би требало уоквиривати унапријед датим стандардима и процедурама, јер такав приступ у први план ставља логичко, а не умјетничко. Дјечја природа и дјечја игра су блиски умјетничким активностима и умјетничком погледу на свијет. Дјечја заокупљеност игром и усхићеност у игри блиски су умјетничком надахнућу и посвећености. Рид уочава опадање имагинативности и креативности.

Уметност детета опада после 11. године, јер је нападнута из свих праваца – није истиснута само из наставног плана и програма, већ је истиснута и из ума логичким активностима, које називамо аритметика и геометрија, физика и хемија, историја и географија, па чак и књижевност онаква каква се данас предаје. Цена коју плаћамо за ово искривљавање ума адолесцената је цивилизација састављена од одвратних предмета, изобличених људских бића, болесних умова и несрећних домова, раздвојених друштава и света захваћеног рушилачким лудилом. А ми потхрањујемо овај процес распадања нашим знањем и науком, изумима и открићима [...] а стваралачке активности које би могле да исцеле дух и учине лепом нашу средину, сједине човека с природом, нацију с нацијом, ми одбацујемо као бескорисне, неважне и ништавне. (Рид, према: Марковић, 2013: 431)

Ридова теорија се темељи на оживљавању Платонових идеја о томе да естетско васпитање треба да представља суштину цјелокупног васпитања. Циљ васпитања, према Риду, јесте паралелно подстицање, развијање и култивисање и индивидуалности и социјалне свијести. Истицао је да између науке и умјетности готово да и не постоје разлике, јер умјетност је репрезентација, а наука објашњење исте реалности. Васпитање је његовање облика изражавања. Оспособљавање и поучавање дјете и одраслих да стварају звукове, слике, покрете, предмете. У овим активностима укључени су процеси мишљења, памћења, сензибилитета и интелекта, и ниједан аспект васпитања из њих није искључен (Хркаловић, 1969).

Херберт Рид проблему естетског васпитања приступа анализирајући савремени свијет, посебно се бавећи друштвеним односима и актуелним васпитним концепцијама. Савременог човјека представља као птицу која је изгубила једно крило, а до тог губитка је дошло услед помањкања сензибилитета, маштовитости, и осјећања, што може довести до конфузије у свијету. Разрјешење ових проблема Рид види у васпитању које треба човјеку да помогне да живи природно и креативно. Једино естетско васпитање хармонизује код човјека однос чула и свијести, враћајући му *изгубљено крило*, те тако остварује циљ васпитања који се састоји у очувању органске цјеловитости човјека и његових менталних способности (Гајић, 1996б). Рид је критичан и према актуелним наставним програмима који су нееластични, те тако погодни обликовању једнообразног духа и униформног понашања. Стога заговара флексибилније програме који би задовољили индивидуална интересовања дјетета и потребе друштва. Слободно

естетско васпитање, по Риду, не искључује руководећу улогу наставника и значај наставе у цјелини. Рид је заступао став да на основношколском и предшколском узрасту естетско васпитање треба засновати на игри која би се касније претворила у умјетност. Ридова оригинална теорија естетског васпитања даје умјетности истакнуто мјесто. Њен позитиван допринос се посебно огледа у тежњи за васпитањем цјеловите личности (Гајић, 1996б). Из Ридовог широког поимања умјетности и њене улоге у васпитању произлази да би умјетничко васпитање и образовање требало да имају једно од суштинских мјеста у васпитно-образовној политици, али и у наставним плановима и програмима, јер је суштина васпитања и образовања помоћи младима и дјечи у процесу учења и одрастања (Mendeš, Ivon i Pivas: 2012).

Теорија естетског васпитања Манроа [Munro] залаже се да естетско васпитање буде усклађено са стадијумима развоја човјека. Пожељно је да на најмлађем узрасту естетске активности не буду издиференциране, тј. да се реализују у склопу других активности, али и да буду разноврсне. Према схватању овог аутора, један од најпозданијих начина за подстицање естетских способности код дјече је непосредан контакт са драгоцјеним умјетничким дјелима, што би требало да оживи индивидуална искуства и подстакне младе на самосталну умјетничку дјелатност. Исти аутор говорио је о естетском васпитању као медијуму помоћу којег је могуће допринијети развоју креативности и људских потенцијала. То је један од разлога за заговарање идеје да естетско васпитање не буде издиференцирано, јер је таква и дјечја личност. Естетско васпитање може бити од користи при ублажавању разлика између традиционалности и иновативности, емоционалности и рационалности, људског рада и слободе (Јоксимовић, Вујачић и Лалић Вучетић, 2010). Манро потцртава повезаност естетског васпитања и умјетности, али и указује на то да се естетско васпитање не ограничава строго на умјетничке области. Естетско васпитање је могуће посматрати у контексту тоталитета живота. Оно произлази из природног амбијента, али подстицаји за њега се могу наћи и у изванумјетничким областима. Естетско васпитање везано је уз искуство и доживљај лијепог, ружног, складног, хармоничног, без обзира да ли ти феномени допиру из умјетничких или ванумјетничких контекста. Естетско васпитање може да буде драгоцјено, јер помаже у професионалном успјеху васпитаника, пошто значајан број професија захтијева мануелну и техничку спретност и друге способности које се усавршавају и подстичу у процесу естетског васпитања. Манро разликује два приступа естетском васпитању.

Традиционални приступ који проблематику естетског васпитања поистовјећује са умјетничким васпитањем, док савремени погледи на ову научну и умјетничку област у естетском васпитању траже могућност за развој стваралачких способности сваког појединца (Митровић, 1969).

Концепција естетског васпитања Ирене Војнар [Irena Wojnar] препознатљива је под називом *васпитање отвореног духа* која полази од тога да естетско васпитање потпомаже васпитању отвореног духа ако обухвата све врсте умјетности, њихов теоријски аспект и практични рад ученика. Комуницирање са умјетничким садржајима развија естетску перцепцију посредством које човек постаје осјетљивији за љепоту природе. Естетска перцепција открива и емотивна стања која су од значаја за људски живот. Васпитање отвореног духа доприноси обогаћивању и продубљивању знања о феноменима умјетности као и формирању стваралачког духа. Према схватањима Војнарове, формирање стваралачког духа је најзначајнији педагошки задатак (Јоксимовић, Вујачић и Лалић Вучетић, 2010).

Значајан допринос истицању улоге умјетности за области васпитања и образовања дао је Елиот Ајзнер [Eliot Eisner]. По њему, укључивање умјетности у школске програме од суштинског је значаја за развој мишљења дјетета, али и за потпуније разумијевање свијета који га окружује. Ајзнер је доказивао да и умјетничке дисциплине профилишу вјештине мишљења, да захтијевају интелигенцију и да умјетности нису од другоразредног значаја за школске програме. Управо је начин учења посредством умјетности од суштинског значаја при суочавању са животним тешкоћама и изазовима. Инсистирање на стандардизованим тестовима код ученика формира униформност и монотоност у понашању (Према: Хаџи Јованчић, 2012). Овај аутор се залагао за темељне промјене у образовању, указујући на значај умјетности у образовању. По његовом мишљењу, за учење је веома важан контекст, јер доприноси успјешном образовању. Суштина Ајзнеровог доприноса теорији образовања састоји се у следећем: Залагање да се са технократског и бихевиористичког начина мишљења пређе на бригу о резултатима изражавања; залагање за бригу о основним вриједностима, а против моде и трендова у образовању; залагање да школе помогну дјеци да створе значење и искуства. Да би се постигао тај циљ, неопходно је посветити пажњу васпитању чула и развијању имагинације. Зато се од наставника очекује да усавшава и продубљује своје умјетничке способности (Хаџи Јованчић, 2012). Ајзнер образовање схвата као стални процес у којем се судионици непрекидно прилагођавају и усавшавају. Његово дјело се одликује свеобу-

хватним приступом у погледу проблема учења, преношења и вредновања знања у умјетности. Као синтезу свог учења, дефинисао је *десећ ствари које образовање може да научи од умјетности*: Умјетност помаже дјечи да праве ваљане процјене о квалитативним односима; умјетност учи дјecu да проблеми могу имати више од једног рјешења; умјетност афирмише вишеструке перспективе; умјетност учи дјecu да су у сложеним формама рјешавања проблема циљеви ријетко одређени и да се мијењају са околностима; умјетност чини живом чињеницу да ријечи и бројеви у својој буквалној форми не исцрпљују оно што можемо знати; умјетност учи да мале разлике могу имати велике ефекте; умјетност учи да се размишља посредством материјала и о материјалу; умјетност помаже дјечи да науче да саопште и оно што се не може изразити; умјетност нам омогућава да доживимо искуство које нам не може пружити ни један други извор; мјесто умјетности у школском програму младима показује за шта одрасли вјерују да је заиста важно (Хаџи Јованчић, 2012).

ЗАКЉУЧАК

Умјетност је универзални феномен људског постојања којим је прожето свакодневно живљење сваког појединца. Естетска култура је укључена у свакодневицу дјече и одраслих посредством разноликих форми: од дизајна намјештаја, школских и ваншколских простора, естетског обликовања дидактичких материјала, па све до естетског квалитета филмских, серијских и интернет садржаја које ученици прате. Умјетнички садржаји су значајни за здрав и хармоничан развој дјече. Умјетност посједује терапијску и сазнајну улогу. Помаже дјетету да на cjеловит начин појми себе и свијет у коме живи. Умјетнички садржаји су обично у досадашњим образовним праксама били маргинализовани, а подстицани су научни садржаји. Сматрало се да је за бављење умјетношћу важан таленат, а за науку способности и интелигенција. Бројни ауторитети истичу да суштински проблеми савременог човјека проистичу из преминације рационалистичког и когнитивистичког гледања на ствари, феномене и проблеме. Интуитивност, имагинативност, надахнуће и маштовитост су подједнако значајни као и рационалност, логичност и комбинаторика. Потискивање имагинативности и маште је добровољно самохендикепирање и „одсјецање крила” човјеку, без којих не би био потпуно биће. Бројни педагошки ауторитети истицали су значај умјетности за конституисање и cjеловито формирање васпитаника. У нашем осврту представили смо неке од најзначајнијих теорија естетског васпитања које су

се јавиле током XX вијека. Теорија нашег знаменитог педагога Вићентија Ракића у периоду када се јавила представљала је новину и скренула пажњу педагошке и психолошке јавности. Ајзнерова теорија истицала је да умјетнички садржаји подстичу мишљење и да умјетности не би требало да буду маргинализоване у школским програмима. Херберт Рид је истицао да је сама природа дјетета, суштински, претежно умјетничка, а не научна, и да то треба уважавати. Ирена Војнар је као превасходни циљ васпитања поставила васпитање отвореног духа, при чему је улога умјетности од прворазредног значаја.

Литература

- Богојевић, С. (2011). *Игра и симболизација*. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Гајић, О. (1999а). Различити приступи проучавању уметности у концепцијама естетског васпитања (I). *Педагошка стварност*, XLV, 5–6, 379–391.
- Гајић, О. (1999б). Различити приступи проучавању уметности у концепцијама естетског васпитања (II). *Педагошка стварност*, XLV, 7–8, 568–583.
- Достанић, Р. (1996). Аутономија личности у реформним правцима педагогије, У С. Гашић Павишић (Прир.), *Аутономија личности и васпитање* (97–106). Београд: Педагошко друштво Србије.
- Јоксимовић, А. Вујачић, М. и Лалић Вучетић, Н. (2010). Специфичности наставе ликовне културе и потреба за индивидуализованим приступом ученику. *Настава и васпитање*, LIX (2), 191–192.
- Јоксимовић, А. (2014). Уметничко образовање – неизоставан део савременог курикулума. *Култура*, 142, 229–242. DOI 10.5937/kultura1442229J
- Максимовић, Ј, Османовић, Ј и Вукић, Т. (2018). Књижевност, музичка и ликовна култура у функцији развоја естетских способности ученика – трансферално истраживање. *Годишњак за педагогију Филозофског факултета у Нишу III (2)*, 31–44.
- Марковић, С. (2013). Уметничко, онтолошко и естетско као дидактичко у васпитању. *Годишњак Училишњског факултета у Врању IV*, 423–435.
- Митровић, Д. (1969). *Савремени проблеми естетског васпитања*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Михајловић, Т. (2021). *Историја идеја о предшколском васпитању*. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Николова, М. (2015). *Крајња историја педагогије: заоставшћине истакнутих педагога*. Београд: Педагошки музеј.
- Радулашки, Љ. (2008). *Сабране педагошке студије*. Београд: Православни богословски факултет.
- Ракић, В. (1946). *Васпитање иром и уметношћу*. Београд: Просвета.
- Сарвановић, А. (2016). *Образовни обрт: ка савременим теоријама образовања у уметности и култури*. (докторска дисертација). Београд: Универзитет уметности.
- Хаџи Јованчић, Н. (2012). *Уметности у ошћем образовању*. Београд: Учитељски факултет – Клет.
- Хркаловић, Р. (1969). Осврт на теорију естетског васпитања Херберта Рида. *Зборник Института за педагошка истраживања II*, 251–271.

- Mikanović, B. (2016). *Научни развој педагогије и подручја васпитања*. Бања Лука: Grafomark.
- From, E. (2003). Predgovor. U A. Nil, *Slobodna deca Samerhila* (6–13). Beograd: Logos – art.
- Jeger, V. (1991). *Paideia*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Zaninović, M. (1988). *Opća povijest pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mendeš, B, Ivon, H i Pivac, D. (2012). Umjetnički poticaji kroz proces odgoja i obrazovanja. *Magistra iadertina*, 7, 111– 122.

Slobodan M. Jović

THE PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF ART

Summary

The aim of this paper is to indicate the place and role of art in the history of pedagogical ideas, and also to provide a critical review of the most important theories of art education. Art represents the natural human language and all human beings are born with creative potential. Unfortunately, the tendency is that with growing up, creative potentials disappear. The question of the future, the question of meaning, is inextricably linked to the fact that artistic and cultural aspects play a crucial role in the lives of all individuals and cultures. Herbert Reed's original theory of artistic education advocates the harmonious education of a complete personality in which sensory, emotional and intellectual aspects are united. Munro's theory puts children's direct contact with works of art in the foreground, which should strengthen the youth's individuality and encourage them to independent creative activity. Irene Vojnar's concept of artistic education is known as the education of an open mind; if it includes all types of art, their theoretical aspect and practical activities of the child. Eliot Eisner also made a significant contribution to the affirmation of artistic education, emphasizing that the inclusion of art in school programs is not only of great importance for the development of a child's thinking, but also for a more comprehensive understanding of the world around him. The contribution of Vićentije Rakić, whose study "Education through Play and Art" from 1911, has only been reaffirmed in the last few decades, is also valuable.

Key words: art, education, theories of art education, Vićentije Rakić

ИНТЕГРАЦИОНИ И ДЕЗИНТЕГРАЦИОНИ ПРОЦЕСИ
У ИСТОРИЈИ БАЛКАНСКИХ НАРОДА

THE PROCESSES OF INTEGRATION AND DISINTEGRATION
IN THE HISTORY OF THE BALKAN PEOPLES

АНТИАВНОЈЕВСКЕ ТЕЖЊЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1945–1955

Аутор у раду, на основу архивских докумената и релевантне литературе, анализира политичке тежње које су противрјечиле систему власти и државном поретку успостављеном 29. новембра 1943. године, на Другом засједању Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) у Јајцу. Обрађено је антиавнојевско дјеловање, како емиграционих контрареволуционарних снага, тако и јављање сличних тежњи у земљи, па чак и унутар владајућих структура Босне и Херцеговине. Будући да је такво понашање садржало видљиве елементе национализма, аутор је покушао одмјерити колико је оно представљало опасност по прокламовану политику братства и јединства, те стабилност централне југословенске републике и Југославије у цјелини.

Кључне ријечи: КПЈ, АВНОЈ, ЗАВНОБиХ, Босна и Херцеговина, Југославија

Након слома Краљевине Југославије, а затим развоја догађаја у Другом свјетском рату, тачније, већ у јесен 1943. године, постало је јасно да је на југословенском тлу „ратна срећа” на страни Народноослободилачког покрета (НОП), на челу са Комунистичком партијом Југославије (КПЈ). Управо је тај политички субјект руководио реинтеграцијом југословенске државе, која је на Другом засједању Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), 29. новембра 1943. обновљена на новим, федеративним основама. Југословенска федерација је почивала на националном принципу, колико народа, толико националних република (Србија, Хрватска, Слове-

* drazenko.djurovic@ff.ues.rs.ba

нија, Македонија и Црна Гора), са изузетком Босне и Херцеговине. Непостојање босанскохерцеговачке нације одрицало је могућност примјене националног принципа и стварања националне републике, док је национална измијешаност онемогућавала подјелу или припајања некој од националних република. У врху КПЈ није било консензуса како разријешити босанскохерцеговачки „гордијев чвор”, али су превладала мишљења да у састав нове државе, ипак, уђу као једина ненационална федерална јединица (Чолаковић, 1955: 49). Уз, на Првом засједању Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине (ЗАВНОБиХ), обнародовану идеолошко-политичку паролау, на којој је заснивана њена егзистенција: да није „ни српска, ни хрватска, ни муслиманска, него и српска, и хрватска, и муслиманска”, (Ћемерлић, 1968: 73), одлука је темељена на проблематичној прокламацији о „заједничкој оружаном борби” босанскохерцеговачких народа у устанку, (Ђуровић, 2018: 79–101) и на, такође, врло „климавом” становишту о вјековном постојању Босне и Херцеговине као економско-историјске цјелине у којој њени народи живе међусобно измијешани и „повезани заједничким интересима” (Ћемерлић, 1968: 72).¹

Иако је ријеч о врло парадоксалним аргументима, таква одлука је продукт интернационалистичке визије југословенских комуниста да се „збратимљеном” Босном и Херцеговине, заснованом на „равноправности свих њених народа”, супротставе дубоким међунационалним антагонизмима, национализму и „духовима прошлости”. Радило се о још једном покушају „прекорачења граница” у општем и цивилизацијском развоју југословенских народа, овај пут у новом, социјалистичком, државно-правном и идеолошком оквиру.

¹ То становиште, међутим, није имало много додирних тачака са историјском стварношћу Босне и Херцеговине. Иако је чињеница да је од средњег вијека углавном била формирана географска и историјска област, то се није позитивно одражавало на заједнички живот њених религијских и етничких ентитета. Напротив, ако би се анализирао и ближа и даља историја, тешко да би се могао наћи иједан државно-правни оквир у којем је егзистирала Босна и Херцеговина, или велики историјски догађај, који сва три њена народа доживљавају на исти начин, било да се ради о заједничком тријумфу и поносу или, пак, заједничком страдању и патњи. Насупрот томе, од времена османске окупације, преко аустроугарске анексије, стварање Југославије до ратног периода и НДХ, бар по један од три босанскохерцеговачка народа памти као своје „златно доба”, а један или друга два, као период ропства и стагнације (Кецмановић, 2007: 7).

Са таквим опредјељењем подударали су се мјесто и улога коју је Босна и Херцеговина добила у систему такозване југословенске „Федерације равнотеже”.² Статусом равноправне републике санкционисан је српски и хрватски претензионизам на ове југословенске покрајине и дефинитивно одбачен предратни споразум Цветковић-Мачек о подјели њене територије. Такође, југословенски комунисти су АВНОЈ-евским државним поретком, односно формирањем Босне и Херцеговине као федералне јединице, уз поштовање њених граница, утврђених на Берлинском конгресу 1878. године, жељели извршити „превенцију” евентуалног поновног јављања српских и хрватских претензионистичких тенденција. Сходно таквим политичким тежњама, а складно њеној мјешовитој националној и вјерској структури, именована је „Југославијом у малом”, „републиком помирења” и „мостом” у односима између Срба и Хрвата у цијелој Југославији. Другим ријечима, КПЈ је „збратимљеном” Босном и Херцеговином, као средишњом југословенском републиком, настојала изградити међусобно повјерење два најбројнија народа у држави.³ Такве политичке намјере осликавају ријечи Едварда Кардеља, изговорене на Трећем засједању ЗАВНОБиХ-а, 26. априла 1945., у Сарајеву, да ће федерална⁴ Босна и Херцеговина бити „најчвршћи потпорни стуб” нове Југославије (Вабић и Вабић, 1968: 396–398).

² Још од Четврте земаљске конференције КПЈ, одржане 1934. у Љубљани, у фокусу политике југословенских комуниста био је концепт унутрашњег уређења Југославије на принципу такозване „Федерације равнотеже”. Реализација такве замисли државног уређења требало је да обезбиди „баланс”, како ни један народ (превасходно најбројнији Срби) својом доминантном улогом не би могао довести у питање обнову и угрозити живот нове Југославије. Сходно томе, „симетрија федерације” пронађена је у конституисању федералних јединица Хрватске, Босне и Херцеговине, Словеније, Македоније, Црне Горе, и Србије која је са двије аутономне покрајине изграђена као сложена федерална јединица, чак као нека врста „Федерације у малом” (Петрановић, 1993: 89).

³ Током 1944. и 1945. године у штампи је објављен низ пропагандних ауторских чланака и обраћања угледних државних и партијских функционера, који су афирмисали политику КПЈ усмјерену ка профилисању Босне и Херцеговине као „републике помирења” између Срба и Хрвата (*Ослобођење*, јануар 1944: 7–8; *Ослобођење*, јули 1944: 8; *Ослобођење*, 9. април 1945: 2).

⁴ Термин „Федерална” Босна и Херцеговина означава статус федералне јединице у оквиру федеративне Југославије. Таква термилошка формулација је присутна у документима АВНОЈ-а, а посебно ЗАВНОБиХ-а.

Међутим, насупротив обзнањеног и пропагираног, босанскохерцеговачки народи нису са истим расположењем прихватили и гледали на стварање федералне Босне и Херцеговине, нити су њихова осјећања потпуно одговарала идеолошко-политичким „погледима” и интересима КПЈ. То је „исклијавало” антиавнојевске тежње, тачније понашање супротно идеји заједништва и „збратимљености”, коју је револуционарна власт промовисала кроз АВНОЈ-ем успостављени државни поредак. Најчешће су их производили еруптивни међунационални антагонизми, који су се енормно разбуктали током четири године ратног крвопролића.

Новоуспостављени односи у Југославији стварали су код једног броја босанскохерцеговачких Срба подвојене емоције. Свијест о ратним заслугама изазивала је појаве „солунаштва”, односно пренаглашеног истицања доминантне улоге српског народа у НОП-у, што је у неким случајевима прерастало у отворене манифестације оштре нетрпељивости. Окружни комитет КПЈ Тузла је у извјештају Покрајинском комитету КПЈ за БиХ као карактеристичан примјер таквог понашања навео примјер из Сребреничког среза, гдје је због тешких ратних страдања нарочито био изражен анимозитет појединих Срба према муслиманима. На заједничком весељу, у љето 1945. године, Србин је одбио да прихвати муслимана у народно коло, рекавши му да се „губи” из српског кола, „кола слободе”, за коју муслимани „нису ништа дали” (АБХ⁵).

С друге стране, иако су унутар југословенског државног оквира били повезани са матицом Србијом, босанскохерцеговачки Срби су са неповјерењем гледали на успостављање административне границе на Дрини. Подозрење је додатно подгријавало трагично ратно искуство, па је била уочљива намјера водећих југословенских комуниста да их умире и увјере у „сигурну будућност” унутар федералне Босне и Херцеговине и нове Југославије. Јосип Броз Тито се, на оснивачком конгресу КП Србије, маја 1945. године, осврнуо на ставове српске емиграције о „комадању српског државног простора”. Том приликом је одбацио оптужбе српских грађанских снага и дао увјеравања која су се односила на конституисање федералне Босне и Херцеговине:

⁵ У раду су коришћене скраћенице приликом означавања необјављених извора. Списак скраћеница налази се на крају рада, у оквиру библиографских података о поменутих изворима.

Ако је Босна и Херцеговина равноправна, ако има своју федералну јединицу, онда ми нисмо поцијепали Србију, него смо направили срећне Србе у Босни, исто тако Хрвате и муслимане. Ради се о административној подјели. Ја нећу да у Југославији буду границе које ће раздвајати, већ сам стотину пута рекао да хоћу да границе буду оне које ће спајати наше народе [...]. (Борковић и Глишић, 1972: 213)

И водећи комуниста из Босне и Херцеговине, Србин Родољуб Чолаковић, у пропагандној брошури *О лажном и правом српству*, објављеној 1945. године, увјеравао је босанскохерцеговачко српство да „иако живи у неколико федералних јединица наше велике отаџбине, српски народ никада није био јединственији”. Чак је написао и посебно поглавље, „Срби и федерација”, гдје је истакао:

[...] Нама Србима ван Србије нико и не мисли да оспорава право одржавања најтјешњих веза са нашом браћом у Србији, која ће ићи за тим да омогући најпунији и најбржи развитак српског народа”. Чолаковић је, такође, утврдио да српски народ у „збратимљеној” Босни и Херцеговини „постаје господар своје судбине” и има могућност да развија све своје материјалне, културне и духовне потенцијале и снаге. (Чолаковић, 1945: 42–43)

Највећи број босанскохерцеговачких Хрвата остајао је вјеран хрватским националним покретима којим је стварање хрватске државе, у коју би била укључена Босна и Херцеговина, био дио стратешког политичког плана. Сходно томе, стајали су ван утицаја КПЈ, не прихватајући њену идеологију и политику, па тако ни „збратимљену”, федералну, Босну и Херцеговину.⁶ У активностима које су имале обресе антиавнојевског дјеловања предњачила је организација Римокатоличке цркве. Крижари, које је послије рата директно или

⁶ Хрватска друштвено-политичка елита са католичким клером, као и доминантан дио осталог босанскохерцеговачког хрватског становништва, доживљавали су формирање НДХ као остварење сна о независној држави, а такво политичко расположење се није лако мијењало. Насупрот томе, њихова партиципација у КПЈ био је за револуционарну власт један од најкрупнијих политичких проблема (Redžić, 1998: 180; Borovčanin, 1979: 70). О томе говори примјер из Дервентског среза, насељеног великим бројем хрватског живља. Током 1947. године, од укупно 275 чланова Партије, било је свега 38 Хрвата. Такође, у многим селима босанскохерцеговачких срезова насељених Хрватима уопште није било партијских организација, односно комуниста (АБХ2).

индиректно подржавао па и организовао римокатолички клер,⁷ врбовали су хрватско становништво против заједничког живота са Србима. Занимљиво је да су већ 1947. године покушали изнудити административно-територијалне промјене у циљу повезивања територија срезова са хрватском етничком већином. Тачније, у Мјесном народном одбору Равно водили су живу кампању за отцјепљење од Требињског среза и припајање, већински, хрватској Чапљини (АБХЗ).

Већина босанскохерцеговачких муслимана је са разлогом могла били задовољна федералним статусом Босне и Херцеговине. Радило се о рјешењу које је надмашило ниво аутономије, за коју су се у Краљевини СХС / Југославији залагали њихови политички представници. На супротним позицијама били су истомишљеници проусташке, хрватски национално оријентисане, муслиманске емиграције. Њени прваци су се изјашњавали за успостављање Републике Хрватске са „Босном и Херцеговином и Санцаком”, не искључујући чак ни употребу радикалних метода у сврху остваривања тог циља.⁸

Међутим, антиавнојевске аспирације је код муслимана у земљи највише подријавало неријешено национално питање. Комунистичка партија Југославије је иза себе имала више од двије деценије дугу историју противрјечних и непринципијелних покушаја рјешавања националног питања у Босни и Херцеговини, а континуитет тога се наставио и после Другог свјетског рата. Нацрт Устава нове Југославије дефинитивно је означио одустајање од ратне политике признавања националне посебности становништва исламске вјере, што није прошло без реакције. Народни посланик из Мостара Хусеин Хусага Ђишић, крајем 1945. и почетком 1946. године, у поднесцима

⁷ Историчар Никола Жутић, на основу документа из архиве Безбедносно-информативне агенције (БИА), пише да је загребачки Каптол био главни покровитељ крижарске акције. Према истом аутору и изворима истог поријекла, крижари у Босни и Херцеговини су скоро све пропагандне летке добијали из Загреба (Žutić, 2017: 203–204).

⁸ Водећи људи овог дијела муслиманске емиграције су пет година после ослобођења, у Меморандуму, објављеном новембра 1950. у Чикагу, „јавно захтијевали” да се успостави „Република Хрватска с Босном и Херцеговином и Санцаком, у народносним и повијесним границама свих саставних дијелова Републике”. Већ у фебруару наредне године, у Меморандуму Свеисламског конгреса, одржаног у Карачију, истакли су да Југославију сматрају „србокомунистичком” и да им због лоше позиције „не преостаје друго, него заједно са другим Хрватима створити тајну војничку организацију, с главним циљем: борбом за слободу Хрвата, муслимана и за слободу цијеле државе Хрватске” (Kulenović, 1978: 133–148).

упућеним Министарству за конституанту и Уставотворној скупштини, затражио је да КПЈ Уставом ревидира националну политику према муслиманима, али и измијени однос према Босни и Херцеговини. Суштина његових захтјева била је да се становништву исламске вјере призна „босанско” национално име и преиначе одлуке АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а, односно створи „босанска национална република”, по угледу на Македонију и Црну Гору. Негирао је одрживост АВНОЈ-евског статуса Босне и Херцеговине, те заступао став о босанскохерцеговачким муслиманима – „босанцима” као изданку „стarih Бошњака”, односно темељном и „старосједилачком” народу у Босни и Херцеговини (Filandra, 1998: 202–204; Zečević, 2017: 105–107).⁹

Али, признавање „босанског” националног имена и поготово уставно конституисање Босне и Херцеговине као „босанске националне републике”, осим што је било супротно базичним замислима комуниста о улози Босне и Херцеговине у југословенској федерацији, није имало реалне основе у друштвено-политичкој и историјској стварности ове републике. Више од двије трећине њене тадашње популације чинили су Срби и Хрвати, народи са одавно учвршћеним осјећајем националне припадности. Стога је могућност дефинисања Босне и Херцеговине као националне републике „босанског” народа, по моделу Македоније и Црне Горе, могао бити само високоризичан експеримент без реалне политичке и историјске основе за успех (Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima, 1995: 9).

Уставотворна скупштина није ни разматрала Ђишићев захтјев о уставном уобличавању Босне и Херцеговине као националне републике „босанског” народа. Милован Ђилас, замјеник министра за Конституанту, на Трећој редовној сједници Савезне скупштине, 17. јануара 1946. године, потпуно је заобишао тај важан, чини се и кључни, садржај поднесака. Ђишићеве приједлоге и тражења прагматично је свео само на питање признавања „муслиманске националности”. Иако није негирао „посебне црте код муслимана које данас постоје”, Ђилас је само констатовао да Парламент нема надлежност да претреса питање „да ли су муслимани национална група” и да се то не може рјешавати „једним декретом”, па захтјев није био предмет

⁹ У наведеном дјелу Шаћира Филандре интегрално је цитиран први поднесак Хусеина Хусаге Ђишића, упућен Министарству за конституанту, док Ален Зечевић у свом раду цјеловито наводи други поднесак, послат Уставотворној скупштини.

даље расправе, чиме је суштински одбијен (Zasedanje Ustavotvorne skupštine, 1946: 187).

Године информбировске кризе (1948–1955) обиљежила је борба КПЈ за „очување независности” и тражење „новог пута” развоја социјализма у Југославији, мимо дотадашњег копирања совјетског модела. Интензивне процесе друштвеног преображаја (децентрализација, покушај демократизације и увођење радничког самоуправљања) пратио је суров обрачун са „унутарпартијском опозицијом”. Државном репресијом били су подухваћени и најмање сумњиви, па стога ни антиавнојевске тенденције у централној југословенској републици једно вријеме нису биле лако уочљиве. Међутим, „чврста партијска рука” и заокупљеност процесима „идејног заокрета” само је привремено потиснула, са становишта власти, антидржавне стремње. Падом Милована Ђиласа, почетком 1954. године, дефинитивно је обустављен процес друштвених реформи, а изостајање нових идеја за наставак започетог мијењања карактера југословенског социјализма оголило је многе проблеме југословенске социјалистичке државне заједнице (Antonić i dr., 1990: 59; 390–391). Општејугословенска криза у Босни и Херцеговини имала је неколико карактеристичних специфичности. Нарочито очигледно показала се 1955. године, током процеса мијењања дотадашњег административно-територијалног уређења земље и увођења такозваног „комуналног система”. Њиме је измијењен карактер и физиономија дотадашњих срезова, који су постали заједнице комуна-општина. Према новој организацији, територијално повећавање општина имало је за последицу ликвидацију малих и формирање већих срезова, који су у економском и географском погледу сачињавали једну ширу цјелину.¹⁰

¹⁰ Општим законом о уређењу општина и срезова, који је Савезна скупштина усвојила 16. јуна 1955. године, општина-комуна је постала основна политичко-територијална организација самоуправљања радног народа и основна друштвено-економска заједница становника на свом подручју. Према овом Закону, чија је улога била да буде важан елемент надоградње југословенског самоуправног социјализма, у надлежности општинског нивоа власти нашла се брига о великом броју крупних питања привредног и јавног живота. Припала јој је управа над привредом и јавним службама, брига о природним богатствима, функционисању саобраћаја, организацији услова производње, осигуравање извоза енергије, комуналним услугама и стамбеним фондом (Димић, 2001: 264).

Промјене су биле на линији марксистичке теорије о „одумирању државе”, по којој је друштвени систем требало усмјеравати ка организовању такве заједнице, у којој заједничким друштвеним пословима управљају сами грађани, а не некакав орган који је изнад њих. Сматрало се да је то могуће постићи ако се друштво организује као заједница произвођача, односно комуна – општина (Geršković, 1959: 4).

Међутим, насупрот замислима југословенских комуниста, успостављање система комуна у Босни и Херцеговини пратио је низ проблема и опасних негативних политичких феномена. Далеко најозбиљнији и политички најопаснији проблем представљале су непревазиђене међунационалне нетрпељивости и националистичке страсти, које су долазиле до изражаја приликом одређивања граница комуна. Јавиле су се отворене тежње за сједињавањем граничних једнонационалних средина и противљења политичких представника и становништва сусједних мјеста са различитим етничким структурама уласку у састав истог среза или комуна, без обзира на објективне природне и економске факторе, који су упућивали на сарадњу и заједничко рјешавање проблема.

На сједници Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Босне и Херцеговине (ССРНБиХ), одржаној у јануару 1955. године, разматрана су актуелна питања у вези са формирањем новог система општина и срезова, а секретар ЦК СК БиХ, Ђуро Пуцар Стари, у завршној ријечи осврнуо се на овај проблем. Свјестан опасности јачања национализма за политичку стабилност централне југословенске републике, Пуцар је између осталог рекао:

Ми ћемо се вјероватно сусрести с разним шовинистима и назадним људима који, свјесно или несвјесно, потежу вјерске и друге разлике из прошлости, а то нам може само нанијети штету. Због тога морамо сами имати јасне ставове, морамо знати шта хоћемо. Одавде морамо поћи са ширим, принципјелним схватањем. Иначе, ако доље на терен пренесемо конфузне погледе, онда ћемо имати много тешкоћа да би створили честиту комуна и честиту заједницу комуна. (Pucar, 1989: 332)

Манифестације „старих назадних схватања”, како их је назвао Пуцар, исказале су се током 1955. године у више локалних заједница Босне и Херцеговине, а нарочито су биле изражене у Босанској Крајини. Приликом одређивања територије среза Бихаћ, маја 1955. године, констатоване су националистичке склоности представника

појединих општина задужених да пренесу „вољу народа” свог краја. Републичка комисија, која се на терену бавила утврђивањем граница срезова и општина – комуна, сматрала је „неоправданим” и одбацила захтјеве да се сједиште општине Кулен Вакуф пресели у Мартин Брод. Наглашено је да за тако нешто нема „никаквог оправданог разлога” и да се „врло вјероватно” ради о захтјеву заснованом „на локалистичким, па и шовинистичким тенденцијама” (АБХ4). Географски знатно ближи центру среза, Кулен Вакуф је био и далеко насељенији – доминантно муслиманским живљем, насупротив преобладајућем етнички српског и устаничког Мартин Брода (Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1961. godini: nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije: podaci po naseljima i opštinama, 1994: 50). Тражење да сједиште комуне буде у мјесту „ратног побједника”, насупротив потребним географско-саобраћајним и демографским критеријумима, на микропростору је показало постојања под притиском власти хибернисаних жеља за националном хомогенизацијом (АБХ5).¹¹

Различити „национални интереси”, као фактор појаве несугласица, уочавали су се и при дефинисању система комуна на територије среза Јајце. Приједлог да се јајачка општина Кључ припоји Приједорском срезу произвео је противрјечне реакције Срба, Хрвата и муслимана овог краја. Хрватско становништво је било за останак у саставу среза Јајце, српско „више за Јајце него за Приједор”, док је муслимански живаљ своје интересе и сигурност будућег живота скоро искључиво видио у припајању Приједорском срезу (АБХ4).

¹¹ Политичке и међунационалне односе у комунама Бихаћког среза илуструје записник са састанка Секретаријата среског комитета, одржаног крајем 1956. године. Као тачка дневног реда пред члановима комитета су се нашли „проблеми у општинама и комитетима”, а поред постојања грешака у методама руковођења, непримјереног односа према странкама, лоших односа између руководства, надобудног понашања према стручњацима који су именовани на безначајне функције, посебно је расправљано о „врло тешкој ситуацији” у општини Бужим. Узрок је био у општинском комитету који је, како је наведено, „по свом саставу, а и по раду најслабији” у Бихаћком срезу. Осим пијанчења и „других грешака у личном животу”, у општини Бужим, коју је према попису из 1961. године сачињавало 90% муслиманског становништва (1994: 54), у комитет су бирани људи „проблематичне прошлости, односно они који су током рата и револуције били у „непријатељским редовима”. То је реметило односе и стварало јаз између руководиоца, чланова СКЈ и народа овог устаничког краја (АБХ5).

Иако у ублаженој форми, чак је и кроз штампу указивано на проблем, који је лабавио и доводио у питање основна АВНОЈ-евска начела федералне Босне и Херцеговине, а тиме и њену стабилност. Гласило ССРН Бањалука, *Бањалучке новине*, писало је фебруара 1955. године о појави распиривања „старих шовинистичких страсти и од раније потхрањиваних антагонизама између појединих сусједних села”, који су се јављали приликом одређивања граница општина. Истакнуто је да могућност уласка у заједничку комуно међу сељацима продукује коментаре да се ради о „заједничком казану” и отворено противљење уласку у јединствену територијалну организацију (*Бањалучке новине*, 18. фебруар 1955: 1). Проблем се нарочито испољавао у предоминантно муслиманима насељеном Козарцу, који је требао бити „појачан” са 2–3 хиљаде становника такође муслиманског села Ковљани и већински српског Доњег Гаравца, те као општина ући у састав Приједорског среза (1994: 8, 100). За формирање комуне Козарац постојали су потребни економски услови, али и супротстављености инспирисане међунационалним нетрпељивостима. О политичким приликама и појавама које су у овом поткозарском мјесту, током расправа о формирању комуна, оцртавале постојање кризе односа успостављених 1943. године, извјештавале су *Бањалучке новине*:

Наравно, ту се не ради о незнању и необавијештености, него о свјесном штеточинском дјеловању разних реакционара чија се, изгледа, једина 'друштвена' активност и састоји у томе да, користећи се још увијек релативном културном заосталашћу извјесних слојева становништва и жалосним остацима штетних утицаја из прошлости, уносе политичке смутње кад им се за то укаже прилика. (*Бањалучке новине*, 18. фебруар 1955: 3)

Један од елементарних постулата југословенског комуналног уређења заснивао се на форсирању друштвеног развоја у којем ће, супротно „стаљинистичкој теорији” о идентификовању националних група са државом, удружење комуна бити организација која уједињује људе у ширу друштвено-територијалну заједницу, супротну „одумирућој држави” (Grešković, 1959: 4–5). Међутим, реализација ове марксистичке теорије о комуни, као основи националне заједнице, „повијала” се под снажним „вјетровима” антимарксистичких тежњи. Ниво развоја социјализма у Босни и Херцеговини био је далеко од могућности да друштво може „коракнути” ка таквом виду организовања. Очигледне антиавнојевске тежње, јавно исказиване при формирању система комуна, показале су да након десетогодишње примјене револуционарних мјера нису до краја савладане ба-

зичне нестабилности републике „збратимљених” народа. Недуго затим, 1957–1958. године, први пут после ослобођења, јавно је проговорено о постојању и дубини кризе, те је започет процес преиспитивања друштвено-политичких односа у федерацији.

Извори

Необјављени извори

АБХ1: Архив Босне и Херцеговине. Фонд: Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину. Кут. 84/45, сигн. 302. Окружни комитет Тузла – Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, август 1945. године.

АБХ2: Архив Босне и Херцеговине. Фонд: Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину. Кут. 1/47, сигн. 3/2 – 4/47. Рад партијске организације у Босни и Херцеговини у току 1947. године.

АБХ3: Архив Босне и Херцеговине. Фонд: Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину. Кут. 1/47, сигн. 03/47. Извјештај о обиласку партијске организације у Мостарском округу.

АБХ4: Архив Босне и Херцеговине. Фонд: Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине. Кут. 8/55, ф. 7, сигн. 7/06. Примједбе на план формирања општина у Народној Републици Босни и Херцеговини, Сарајево, 6. мај 1955. године.

АБХ5: Архив Босне и Херцеговине. Фонд: Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине. Кут. 5/57, без сигн. Записник са састанка Секретаријата средског комитета СКЈ Бихаћу, одржаног 12. децембра 1956. године.

Објављени извори

Борковић, М. и Глишић, В. (1972). *Оснивачки конгрес КП Србије: (8–12. мај 1945)*. Београд: Институт за историју радничког покрета Србије.

Babić, A. i Babić, N. (Prir.) (1968). *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, knjiga 2, dokumenti 1945*. Sarajevo: Veselin Masleša.

- Ćemerlić, H. (Prir.) (1968). *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, knjiga I, dokumenti 1943–1944*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Pucar, S. Đ. (1989). *Život i djelo Đura Pucara Starog: govori, referati i intervjui (1945–1965), knjiga II – tom 2*. Banjaluka: Institut za istoriju Banjaluka.

Штампа

- Бањалучке новине* (1955, 18. фебруар).
Ослобођење (1944, јануар).
Ослобођење (1944, јул).
Ослобођење (1945, април).

Литература

- Димић, Љ. (2001). *Историја српске државности: Србија у Југославији, књига 3*. Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду / Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа.
- Ђуровић, Д. (2018). Проблем темељног начела федералне Босне и Херцеговине – братства у заједничкој оружној борби 1941–1945. *Архив Југославије*, 19, 79–101.
- Кецмановић, Н. (2007). *Немогућа држава: Босна и Херцеговина*. Београд: Филип Вишњић.
- Петрановић Б. (1993). *Југословенско искуство српске националне интелектуалности*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Чолаковић, Р. (1945). *О лажном и правом српству*. Сарајево: Свјетлост.
- Чолаковић, Р. (1955). *Записи из ослободилачког рата, петта књига*. Сарајево: Свјетлост.

- Antonić, Z., Borovčanin, D., Đonlagić, A., Grbelja, T., Hadžibegović, I., Hadžirović, A., Karabegović, I., Lukač, D., Morača, P., Perazić, S., Šarac, N. i Trnka, K. (1990). *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knjiga II*. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo i Oslobođenje.
- Bilandžić, D. (1985). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga.

- Borovčanin, D. (1979). *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOP-a*. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (1995). *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb.
- Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Geršković, L. (1959). *Komuna kao društveno-ekonomska zajednica i političko-teritorijalna jedinica*. Beograd: RAD.
- Jahić, A. (2013). Ideja autonomije Bosne i Hercegovine 1941–1945. u okvirima izvora i historijske rekonstrukcije. *Historijska traganja*, 12, 155–183.
- Kulenović, Dž. (1978). *Sabrana djela 1945–1956*. Buenos Ajres.
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988, knj. 3, Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit.
- Redžić, E. (1998). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO i ANUBiH.
- Savezni zavod za statistiku (1994). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini: nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije: podaci po naseljima i opštinama, knjiga III*. Beograd. <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1961/pdf/G19614001.pdf>. Преузето 15. 9. 2023.
- Zečević, A. (2017). *Uloga Huseina Husage Ćišića u društvenom i političkom životu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka (Završni rad)*. Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić” u Mostaru.
- Žutić, N. (2017). *Nadbiskup Stepinac: ideologija i politika 1934–1946*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Draženko Ž. Đurović

ANTI-AVNOJ ASPIRATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
FROM 1945 TO 1955

Summary

Not long after defining the territorial organization and strengthening the system of government established by the KPJ at the Second Session of the AVNOJ in Jajce, open aspirations for the disintegration of the state order of socialist Yugoslavia appeared in Bosnia and Herzegovina. They were inspired by counter-revolutionary emigration, anti-communist forces in the country, and even some representatives of the local government. The research showed that anti-AVNOJ aspirations during the first decade of the life of federal Bosnia and Herzegovina were the product of the existence of several major problems, characteristic of its socio-political life. This primarily include the suspicion of a part of the population towards the communist government, caused by the insufficient influence of the KPJ in certain peoples of Bosnia and Herzegovina, the contradictions surrounding the Muslim national question and the existing nationalism. Ambitions dangerous to the stability of political and inter-ethnic relations in the central Yugoslav republic were fueled on those grounds. They were driven by aspirations for the overthrow of communism and the inclusion of Bosnia and Herzegovina in the composition of the projected national states, its reorganization contrary to the relations established in 1943, and nationalist preoccupations for the unification of mononational border local areas.

Key words: the KPJ, the AVNOJ, the ZAVNOBiH, Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia

О МОГУЋИМ РАЗЛОЗИМА САМОВОЉНОГ ПОСТУПАЊА САНКОВИЋА НАКОН СМРТИ КРАЉА ТВРТКА I КОТРОМАНИЋА

Аутор рада има за циљ да кроз анализу сачуваних изворних података покуша установити разлоге због којих су браћа Бељак и Радич Санковић након смрти краља Твртка I Котроманића почели да иступају самовољно. Такође, на бази таквог приступа, настојаћемо и да дамо одговоре на друга, са овом темом повезана, питања.

Кључне ријечи: Санковићи, жупан Бељак, војвода Радич, краљ Твртко I, краљ Дабиша, краљ Остоја

Мада је историја властеоског рода Санковић до сада била предмет интересовања више историчара,¹ ипак поједина питања још увијек су, због мањка али и карактера сачуваног изворног материјала, остала неразјашњена или недовољно објашњена. Једно од таквих је и питање разлога самовољног иступања браће Бељака и Радича након смрти краља Твртка I Котроманића. Оно до сада није посебно третирано у историографији. Историчари који су се успутно дотицали овог питања обично су наводили, без дубљег уласка у проблематику, да је

* bojan.krunic@ffuis.edu.ba

¹ Цјеловити приказ историје овог рода са прегледом старије литературе дат је у студији Јованке Мијушковић (Мијушковић, 1961: 17–54). Треба напоменути да на темељима њене студије почивају и сва каснија истраживања која су се посредно или непосредно дотицала историје Санковића.

то била посљедица слабљења централне власти.² То је уједно и основни разлог зашто смо се одлучили да се позабавимо у наслову наведеном тематиком.

Наиме, нешто више од мјесец дана иза Тврткове смрти, поминута браћа Санковићи, чије су се земље налазиле у источном Хуму (у појасу између Загорја и горње Неретве, на сјеверу, и Дубровника на југу) показују јасне знакове самовоље. Најприје, заједничким актом, 15. априла 1391. године, мимо централне власти, уступају Дубровчанима читаво Конавле са тврђавом Сокол и Витаљиним, а мјесец дана иза тога (15. маја) војвода Радич издаје и повељу, којом у своје, и име своје супруге Гоисаве, обећава оно што су становницима града подно Срђа раније искључиво давали владари – слободу и безбједност трговања, те гаранцију бесцаринског режима у крајевима под његовом контролом.³ Обично се наводи да су то били први знаци слабљења централне власти након крунисања Твртка за краља Срба и Босне оличени у узурпацији владарских права, или, гледано кроз призму овогодишње теме нашег научног скупа (интеграциони и дезинтеграциони процеси), можемо да кажемо да је то био почетак дезинтеграционих процеса у новоуспостављеном концепту државе Котроманића.

Познато је да су за уступање Конавала Санковићи требало да добију од Дубровчана годишњи доходак од 1000 перпера. О томе имамо посредну потврду у прворазредним изворима из каснијег периода у вези са заплетима између Сандаља Хранића и Дубровчана око села Лисац.⁴ Међутим, поставља се питање: да ли је материјална добит основни разлог самосталног иступања Санковића?

Потезе Бељака и Радича, гледано кроз перцепцију цјелокупног развоја њихове породице, можемо посматрати и као наставак устаљене политике којом се са успјехом из генерације у генерацију јачао

² Без намјере да исцрпимо сву постојећу литературу која је кроз наведену призму посматрала ово питање скренућемо пажњу читаоцу само на неколицину: Лиречек, 2004: 328–329; Ђоровић, 1940: 339–340; Динић, 1955: 62–63; Ђирковић, 1964: 171; Ђирковић, 1974: 12, 14; Ђирковић, 1994: 50, Мишић, 1996: 73–74; Мишић, 2002: 343; Михаљчић, 2001: 144–146.

³ Обје повеље су до сад објављиване више пута. Скренућемо пажњу само на посљедња, урађена према савременим захтјевима критичког издавања средњовјековних историјских извора (Мишић, 2008: 113–127; Смиљанић, 2008: 75–86).

⁴ О томе видјети: Мијушковић, 1961: 38/нап. 135; Луčić, 1969: 138–141; Мишић, 2008: 121/нап 15; Kurtović, 2009: 141.

углед и позиција рода. Раније се то постизало вјештим лавирањем између босанских, с једне, и рашких владара и обласних господара с друге стране,⁵ док се у случајевима жупана Бељака и војводе Радича, како се чини, настојала искористити смрт краља Твртка, односно, евентуално несигурно вријеме у којем се вршио избор новог владара како би се досегнута тачка развоја додатно учврстила и подигла за степеницу више. На то би могло да указује позивање на индивидуалност Хума, кроз коју се, преко јасно дефинисане позиције рода стављањем у исту раван директних предака са хумском господом, давао легитимитет учињеним правним чиновима али и самим аукторима.⁶

Када је у питању уступање Конавала, тај је концепт још додатно појачан и локалном дубровачком традицијом којом су Дубровчани истицали историјско право на Цавтат и конавоску жупу.⁷ Вјероватно се сматрало да би такав модел можда могао бити довољан да се предузета акција заврши повољно за уговорне стране.

Међутим, и поред тога, увијек опрезни Дубровчани нису били баш сасвим сигурни у позитиван исход наведене радње. Њихов став у вези са овим питањем може се назрети из једне одлуке Вијећа умо-

⁵ Подсјећања ради, преци Бељака и Радича у неколико наврата током XIV вијека, у вријеме борби Рашке и Босне за Хум, мијењају стране и на тај начин преко исказане вјерности једном или другом владару чувају и јачају своје позиције у Хуму (Мијушковић, 1961: 17–34).

⁶ Детаљније о коришћењу државно-правних традиција Хума током средњег вијека види: Трипковић, 1964: 225–260; Мишић, 1996: 88, 109–116; Мишић, 2002: 342–350; Исаиловић, 2021: 13–37).

⁷ У образложењу поступка наводи се да су жупан Бељак и брат му војвода Радич сазнали да се „на месту Цавтата, уз море, налазио стари град Дубровник смештен у Жупи конавоској, и биле су му племенито та жупа и друге земље и места, и када се тај славни град расуо и опустео, тада у те дане господара рашка и хумска на неправедан начин га запоседоше, и на силу узеше Конавоску жупу и друга места тога града. И тада грађани пређоше у утврђено место и сазидаху град Дубровник који и до данас постоји и, по милости Божијој, поштован је и слободан, а од људи старога града изродила се и наследила га је властела града Дубровника. А сада ја, жупан Бељак и војвода Радич смисливши, пошто је то у потпуности правично и достојно је, да свакоме вратимо и дамо његово право и стару племениту баштину, узимајући у обзир почаст и службе које је град Дубровник вазда чинио господи рашкој и босанској и хумској, а посебно нашем оцу Санку и свим нашим родитељима. И знајући за љубав и пријатељство које су наши стари имали, а и ми имамо са градом Дубровником, хтели смо да им вратимо и дамо њихову баштину и племенито [...]” (Мишић, 2008: 118).

љених од 24. априла 1391. године, која је предвиђала да се уђе у посјед Конавала и града Сокола, заједно са другим мјестима обухваћеним у повељи браће Бељака и Радича, уз констатацију, ако то од ових буду могли имати (*Pp. de recipiendo nunc Canalle cum castro Socholi et aliis locis contentis in poveya a Bellyacho et Radiçio fratribus, si illud ab eis habere poterimus*) (Lonza i Šundrica, 2005: 267). Важно је додати да је том приликом одбијен приједлог из којег заправо видимо због чега су Дубровчани изражавали одређену дозу сумњичавости. Судећи према њему, цијели посао је претходно морао бити потврђен и на неком другом мјесту (*Sp. de querendo quod prius dicta loca nobis privilegientur quam ipsa recipiamus a dictis Belyacho et Radiçio*) (Lonza i Šundrica, 2005: 267). С разлогом се претпоставља да се мислило на органе више инстанце власти у Босни.

Дакле, Дубровчани су итекако били свјесни недостатака, али су ипак одлучили да покушају. Међутим, њихова бојазан се показала тачном. Изгледа да је убрзо постало јасно да се без сагласности краља и станка посао не може привести крају. Има индиција да су Санковићи тада покушали да ствари уреде са централном влашћу. На то би могла да указује каснија тврдња Дубровчана, из 1404. године, по којој им је војвода Радич у току преговора око Конавала (1391) био обећао да ће учинити да *Босна* потврди уступање поменуте жупе.⁸ Овакав би слијед догађаја могао да попуни празнину изазвану недостатком савременог изворног материјала и уједно да одговори на питање зашто се на реакцију централне власти, у односу на сам почетак афере, чекало све до децембра мјесеца. Поред тога, чињеница да о свему овоме немамо више сачуваних вијести у Дубровачком архиву, посредно нам говори да ангажмана Дубровчана према централној власти, у вези са овим питањем, није ни било. Дакле, све наведено могло би да указује да је тврдња из 1404. године била плод стварних дешавања, и да је војвода Радич 1391. године заиста био преузео на себе обавезу да ствар удеси са централном влашћу. Да ли је са Радичеве стране у том правцу било настојања, сачувани извори нажалост не говоре. Уколико и јесте, познато је, она нису довела до жељеног циља, али су могла, због евентуалних вијећања у земљи, да одгоде реакцију централне власти.

⁸ Наведена тврдња била је дио спремног одговора, у вријеме заплета око села Лисац, који су дубровачки посланици требало да дају уколико се буде испоставило да војвода Сандаљ посједује повељу којом су Дубровчани Радичу Санковићу обећали 1000 перпера годишњег данка за уступање Конавала (Kurtović, 2009: 140–144).

Треба напоменути да је у вријеме дешавања око Конавала у подручју Јадрана почела да се шири и епидемија куге. Још 1. марта 1391. године Дубровчани су забранили својим грађанима и поданицима да посјећују заражена подручја (Lonza i Šundrica, 2005: 326). Међутим, куга се убрзо појавила и у дубровачком сусједству. Првог дана априла стигла је вијест да су подручја Улциња, Будве и Котора заражена овом пошашћу, а два мјесеца иза тога болест је харала и самим Дубровником. Велико вијеће је у складу са насталом ситуацијом, 8. јуна, донијело детаљне упуте за организацију управе и свакодневног живота у граду током епидемије. Но и поред тога, паника је захватила становништво. Ситуација се поправила тек у децембру исте године будући да су усвојене упуте од 8. јуна биле на снази све до 22. децембра (Lonza i Šundrica, 2005: 153, 331–332; Ravančić, 2021: 57–59). У вези са овим здравственим приликама могла би да буде и изненадна болест која је на онај свијет убрзо однијела Бељака Санковића. Чини нам се да је до тога дошло прије него што се то обично сматра.⁹ То се свакако десило прије 15. маја када је Радич самостално издао повељу Дубровчанима о слободи трговине, што је вјероватно била директна посљедица тог немилог догађаја. Подсјећамо, Бељак је са насљедном титулом жупана након смрти Санка важио за старјешину рода, те нам Радичево самостално издавање повеље у најмању руку говори да је у том погледу дошло до некаквих промјена. Треба нагласити да се Бељаково помињање у изворима, 30. маја 1391. године, није односило директно на њега, већ на дубровачког љекара који је,

⁹ У историографији су присутна различита мишљења о овом питању. Константин Јиречек је у генеолошкој табли Санковића Бељакову смрт ве зао за 1392. годину. Нажалост, он на овом мјесту није оставио аргументе на основу којих је дошао до тог закључка, што је и разумљиво с обзиром на карактер његове студије (Јиречек, 1892: 285). С друге стране, оправдано сумњајући у тврдње Јована Радоњића да је Бељак заробљен заједно са својим братом Радичем приликом напада војводе Влатка Вуковића и кнеза Павла Раденовића на Конавле, децембра 1391. године (Радоњић, 1902: 44), Јованка Мијушковић је, не прецизирајући вријеме Бељакове смрти, изнијела мишљења да поменути Санковић вјероватно није био међу живима у вријеме напада на Конавле. Као аргумент, поред податка с краја маја 1391. године који говори о Бељаковој болести, она наводи и чињеницу да се Бељак не помиње касније, 1395. и 1396. године, када су Дубровчани активно радили на угарском и босанском двору на ослобођењу војводе Радича, што би се могло и очекивати као природно да је и Бељак био заробљен (Мијушковић, 1961: 39).

временски неодређено, нешто прије тога ишао Бељаку да га лијечи.¹⁰ Сасвим је разумљиво да такав контекст извора, без обзира што се у њему поменути Санковић не наводи као покојни, не гарантује да је он у том тренутку још увијек био међу живима. С друге стране, упада у очи да се у изворима који се односе директно на Санковиће у дешавањима око Конавала, од самог почетка дубровачке акције, односно од 17. марта, па до 24. априла испред Санковића углавном помиње само Бељаково име. Ако се уз њега помиње и Радич, Бељаково име се по правилу налази на првом мјесту. У наведеном периоду Радич се ни једном не наводи самостално.¹¹ Послије 24. априла ситуација је видно другачија. Тачније од 27. априла у изворима се искључиво помиње само Радичево име. Овај податак би могао да указује да је Бељак већ тада био покојни, јер питање је да ли би Дубровчани престали да у документима помињу његово име само због тога што је био тешко болестан.

У супротности са нашом констатацијом, можда би могла да стоји једна одлука од 14. децембра 1392. године. Наиме, тог је дана дубровачко Велико вијеће једногласно прихватило приједлог: *de donando i xoribus Radichi et Beliach nostrorum amicorum*. (Lonza i Šundrica, 2005: 390). Сама формулација, иако се директно не односи на Бељака, може да указује да је он у ово вријеме био жив. Међутим, чињеница да се његова личност, у периоду од 24. априла 1391. до 14. децембра 1392. године, ниједном директно не наводи у изворима, поготово ако имамо у виду његов положај и улогу у почетној фази развоја збивања око Конавала, демантује ту могућност.¹² Тешко је повје-

¹⁰ Тог дана се у Вијећу умољених расправљало о надокнади његових трошкова. Одбијен је први приједлог који је предвиђао: [...] *de providendo Zanino Salimbene pro eo quod fuit ad Bellyach pro comuni, pro expensis, medicinis et eius provisione de pp. XXXV*, и усвојен је други: [...] *de providendo eidem de perperis XXX* (Lonza i Šundrica, 2005: 268).

¹¹ Погледати одлуке дубровачких вијећа (Lonza i Šundrica, 2005: 151, 263–268, 323).

¹² Поред овог, Бељаково име се још у неколико наврата посредно помиње у изворима након помена од 24. априла 1391. године. Ради се о документима насталим 4. јула 1392, односно 17. новембра 1401. године (DAD¹ i DAD²; видјети изворе на крају рада). Из уводног дијела наведених докумената јасно се види да је ријеч о регистрацији и потврди једног раније насталог кредитног уговора склопљеног још у вријеме Бељакова живота (12. јануара 1390), који на вријеме није измирен. Наиме, један од дужника био је Бељаков човјек Милша Хатељевић, те се у том контексту Бељак и помиње. Дакле, дослован текст уговора склопљеног 1390. године саставни је дио

ровати да је Бељак без ваљана разлога, уколико није дошло до смрти, фактички скоро преко ноћи од предводника рода спао на такву позицију да у наставу не игра никакву улогу у свим дешавањима у вези са његовом породицом. Имајући то у виду, чини нам се да наведена формулација из децембра 1392. године заправо представља одраз ранијег времена,¹³ нарочито заслуге при неуспјелом покушају купопродаје Конавала због којих су и Дубровчани, с друге стране, били у обавези да се у вријеме тешких тренутака по Санковиће нађу члановима овог властеоског рода.¹⁴ Стога, мишљења смо да нећемо погријешити ако болест и смрт жупана Бељака Санковића смјестимо у временски оквир између 24. априла и 15. маја 1391. године. У то вријеме видјели смо и куга је већ била присутна у оближњим крајевима. Вјероватно је и подручје под контролом Санковића већ било заражено, па се, уз значајну дозу опрезности, у овој пошасту могу чак тражити и узроци Бељакове смрти.

Овакав развој ситуације указивао би да је заправо епидемија куге, а не нешто друго, утицала на спорију реакцију централне власти. Вјероватно се чекало да се здравствене прилике на овом подручју поправе. То би се потпуно уклопило у познате хронолошке оквире, јер су Конавле, баш децембра мјесеца када и имамо сигурне податке о престанку епидемије у Дубровнику, у име краља Дабише заузели војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Раденовић.¹⁵

докумената насталих 1392. и 1401. године и у том смислу сасвим је јасан и контекст Бељаковог помињања.

¹³ Познато је из извора да су Дубровчани још од раније са Санковићима одржавали добре везе и чинили разне услуге, обично трговачког карактера (Мијушковић, 1961: 36; Lonza i Šundrica, 2005: 85, 116).

¹⁴ На истој сједници донесена је одлука да се наведеним госпођама дарује 30 дуката *pro vestibus*. Противприједлог који није прошао је ограничавао помоћ на 25 дуката (Lonza i Šundrica, 2005: 390).

¹⁵ До хронолошких оквира наведене акције може се доћи посредно на основу одлука дубровачких вијећа. Најприје је Велико вијеће 11. децембра 1391. године расправљало о заштити Стона, због, како се наводи ...*Sclavorum qui fugiunt ad ipsum Stagnum ob timorem exercitus Bosne* (Lonza i Šundrica, 2005: 343). Двадесетак дана касније у истом вијећу је одлучено да се да слобода кнезу, Малом вијећу и Вијећу умољених да пошаљу изасланика са даровима војводи Влатку и кнезу Павлу до Конавала (*Pp. de dando arbitrium et liberam auctoritatem domino rectori et suo minori consilio et consilio rogatorum, quod pro bono, utili et honore civitatis nostre possint mittere nuntios ad honorandum Vlatcum voivodam et comitem Paulum usque in Canali, et donando eis, si eis de dictis consiliis videbitur proprie, bonis nostri comunis pro meliori, et in hiis quod*

Том приликом, важно је истаћи, спорна жупа није стављена под непосредну владареву власт, већ су је између себе подијелили поменути предводници казнене експедиције добијајући те посједе у племениту баштину. Генерално гледано, био је то класичан примјер награде за вјерну службу. Дабиша није радио ништа што нису радили његови претходници и све окруњене главе оног времена. Друго је, међутим, питање колико су његов положај и околности биле резултат Твртковог политичког дјеловања, и колико је Дабиша лично могао да утиче на њих. У том погледу, чини нам се исправним становиште по којем су почетне тачке најистакнутијих велможа већ биле дефинисане кроз одређивање интересних сфера унутар Краљевства у оним дијеловима, гдје су се налазила и језгра њихових баштина (Благојевић 2001: 148/ нап. 41; Благојевић 2003: 120–121; Kurtović, 2009: 36). Сходно томе, Санковићи, Косаче и Павловићи су се још за Тврткова живота изборили за значајнију улогу у југоисточним крајевима земље. Цијели тај простор на југоистоку, изузимајући матичне земље Павловића, условно речено, могао би се подијелити у три појаса која су се по посједовној структури међусобно разликовала. Западни дио (појас од Загорја до Приморја) је био интересна сфера Санковића, крајњи исток (од Полимља на сјеверу па до Драчевице на југу) Влатка Вуковића, односно Косача, док је централни дио (од горњег Подриња па све до непосредног дубровачког залеђа) био испреплетан посједима Павловића, Косача и Санковића. Павловићи су на том дијелу држали Устиколину, једно вријеме дио Пиве, подручја око Билеће и Требиња. Косаче – Горажде, Фочу, Тјентиште, Гацко, док су Санковићи контролисали Конавле (Динић, 1940: 156–169). Свакако да је на приказану прерасподјелу у централном дијелу утицала и чињеница да је преко тог подручја пролазио најфреквентнији трговачки друм који је повезивао Дубровник са унутрашњошћу Балкана. Очигледно је Твртко добро водио рачуна о равнотежи снага и интересима све три поменуте породице, које су уједно биле важне полуге његове власти. Ту се по свој прилици налази и одговор на питање зашто је баш војводи Влатку Вуковићу и кнезу Павлу Раденовићу, а не неком другом, дат мандат за дјеловање против Санковића и поред тога што је јачање њихове моћи и утицаја, добијањем нових посједа у баштину,

possint facere sicut facere posset istud maius consilium (Lonza i Šundrica, 2005: 348). То је сигуран показатељ да је акција централне власти била завршена до краја децембра.

могло само да слаби позицију круне на том подручју.¹⁶ Тога је вјероватно морао бити свјестан и сам Дабиша, но чини нам се, да је то било наслеђе Тврткова времена и нешто што се морало прихватити.

Тешко је процијенити и колико су сва ова дешавања била посљедица политичке комбинаторике под којом је Дабиша изабран за новог краља. О томе нажалост немамо никаквих конкретних података. Међутим, има назнака да је приликом избора новог владара дошло до некаквих заплета. С тим у вези, несумњиво је било понашање Дубровчана. Редослијед и карактер њихових одлука због вијести о Твртковој смрти указују да су тада очекивали озбиљне поремећаје. Најприје су у Вијећу умољених, 16. марта 1391. године, изузимајући људе под оружјем, донијели одлуку *de dimittendo intrare et se salvare in Stagno omnes Vlachos aufugentes et volentes se salvare ibi cum eorum rebus, familiis et animalibus* (Lonza i Šundrica, 2005: 262). Дан касније, одлучили су и да упуте посланство кастеланима у Конавлима и Суторини, са намјером да им се понуде у новонасталој ситуацији (*...de mittendo ambassiatam nostram castellanis de Canalli et Sotorina, offerendo nos eis, occaxione novorum mortis regis Bosine* (Lonza i Šundrica, 2005: 262–263). Такође, у исто вријеме одлучено је да се упуте емисари у Котор и у Далмацију, као и у Хум Бељаку Санковићу. Занимљиво је да је разлог слања посланства у Далмацију била намјера да се савјетују тамошњи градови да се врате под власт угарског краља.¹⁷ Као да се намјерно желио дестабилизovati цијели тај простор уз јадранску обалу који је био у оквирима Тврткове државе. Стога, није

¹⁶ На ову могућност указао је још раније Милош Благојевић у студији *Државна ујрава у српским средњовековним земљама*. Види: Благојевић, 2001: 148/ нап. 41.

¹⁷ Усвојени приједлог је гласио: [...] *de mittendo (unum nostrum nobilem ambassiatorem cancell.) in Dalmacia ocaxione mortis Bossine pro ortando eos quod se reducant ad debitam fidem regis Ungarie* (Lonza i Šundrica, 2005: 263). Упада у очи да избор посланика за ову дипломатску мисију из неког разлога није текао глатко. Најприје је 17. марта предложен Стефан Лукаретић, који је ту част одбио и платио предвиђену казну. Исто то, 20. марта, урадио је и Петар Сарачић, да би најпослије за посланика, дан касније, био изабран Никола Гучетић. Треба напоменути да су Дубровчани предходно повисили казну изнад оне приписане Статутом оном поклицару који не прихвати дужност. Такве одлуке донесене су и за дипломатске мисије упућене Санковићима и у Котор. То нам такође посредно говори о озбиљности ситуације у унутрашњости и евентуалним опасностима због којих су предложени поклицари могли одбити учешће у посланству (Lonza i Šundrica, 2005: 323–325).

искључено да је и у фокусу посланства које је требало да иде у Котор такође било подривање босанске власти.¹⁸ Била то дубровачка жеља или не, до тога је заиста убрзо и дошло. Наиме, власт Котроманића над Котором већ почетком априла довео је у питање господар Зете, Ђурађ II Страцимировић Балшић. Његови одреди су посјели Леденице, предио изнад Рисана, те су на тај начин пресјекли копнену везу између Котора и унутрашњости (Божић, 1970: 57; Рудић, 2018: 246). Како реакције са босанске стране није било, Которани су покушали да са Ђурђем ствари уреде посредством Дубровчана. Ови су прихватили да им се нађу у невољи.¹⁹ Међутим, њихов посланик је позван да се врати у Дубровник чим је стигао до Цавтата.²⁰ Разлози његовог повлачења, као и даљи ток дешавања око Котора, изузев крајњег исхода, нажалост нису нам познати. Подсјећамо, у ово вријеме которским дистриктом је већ харала куга. Можда је и она диктирала развој ситуације.²¹ У сваком случају, град Св. Трифуна се на крају морао

¹⁸ Да је дубровачко посланство у овом дијелу Јадрана било дио шире дипломатске активности повезане са вијешћу о Твртковој смрћу, може се закључити из једног приједлога који се 17. марта 1391. године нашао пред Великим вијећем. Он је предвиђао да се да слобода одлучивања [...] *domino rectori cum eius minori consilio et consilio rogatorum possendi elligere unum nobillem et plures Ragusei in ambassiatore per ipsum mittendo in ambassiatam usque Catarum et in terra Chelmi et non alibi [...]* (Lonza i Šundrica, 2005: 323). Приједлог није добио потребну већину гласова.

¹⁹ Дубровачко Велико вијеће је на сједници одржаној 10. априла 1391. године усвојило приједлог: [...] *de concedendo Catarinis unum nostrum ambassiatorem, qui vadat Catarum et per totum districtum suum usque ad Ledenicias, si opus fuerit, ad pacificandum et concordandum ipsos Catarinos cum domino Georgio Stracimerii de Balsa*. У складу са напријед наведеним, о томе се расправљало 10. и 11. априла и у Вијећу умољених. За посланика је изабран Рафаел Гучетић (Lonza i Šundrica, 2005: 265–266, 323).

²⁰ Одлука о томе донесена је у Вијећу умољених 15. априла 1391. године. Усвојени приједлог је гласио: [...] *de mictendo pro ser Raphalo (!) de Goze ambaxiatori nostro qui est in Civitate Veteri, quod revertatur Ragusium de presenti*. На истој сједници одлучено је и да [...] *ser Raphael habere debeat totum saliarium et retinere in se, non obstante quod non iverit et non compleverit ipsam ambaxiatam, et hoc cum famulis suis deputatis, cum marinariis et barcha* (Lonza i Šundrica, 2005: 266).

²¹ На овом мјесту скренућемо пажњу читаоцу на чињеницу да су управо 15. априла, дакле истог оног дана када Дубровчани доносе одлуку да се њихов човјек који је требао ићи Ђурђу врати из Цавтата, Санковићи издали Дубровчанима повељу о уступању Конавала. Да ли су ова два догађаја била у каквој међусобној вези, тешко је рећи. Занимљиво је да је Вијеће умољених из не-

обавезати Балшићу на плаћање годишњег данка (Божић, 1970: 57; Рудић, 2018: 246). Дакле, из свега наведеног јасно се види да је Твртова смрт изазвала нека унутрашња дешавања, вјероватно у вези са избором његовог наследица. Међутим, та дешавања нису довела до већих потреса у земљи.

Поставља се питање: каква је у свему томе била улога Санковића? Они су у то вријеме, без сумње, у кругу најистакнутијих представника властеоских родова. Било би очекивано да и они активно учествују у избору новог краља. О томе нажалост, такође, немамо никаквих података. Имајући на уму добре везе овог рода са градом подно Срђа, ту би се могао налазити извор информација на основу којих су Дубровчани очекивали нередовне прилике у свом непосредном залеђу и усмјеравали своје дипломатске активности поводом Твртове смрти. То између осталог директно потврђује и једна дубровачка одлука из тог периода. Наиме, посљедњег дана марта 1391. године Вијеће умољених је одлучило да се посланицима који су убрзо након тога ишли Санковићима, у ишчекивању нових, презентују вијести које су до тада пристигле од самог Бељака (*de induciando ambassiatores ituros ad Bellyach propter nova que habuimus ad presens ab ipso Belyach donec alia habebimus*) (Lonza i Šundrica, 2005: 264–265). Дан прије тога прочитана је и усвојена, у виду упута посланицима, дубровачка стратегија и донесена је одлука да посланство, без одлагања, на пут крене 9. априла.²² На резултате мисије није се дуго чекало. Већ смо неколико пута поменули, Санковићи су 15. априла

ког разлога 30. маја 1391. године овластило Мало вијеће да [...] *respondeatur Radićo voyvode et eius uxori super eo quod pecierunt per ambassiatores pro Iurglićo del Balsa*. (Lonza i Šundrica, 2005: 268).

²² Још 21. марта у Малом вијећу је састављена комисија од три племића са задатком да напишу упуте за посланство које ће ићи Бељаку (*Ser Iacobus de Gondulla, ser Matheus de Georgio, ser Luchas de Bona, in predicto minori consilio congregato more solito electi fuerunt ad faciendum commissionem abbaxiatoribus (!) nostri comunis ituris ad Billiach*) (Lonza i Šundrica, 2005: 151). Написане упуте су прочитане и једногласно усвојене у Вијећу умољених 30. марта 1391. године (*Pp. de firmando commissionem factam ambassiatoribus ituris ad Bellyach et Radić secundum quod lecta est*) (Lonza i Šundrica, 2005: 264). На истој сједници усвојен је приједлог *de precipiendo dictis ambassiatoribus quod die sabbati proxime futuro per totam diem debeant recessisse de Ragusio et ivisse ad eorum ambassiatam, in pena uerperorum centum pro singullo* (Lonza i Šundrica, 2005: 264). О томе је било поново говора на сједници одржаној у петак 8. априла када је одлучено да посланици на пут крену [...] *usque ad crastinam diem ante horam prandii* (Lonza i Šundrica, 2005: 265).

издали повељу о уступању Конавала. Из извора, такође, сазнајемо да се након тога радило и на садржају повеље коју је Дубровник требало да да Санковићима.²³ Видјели смо и да су Дубровчани, када је све то завршено, имали дозу сумње јер уступање Конавала није било потврђено од највиших органа власти у Босни. Та нам чињеница заправо посредно говори да односи Санковића и централне власти из неког разлога нису били добри, и да је избор новог владара у Босни вјероватно био завршен. У том погледу занимљиво је да је каснија ревитализација положаја војводе Радича Санковића, који је приликом поменуте војне експедиције Влатка Вуковића и Павла Раденовића допао у дугогодишњу тамницу, везана за долазак Остоје на владарску позицију, а његов коначни силазак са историјске сцене опет је везан за крај првог периода Остојиног краљевања (Мијушковић, 1961: 40–52; Kurtović, 2009: 101–133). Упада у очи и то да су Дубровчани питање око куповине Приморја са Остојом (1398) започели управо посредством Радича Санковића, и то у тренутку када се овај тек био ослободио дугогодишњег сужањства, а нови краљ се још увијек није био удобно ни смјестио у владарску столицу.²⁴ Као да су дешавања из 1398. године, без обзира на временску удаљеност, била у неку руку наставак оних из 1391. Такође, треба напоменути да су Дубровчани и 1398. године на уму имали добијање Конавла, због којих је, како се претпоставља, Радич и био заглавио у тамници.²⁵ Све то указује на постојање блиске везе између Радича Санковића и краља Остоје, са коријенима из времена прије Радичевог заточеништва, можда баш и у дешавањима око избора Твртковог насљедника. Није

²³ Поводом тога писало се посланицима који су се налазили код Радича. Одлука о томе донесена је 27. априла 1391. године (*Pr. de scribendo ambassiatoribus nostris qui sunt ad Radiç, quod in poveya quam comune nostrum debet facere ipsi Radiç obmittatur id quod debet tractari cum domino nostro Ungarie*) (Lonza i Šundrica, 2005: 267).

²⁴ Судаћи према изворима, Радич Санковић је у заточеништву код Косача био сасвим сигурно до 11. маја 1398. године. Тог су дана Дубровчани одбили да дају било какве гаранције за њега када је то од њих тражио Сандаљ Хранић. Међутим, до његовог ослобађања је дошло одмах након тога, јер, само три дана касније, Радич је већ био активан у посредовању између Остоје и Дубровчана у вези са куповином Приморја (Jorga, 1899: 73; Šremošnik, 1928: 116–117; Мијушковић, 1961: 42–43; Lučić, 1969: 118).

²⁵ Дубровачким посланицима је сугерисано да у исто вријеме, осим Приморја, траже и Конавле (*quod petatur Chanalle et terras de Curile insimul*), а ако не буду имали успеха нека траже само једно подручје (Jorga, 1899: 73; Lučić, 1969: 119).

немогуће да је тада и Остојино име било у оптицају за највећу функцију. Тиме би ствари постале много јасније. Но, ова могућност, колико год била привлачна, ипак представља само хипотезу без конкретног доказа и треба бити обазрив са њом.

У прилог томе, такође посредно би могла да иде и дужина Радичевог тамновања. Чини нам се да су му на терет стављени много озбиљнији гријехови због којих, код струје која је однијела превагу приликом избора Твртковог наследника, чак није могао касније добити ни помиловање.²⁶ Подсјећамо, посао око уступања Конавала никада није ни био доведен до самог краја. Без обзира на повеље и са једне и са друге стране, Дубровчани нису ушли у његов посјед. Да јесу, сасвим сигурно би, заједно са Радичем, морали сносити и посљедице. Тога међутим није било. Питање је и колико су о свему томе и знали у самој Босни. Судећи по наведеном, онда би испало да је Радич тамновао због нечега што није ни урадио. Дакле, разлози предузете акције против Санковића заправо су морали имати коријен у њиховом односу према централној власти а не у покушају продаје дијела државне територије. Био је то по свој прилици одраз незадовољства изборним процесом на којем је Дабиша изабран за Твртковог наследника. Афера око Конавала је очигледно била посљедица тога. Уколико се за њу пак и сазнало, могла је само да послужи као додатни мотив.

Како било, овакав развој ситуације указује у ком правцу су се кретале ствари. Улога властеле у изборном процесу, ограниченом истина на један род, али без утврђеног редослиједа наслеђивања, ни раније на босанском тлу није била безначајна. Послије Тврткове смрти она је, фигуративно речено, постала тег на ваги који је својом тежином итекако одлучивао на коју ће страну тасови да иду.²⁷ Обично се наводи да је то била посљедица Тврткове чврсте руке и да су притијешњене снаге феудалаца тражиле одушка бирањем слабијих владара. Но, треба увијек имати на уму, уз пуно уважавање Тврткове личности, да су те снаге могле да набујају и да постану кадре за тако нешто само заједничким хтјењем, и владара и властеле, да се појединачне тежње ових других ставе у службу круне. Другим ријечима, јачањем централне власти овдје нису слабљене позиције властеле, већ

²⁶ Дубровчани су у пар наврата, једном посредством угарског владара, други пут акцијом у самој Босни, безуспјешно покушавали да испослују Радичево ослобађање. (Мијушковић, 1961: 41–42 нап. 153, 154; Kurtović, 2009: 104 пар. 347)

²⁷ О утицају властеле на избор босанских владара види: Динић, 1955: 23–33.

су напротив, у симбиози једне са другом, обје расле. То је била цијена јаке и експанзионистички оријентисане земље, коју ће, због специфичног изборног процеса, испоставиће се, са каматом плаћати Тврткови наследици, али, и они властеоски родови који су због лоше процијењене ситуације стајали насупрот већине. Такав је, чини нам се, управо био случај са Санковићима.

Извори и литература

Архивска грађа

DAD¹: Državni arhiv u Dubrovniku. Diversa Cancellariae XXX, f. 122 /04. VII 1392.

DAD²: Državni arhiv u Dubrovniku. Debita Notariae XII, f. 46v /17. XI 1401.

Објављени извори

Мишић, С. (2008). Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику. *Сџари српски архив*, 7, 113–127.

Смиљанић, А. (2008). Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима. *Грађа о прошлости Босне*, 1, 75–86.

Jorga, N. (1899). *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siecle II*. Paris: E. Leroux.

Lonza, N. i Šundrica, Z. (Prir.). (2005). *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*. Zagreb, Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.

Литература

Благојевић, М. (2001). *Државна управа у српским средњовековним земљама*. Београд: Службени лист СРЈ.

Благојевић, М. (2003). Државност земље Павловића. У М. Васић (Прир.), *Земља Павловића (средњи вијек и период турске владавине)*. Зборник радова са научног скупа Рогатица 27–29. јун 2002. године. Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Универзитет у Српском Сарајеву, 113–144.

- Божић, И. (1970). Зета између Турака и Млечана. У С. Ђирковић, И. Божић, Д. Богдановић и В. Ђурић (Прир.), *Историја Црне Горе*. Књига 2/2 (49–70). Титоград: Редакција за историју Црне Горе.
- Динић, М. (1940). Земље Херцег Светога Саве. *Глас, CLXXXII*, Београд: Српска краљевска академија, 151–257.
- Динић, М. (1955). *Државни сабор средњовековне Босне*. Београд: Српска академија наука
- Исаиловић, Н. (2021). Хум и Хумска земља у титулатури средњовековних владара и великаша. У З. Никитовић, З. (Прир.), *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травунице* (13–37). Бања Лука и Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци и Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Јиречек, К. (1892). Властела хумска на натпису у Величанима. *Гласник Земаљској музеја, IV-4*, 279–285.
- Јиречек, К. (2004). *Историја Срба, I*. Пирот: Pi-press.
- Мијужковић, Ј. (1961). Хумска властоска породица Санковићи. *Историјски часопис, XI*, 17–54.
- Михаљчић, Р. (2001). *Владарске шишуре обласних владара (Прилог владарској идеологији у старинској српској прошлости)*. Београд: Српска школска књига – Knowledge.
- Мишић, С. (1996). Хумска земља у средњем веку. Београд: DBR International Publishing.
- Мишић, С. (2002). Косаче – господа хумска. У Р. Братић, (Прир.), *Српска проза данас: Косаче – оснивачи Херцеговине / Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи*, Научни скуп историчара у Гацку. Билећа–Гацко–Београд: Просвјета – Просвјета – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић”, 342–350.
- Радоњић, Ј. (1902). О кнезу Павлу Раденовићу – приложак историји Босне крајем XIV и XV. века. *Летопис Машице српске, 211*, 39–62.
- Рудић, С. (2018). Котор у средњем веку. У З. Никитовић, З. (Прир.), *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума* (241–260). Бања Лука и Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци и Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Триповић, В. (1964). Хумска земља. *Зборник Филозофској факултета, VIII/1*, 226–260.
- Ђирковић, С. (1964). *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга.

- Ђирковић, С. (1974). Русашка господа, *Историјски часопис*, XXI, 5–17.
- Ђирковић, С. (1994). Године криза и превирања. У Ј. Калић (Уред.), *Историја српског народа*, II (47–63). Београд: Српска књижевна задруга.
- Ђоровић, В. (1940). *Хисторија Босне*. Београд: Српска краљевска академија.

- Kurtović, E. (2009). *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Сарајево: Institut za istoriju.
- Lučić, J. (1969). Stjecanje, dioba, i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399–1405. *Arhivski vjesnik*, XI–XII, 99–201.
- Ravančić, G. (2021). Epidemije kuge u Dubrovniku u drugoj polovici 14. stoljeća. Koliko su kroničarski zapisi pouzdan izvor za proučavanje epidemija? *Povijesni prilozi*, 61, 45–66.
- Čremošnik, G. (1928). Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja. *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, XL (II), 109–126.

Bojan Đ. Krunić

ON THE POSSIBLE REASONS FOR THE ARBITRARY ACTION
OF THE SANKOVIĆ BROTHERS AFTER THE DEATH
OF KING TVRTKO I KOTROMANIĆ

Summary

The author of the paper aims to try to establish the reasons for the arbitrary behavior of the brothers Beljak and Radić Sanković through the analysis of the preserved original data, which came to light shortly after the death of the first Serbian king from the house of Kotromanić. The mentioned approach to the subject gave interesting results. Research shows that the Sanković brothers' behavior can be directly linked to the election process in which Dabiša was chosen as Tvrtko's successor. There are indications that the Sankoviće were Dabiša's opponents at the time and that it was precisely this disagreement with his election that led them into a direct confrontation with the central government. The affair surrounding Konaal and the issuing of a charter to the people of Dubrovnik on freedom of trade was a consequence of just such a development. Also, research has shown that the dynamics of events were influenced by the plague epidemic, which in all probability postponed the direct conflict between the warring parties until December.

Key words: The Sanković family, zupan Beljak, Duke Radić, King Tvrtko I, King Dabiša, King Ostoja

SLUČAJEVI RAZBOJNIŠTVA U BOSANSKOM EJALETU U XVII VIJEKU

Krajem XVI vijeka Osmanska država se suočila sa brojnim ekonomskim, političkim i društvenim problemima, koji su otvorili novu fazu u njenom razvoju. Dugi i česti ratovi vodili su ka promjenama u vojnim redovima, a ekonomska kriza je otvarala put pobunama širom zemlje. Naročito su bivale ugrožene pogranične oblasti, u kojima je dolazilo do sukoba sa neprijateljskim vojnim odredima. Pored spoljašnjeg uticaja, sigurnost u državi je ugrožavao i porast broja razbojnika, koji su pronalazili različite načine da uvećaju svoju imovinu. Jedna od oblasti u kojoj je razbojništvo uzelo maha bio je i Bosanski ejalet. Cilj ovog rada je da se analiziraju slučajevi razbojništva u Bosanskom ejaletu tokom XVII vijeka, te da se utvrdi ko su najčešće bili razbojnici, kojim redovima su pripadali i koji su bili razlozi njihovog djelovanja. Kao jedan od primarnih izvora u radu su korišteni *mühimme defteri*, a u istraživanju je primijenjen kvalitativni metod.

Ključne riječi: Osmanska država, Bosanski ejalet, razbojništvo, XVII vijek

* nada.trifkovic95@gmail.com

I

Osmanska država, koja je u XVI vijeku dostigla vrhunac svoje moći, već početkom XVII vijeka suočila se sa snažnim političkim i društvenim promjenama. Osmanski sultan je izgubio svoj prvobitni autoritet, a ukidanje zakona o bratoubistvu, koji je predstavljao osnovni princip pri nasljeđivanju osmanskog prestola, te uvođenje institucije *kafes*, dovelo je do toga da su na presto dolazili nesposobni i mentalno neuravnoteženi sultani (İnalçık, 2009: 49–50). Takođe, u XVII vijeku je prvi put došlo do nasilnog svrgavanja i ubistva sultana, te su na taj način sa prestola uklonjeni, a potom pogubljeni sultan Osman II (1618) i sultan Ibrahim (1648). I dok su na presto formalno stupali sultani u dječijem uzrastu, stvarna moć prelazila je u ruke sultanija i vezira. Tako su državom upravljale žene, kao što su sultanija Safije (1595–1604), Kosem (1621–1652) i sultanija Turhan (1661–1683), koje su, u cilju zadržavanja moći, bile prinuđene da saraduju prvenstveno sa janjičarima i vezirima (İnalçık, 2009: 4). Među vezirima istakli su se paše iz porodice Čuprilić (Köprülü), po čijem je uticaju čitav jedan period i dobio naziv *period porodice Čuprilić* (1656–1697).

Kada je riječ o spoljnoj politici, Osmanska država je tokom XVII vijeka nekoliko puta ratovala protiv Habzburške monarhije i Mletačke republike na zapadu, ali i sa Safavidima na istoku (1603–1612, 1615–1618, 1623–1639) (Christoph, 2011: 68). Umjesto kratkih i uspješnih ratova vođenih u XVI vijeku, na scenu su stupili dugi i iscrpljujući ratovi, koji su ostavljali daleko teže posljedice po obje strane. Dugi ratovi zahtijevali su i veći broj vojnika, te su zbog toga u vojsku primani i obični podanici Osmanske države, čija se vojna služba ograničavala na period trajanja rata, nakon čega bi se ti plaćenici ili raspuštali, ili bi od njih bila sačinjena privatna mala vojska lokalnih upravnika, kao što su sandžakbegovi i bejlerbegovi (Emecen, 1999: 45–46). S obzirom da je veliki broj plaćenika nakon završetka rata ostajao bez ikakvih obaveza, vremenom se povećao broj razbojnika i odmetnika u Osmanskoj državi, jer su upravo u ove grupe odlazili plaćenici iz rata. Tako je u XVII vijeku zbog vojnih, političkih, društvenih i ekonomskih problema i bezbjednost u Osmanskoj državi bila ugrožena, a dolazilo je i do sve češćih pobuna, na čijem čelu su se nerijetko nalazili i sandžakbegovi. U Anadoliji je bezbjednost naročito bila ugrožena tokom Osmansko-habzburškog rata, koji je trajao od 1593. do 1606. godine, a razbojničkim napadima bili su izloženi kako trgovački karavani, hodočasnici i putnici namjernici, tako i rajinska domaćinstva i čitluci (İlgürel, 1995: 467). Pored Anadolije, koja

je bila u rukama razbojnika, anarhija je često vladala i u centru države, Istanbulu (Bey, 1972: 10).

Kako bi spriječila napade razbojnika i odmetnika, Osmanska država je primjenjivala neke od mjera, te je tako zabranjeno nomadima da se sele i da nose oružje sa sobom, a na putevima su postavljane jedinice derbendžija. Veliki vezir sultana Ahmeda I, Kujudu Murat Paša je takođe postigao velike rezultate gušenjem pobuna u Anadoliji, pošto je, prema bilješkama Ibrahima Pečevije, u periodu 1607–1611. pogubio više od 1000 pobunjenika (Pečević, 1968: 436). Međutim, uprkos preduzetim mjerama, broj razbojnika je bio sve veći, kako u Anadoliji, tako i u rumelijskom dijelu države. Jedan od dijelova Osmanske države koji se takođe našao pod uticajem djelovanja razbojnika i odmetnika u XVII vijeku, bio je i Bosanski ejalet. Osnovan 1580. godine, Bosanski ejalet se početkom XVII vijeka sastojao od osam sandžaka. To su bili sandžaci Zvornički, Bosanski, Hercegovački, Kliški, Krčko-lički, Bihački, Pakrački i Požeški. Osnivanjem Kanjiškog ejaleta 1606. godine, Požeški sandžak se odvojio od Bosanskog, te je pripojen Kanjiškom. I dok se sredinom XVII vijeka u izvorima u njegovom sastavu navodi 7 sandžaka, već nakon Bečkog rata (1683–1699), te sklapanja Karlovačkog mira 1699. godine, Bosanski ejalet sveo se na 5 sandžaka – Zvornički, Bosanski, Hercegovački, Kliški i Bihački (Šabanović, 1982: 92; Emecen, 1992: 296). Veći dio sandžaka koji su ulazili u sastav Bosanskog ejaleta tokom XVII vijeka bio je okrenut ka granici prema Mletačkoj republici, te Habzburškoj carevini. Istovremeno, na obalama Jadranskog mora jačala je konkurencija između Mletačke republike i Dubrovnika u trgovačkim poslovima. I jedni i drugi trudili su se da održe veze sa rumelijskim centrima Osmanske države, kao što su Sarajevo, Beograd, Vidin, Skoplje, Sofija, te da istovremeno obezbijede lučne centre na obali za trgovačke karavane koji su dolazili iz unutrašnjosti Balkanskog poluostrva (Köse, 2013: 43). Upravo je centar Bosanskog ejaleta, Sarajevo, predstavljao jednu od važnih trgovačkih stanica, ali i putnih veza Osmanske države sa Dubrovnikom. Međutim, trgovački putevi predstavljali su i jednu od glavnih meta razbojnika, koji su, presrećući trgovačke karavane, mogli obezbijediti veliki dobitak (İnalçık, 2005: 25).

Cilj ovog rada je da se analiziraju slučajevi razbojništva u Bosanskom ejaletu u XVII vijeku, te da se odgovori na pitanja iz kojeg reda su poticali razbojnici, te koji su bili uzroci njihovih napada. Takođe, neki od problema kojima se rad bavi jesu i stanovništvo koje je bilo izloženo razbojničkim napadima, posljedice sa kojima su se razbojnici suočavali, te mjere koje je osmanska vlast preduzimala kako bi smanjila stepen razbojništva, kako u ostalim dijelovima države, tako i u Bosanskom ejaletu.

Glavni izvor za analizu teme razbojništva jesu arhivski dokumenti iz Osmanskog arhiva u Istanbulu, među kojima najvažnije mjesto zauzimaju *mühimme defteri*, koji sadrže naredbe slate iz centra Osmanske države lokalnim vlastima (Kütükoğlu, 2020). Veliki broj ovih naredbi upućivan je bejlerbegovima, sandžakbegovima, te kadijama s uputama da se ispitaju djelovanja razbojnika, te da se isti uhvate i kazne i da se spriječi njihovo ponovno djelovanje. Zahvaljujući analizi *mühimme deftera*, u radu su rasvijetljena razbojništva u Vlasenici, Foči, Nevesinju, Prijepolju, Klisu, Pljevljima i drugim dijelovima Bosanskog ejaleta. Tokom istraživanja su analizirane i osmanske hronike među kojima su važna djela Ibrahima Pečevije [İbrahim Peçevi] (Peçevî, 1968) i Koći Beja [Koçi Bey] (Bey, 1972), koja daju uvid u opšta dešavanja u Osmanskoj državi u XVII vijeku. U radu je primijenjeno kvalitativno istraživanje, a rezultati su predstavljani deskriptivnom metodom.

II

Od 1578. godine Osmanska država se nalazila u ratnom sukobu sa Safavidima, a po završetku ovog, 1593. godine je započet novi rat, ovog puta sa Habzburzima, koji je trajao do 1606. godine. Ova dva rata dovela su do velikih troškova u državi, a pored ekonomskih posljedica, uslijedilo je i pomjeranje stanovništva, te promjene u timarskom sistemu. Ovi faktori su imali veliki uticaj na porast razbojništva, koje je postalo osjetno u ejaletima Anadolija, Karaman, Kipar, Moreja, Rumelija i dr. Počinioci su poticali iz različitih grupa stanovništva, a među vodećim razbojnicima nalazila su se nerijetko i vojna lica. Umiješanost vojnika u razbojništvo zabilježeno je takođe i u Bosanskom ejaletu. Naime, u novembru 1605. godine (H. 1014) zabilježeno je razbojništvo u Kliškom sandžaku koje su počinili dizdar Ibrahim, Osman, kapudan Birunzade Mehmed i Kethudazade Selim, te dizdar same kliške tvrđave, Mehmed. U naredbi upućenoj bosanskom bejlerbegu Husrev paši nije konkretno navedeno šta su učinile spomenute osobe, već da ih zbog razbojničkih postupaka treba uhvatiti i, u skladu sa zakonom, pogubiti (BOA.DVNS. MHM.d.77/405). Iako nisu poznati detalji o razbojnicima, njihova društvena pripadnost može se utvrditi na osnovu imena i nadimaka. Naime, navedena su dva čuvara tvrđava – dizdara, od kojih je jedan, dizdar Mehmed, bio čuvar same tvrđave Klis. Takođe, jedan od razbojnika je nosio titulu kapudan, koja se u Osmanskoj državi od XV vijeka dodjeljivala komandantima riječnih i pomorskih snaga (Bostan, 2001). Stoga se može zaključiti da je i kapudan Mehmed bio na čelu neke od riječnih flota u Kliškom sandžaku. Takođe, o njegovom porijeklu govori

i nadimak Birunzade, koji ukazuje da je riječ o potomku vršioca dužnosti biruna, odnosno čuvara spoljašnje strane palate, bilo da je riječ o palatama u centru države ili u centrima sandžaka ili ejaleta (Özcan, 1992). Pored toga, vidi se da je jedan od razbojnika, Selim, bio potomak kethude, odnosno službenika koji je predstavljao pomoćnika državnih funkcionera u centru države, odnosno pomoćnika dizdara u samim tvrđavama (Marsigli, 1934: 77).

Okretanje vojske razbojništvu registrovano je i 1610. godine (H. 1019), kada su nemiri zabilježeni u Krčko-ličkom sandžaku. U ovom slučaju, razbojništvo su počinili garipi. Garipi su predstavljali jednu od jedinica kapikulu reda u osmanskim vojnim redovima. Osnovan u XV vijeku, vojni red garipa se dijelio na lijeve i desne garipe. Tokom ratnih pohoda, garipi su čuvali padišahov šator, te vrijedne stvari i riznicu (Özcan, 2021: 366). Pored toga, redovi garipa su bili stacionirani i u tvrđavama. U nemirima zabilježenim 1610. godine, među vodećim razbojnicima našao se aga garipa Ibrahim iz Krke. Pod njegovim vođstvom, garipi su napadali raju, a u opasnosti od njihovih napada našao se i sam sandžakbeg Krke, Halil beg, koji je tražio pomoć centralne vlasti. Stoga je iz Istanbula insistirano da se u ovaj incident umiješaju i bosanski beg i krčki kadija, te da se razbojnici pohvataju i pogube (BOA.DVNS.MHM.d.79/210). U periodu kada su slučajevi razbojništva registrovani, Osmanska država je ratovala sa Habzburzima, odnosno od 1603. godine sa Safavidima. Zbog dugih ratova državna kasa je uveliko bila prazna, te je država imala poteškoće i sa isplatom plata vojnicima, a teškoće su se osjećale još za vrijeme Murata III (Uzunçarşılı, 2011: 124–125). Ovo je moglo biti i razlog zbog čega su se spomenuti vojnici u Bosni okretali razbojništvu. S obzirom da je u slučaju iz 1610. razbojništvu garipa bio izložen i sam sandžakbeg, može se pretpostaviti da su garipi željeli da se obračunaju i sa centralnom vlašću.

O nezadovoljstvu koje se širilo među pripadnicima vojnih redova u Osmanskoj državi u XVII vijeku svjedoči i razbojništvo zabilježeno 1613. godine (H. 1022) u Hercegovačkom sandžaku. Naime, 30. septembra (H. 15 Ševal) upućena je naredba kadijama u Novom, Ljubinju, Nevesinju, Foči, Pljevljima i Prijepolju da se pohvataju razbojnici zbog kojih su centralnoj vlasti stigle brojne žalbe. Riječ je bila o prethodno smijenjenim dizdarima, janjičarima, kapikularima i vojnicima iz tvrđava, koji su napadali raju, ubijali narod, napadali ambare i otimali stoku i žito. Od kadija se tražilo da ispituju ovaj slučaj, te da sve razbojnike povezane sa opisanim napadima pohvataju i pogube (BOA.DVNS.MHM.d.81/528). Nije iznenađujuće što su se među razbojnicima našli i janjičari, čiji se broj u XVII vijeku povećao. Promjene u broju, dovele su i do promjena

u disciplini, a u periodu nakon ratova stvarale su nezadovoljstvo među spahijama, koji su, naročito nakon uvećane upotrebe vatrenog oružja, sve više gubili na značaju. Zbog ovakvih promjena razbojništvu su se okretale i spahije. Tako je u junu 1609. godine (H. 1018) zabilježeno spahijsko razbojništvo. Incident je zabilježen u Kliškom sandžaku, a na čelu razbojnika nalazio se spahija Derviš, koji je posjedovao timar u vrijednosti od 15 000 akči, a zajedno sa drugim razbojnicima spahijama je napadao raju i otimao im stoku i ostale vrijedne stvari. Kako bi se zaustavilo njihovo djelovanje, upućena je naredba bosanskom bejlerbegu i kadiji da se navedene ličnosti pronađu i pohvataju (BOA.DVNS.MHM.d. 78/1920). Iako je u periodu kada je slučaj zabilježen Osmanska država bila u ratnom stanju, spahije razbojnici nisu ratovali. Njihovo zapostavljanje vojnih obaveza počelo je već krajem XVI vijeka zbog čega je veliki broj spahija osiromašio. Promjene su bile osjetne i u timarskom sistemu, jer se posjedi nisu dodjeljivali prema zaslugama, niti je država pratila prelazak timara sa umrlih lica na nove vojnike. Na ovaj način, timarski sistem je upadao u krizu, a posjedi su se dobijali podmićivanjem. Tako su se pojavili brojni korisnici timara u Budimu i Bosni, koji su zavodili strah u oblastima koje su naseljavali. Prema pisanjima Koći Beja, zakon se u ovim oblastima potpuno zaboravio, a selima i kasabama su upravljali upravo ovakvi razbojnici (Bey, 1972: 39).

Slabljenje autoriteta u državi u XVII vijeku, dalo je priliku i lokalnim vlastima, te državnim službenicima da se obogate sprovodeći samovolju i okrećući se razbojništvu. Tako su begovi, kethude, kadije i drugi službenici koristeći svoje položaje napadali raju i pokušavali uvećati svoju imovinu. Godine 1630. (H. 1040) razbojnici koji su bili u službi kajmakama vezira Redžeb paše, na čelu sa čaušem Mehmedom, napali su sud i kadiju u Vlasenici. Vezir Mehmed paša je uspio zaustaviti napadače, ali je vlast tražila da se ovaj slučaj ispita prije nego se napadači kazne, upravo zato što su u njega uključeni i državni službenici (BOA.DVNS.MHM.d.85/86). Svoje položaje službenici su nerijetko koristili kako bi raji nanijeli štetu, a dobru priliku za ovakve postupke predstavljalo je prikupljanje poreza. Zabilježen je slučaj kada je vezir Mehmed paša 1631. godine (H. 1040) poslao ljude u Brvenik, Novi Pazar i Trgovište u svrhu prikupljanja poreza *taamiye* i *pişkeş*. Taamiye je, međutim, predstavljao vrstu davanja u vidu jela i pića, te se uglavnom služio u medresama, gostionicama i kuhinjama gostima i putnicima koji su odmarali. Pored toga, ovaj termin se mogao odnositi i na novac koji se davao vojnicima umjesto hrane tokom ratova. Samim tim, taamiye nije bio vrsta redovnog poreza, pa je Mehmed paša 1631. godine iskoristio ratno stanje u Osmanskoj državi, koja je tada ratovala sa Safavidima, te

naredio prikupljanje poreza u vidu hrane i pića. S druge strane, termin *pişkeş* odnosio se na poklone i darove, što bi značilo da su pašini ljudi sakupljali darove za pašu. Od raje se tražilo da daje i po 200 akči po domaćinstvuzbog čega su uslijedile brojne žalbe. Domaćinstvima je nanošena velika šteta, a kada je o ovakvom postupanju obaviještena i vlast u Istanbulu, naređeno je da se raji vrati sve što je bespravno oduzeto (BOA.DVNS.MHM.d.85/211). Da je bosanski vezir Mehmed paša rado koristio ratno stanje u državi, pokazuje i djelovanje njegovog kethude, službenika koji je u proljeće 1631. godine (H.1040) poslat u Sjenicu kako bi popisao vojsku koja koristi vatreno oružje, tufenge. Kethuda je u Sjenici, međutim, počeo da čini zulum, i da napada raju. Centralna vlast je, pak, tražila da se slučaj ispita (BOA.DVNS.MHM.d.86/538). Iako u dokumentima nije naglašeno o kojem se Mehmed paši radi, može se pretpostaviti da je riječ o Abaza Mehmed paši, koji je na položaj bosanskog bega postavljen 1628. godine. Paša je, međutim, prethodno boravio u Erzerumu, gdje je još od 1619. godine, nakon pogubljenja sultana Osmana II vodio pobune u Anadoliji. Vlast u Osmanskoj državi je tokom XVII vijeka vođe pobuna podizanih u Anadoliji za kaznu vrlo često slala u rumelijski dio države, gdje su oni postavljani na nove funkcije. Cilj ovakvih mjera bio je da se ovi pobunjenici angažuju u organizaciji odbrane osmanskih granica, te da se tako izoluju od ranije sredine i svojih pristalica i da se onemoguće njihove pobune. Kako je predstavljala pogranični dio države, Bosna je bila jedna od oblasti gdje su se raniji pobunjenici slali. Tako su mnogi begovi u Bosanskom ejaletu u XVII vijeku na ovu funkciju došli upravo iz Anadolije, gdje su ranije dolazili u sukob sa vlastima. Jedan od takvih je bio i Abaza Mehmed paša (1628–1634), koji je nakon pobune u Erzerumu, pristao na dogovor sa vlastima, te je premješten na funkciju u Bosnu. Prema prethodnim dokumentima se, međutim, može vidjeti da je Bosna postala novo uporište za pašinu samovolju. Kada je sultan Murat IV konačno 1634. godine saznao da je paša bivao podmićen, te da je mito uzimao i od Jermena, naredio je njegovo pogubljenje (Çevrioğlu, 2021).

Među razbojnicima koji su često ugrožavali bezbjednost u Bosanskom ejaletu, značajno mjesto su zauzimali i Arnavudi. Zbog toga se od kadija u Pljevljima i Prijepolju 1609. godine (H. 1018) tražilo da se pohvataju Arnavudi koji su nanosili štetu raji u navedenim oblastima. Pored toga što su napadali raju, arnavutski razbojnici su napadali i *panađure*, trgove na kojima je raja iznosila i prodavala svoju robu. Arnavutski razbojnici su nekoliko puta napadnuvši penajire uzimali svu robu od raje zbog čega su brojne žalbe upućene hercegovačkom begu Ibrahimu. U borbi protiv arnavutskih napada, Ibrahim beg je pomoć tra-

žio i od centralne vlasti, koja je naredila hvatanje razbojnika (BOA.DVNS.MHM.d.78/1183). Arnavutsko prisustvo u Hercegovini nastavilo se tokom XVII vijeka, pa su tako 1631. godine (H. 1040) zabilježene još neke arnavutske aktivnosti. Arnavutskim napadima je najviše bila izložena raja, a kako hercegovački sandžakbeg Mehmed nije mogao sam da ih zaustavi, centralna vlast je tražila od prizrenskog sandžakbega Mustafe da mu pomogne u suzbijanju arnavutskog razbojništva (BOA.DVNS.MHM.d.85/629). Pored raje, Arnavudi su napadali i trgovačke puteve u okolini Novog Pazara, Peći i Rogozna, pa je 1631. (H.1040) godine naređeno da se pohvataju Arnavudi Klimente, Kođi i Vilasovik, koji su djelovali upravo na ovom području. Kako je, međutim, veći dio vojske bio regrutovan u pohod na Safavide, osmanske vlasti su pozvale eškindžije koje su izostale iz pohoda da djeluju na spomenutim putevima, te da suzbiju arnavutsko djelovanje (BOA.DVNS.MHM.d.85/642). Pored arnavutskih, Hercegovački sandžak je bio izložen i drugim razbojničkim aktivnostima, a nerijetko su istim bile izložene i tvrđave i njihovi čuvari, mustahfizi. Godine 1615. (H. 1024) razbojnici Sinan, Mehmed i Osman su predstavljali veliku prijetnju po tvrđavu Novi i selo Ubli u njenoj blizini. Zbog žalbi mustahfiza, centralna vlast je naložila da se djelovanje spomenutih razbojnika ispita, da se utvrdi ko su oni, te da se pohvataju (BOA.DVNS.MHM.d.80/957).

Među razbojničkim aktivnostima, 1609. godine (H.1018) je zabilježen slučaj kada su razbojnici Milija, Tanasko, Dobrun, Sekula i Radoš, u okolini Pljevalja u Hercegovačkom sandžaku presijecali put trgovcima, otimajući im stvari, te su napadali muslimanske kuće, otimajući stoku i žito. Kako je vlast dobijala žalbe zbog ovih napada, bosanskog begu i hercegovačkom kadiji je naređeno da se navedene osobe uhvate i pogube (BOA.DVNS.MHM.d.78/18). Za razliku od prethodnih slučajeva, ovo razbojništvo su počinili hrišćani, te su njihovim napadima naročito bila izložena muslimanska područja. Prema tome, može se reći da je vjerski faktor imao značajan uticaj na ovaj slučaj razbojništva.

Sredinom XVII vijeka su uslijedile nove političke i društvene promjene u državi koje su se primjećivale i u Bosanskom ealetu. Sama Osmanska država se od 1645. godine nalazila u ratnom sukobu sa Mlečkom republikom, tzv. Kandijskom ratu, tokom kojeg se vodila borba za vojno-političku prevlast na ostrvu Krit. Osmanska flota se borila da na ostrvo dopremi sve potrebno naoružanje i hranu tamošnjim vojnicima, a kako su Mlečani uspjeli da zatvore moreuz Dardanele, i sam Istanbul se našao u opasnosti (Gülsoy, 2000: 261). Stoga je prioritet u očima političkog centra Osmanske države postao upravo Krit, i tvrđava Kandija, koja je opsjedana do 1669. godine. Dug i iscrpljujući rat doveo

je do novih političkih previranja, tokom kojih je 1651. godine pogubljena sultanija Kosem, čijom se smrću zatvorila još jedna epoha u istoriji države (İnalçık, 2009: 287). Nemiri su buktali na sve strane, a zapad Bosanskog ejaleta je postao poprište mletačkih i osmanskih borbi. Usred nastalih sukoba, veliki broj muslimanskog stanovništva se počeo povlačiti iz Dalmacije, Slavonije, Like i Boke prema Bosni. To je doprinijelo novim sukobima između pridošlog i domaćeg stanovništva. Od napada razbojnika naročito su bili ugroženi planinski dijelovi. Godine 1658. u sklopu mletačkog poslanstva, koje se uputilo u Istanbul, kroz Bosnu je prošao i Francuz Kikle, koji je zabilježio nešto o stanju u ovom ejaletu. Prema njegovim bilješkama, naročito je gora Romanija bila opasna za prolaz, jer je bila puna hajduka, zbog čega se i nazivala Strašna gora. Kikle je napomenuo da je tokom prelaska preko Romanije i lično mogao da se uvjeri u opasnost ove planine, gdje su prolaznici nailazili na sanduke opljačkanih trgovaca, te grobove nastradalih putnika. Poslije Romanije, mletačko poslanstvo je prolazilo kroz Kraljevo Polje i Kraljevu goru, koji su takođe bili veoma opasni. Zatim je uslijedio i Kušlat, centar istoimene nahije, koji je predstavljao tijesan klanac, sa nekoliko kuća i džamija, koji je zbog tijesna puta, takođe predstavljao mjesto pogodno za sakrivanje razbojnika (Truhelka, 1905: 434).

Još jedan od oblika razbojništva sa kojim se Osmanska država suočila tokom XVII vijeka je bila hajdučija. Aktivnosti hajduka, koje osmanski izvori predstavljaju kao razbojnike i kršioce zakona, naročito su učestale krajem XVII vijeka, nakon početka Velikog turskog rata (1683). Tokom ovog vojnog sukoba između Osmanske države i Hrišćanske lige, hajduci su uglavnom ulazili u vojnu službu Habzburške monarhije i Mletačke republike, te su prelazeći na osmansku teritoriju, potpomagali kretanje habzburške vojske. Jedna od oblasti u kojoj su se ove aktivnosti naročito osjećale, bio je i Bosanski ejalet. Pri tome, jug ejaleta hajduci su napadali iz Zadra i Šibenika, a Defterdar Sari Mehmed paša piše da su od 1684. (H. 1095) hajduci držali i Norinsku kulu kod Gabele (Defterdar Sarı Mehmed, 1995: 179). Pored primorja, ugrožena je bila i unutrašnjost Bosne, te su brojne žalbe upućivane iz Sarajeva u Istanbul. Hajduci su za uporišta birali planine, gdje su postavljali zamke blizu puteva, te tako ugrožavali bezbjednost putnika. Pored planinskih, hajduci su birali i riječne puteve. Osmanlije su pogotovo pokušavale spriječiti hajdučke prelaze preko Save, te je zbog toga 1694. godine (H. 1005) Fazli aga postavljen za vođu levendata koji su bili obavezni da stražare na sjeveru Bosne, duž Save, te da sprečavaju prelazak hajduka na bosansku teritoriju (Defterdar Sarı Mehmed, 1995: 496). Takođe, u svrhu odbrane

od hajdučkih napada, Osmanlije su gradili nova mala utvrđenja sa derbendskim i martološkim posadama (BOA.DVNS.MHM.d.104/52, 213)

III

Razbojništvo koje je u Osmanskoj državi, usred društvenih i ekonomskih promjena, tokom XVII vijeka počelo da raste, osjetilo se i Bosanskom ejaletu. Pri tome, u velikom broju zabilježenih slučajeva razbojništva u Bosni bila su umiješana vojna lica. Radilo se uglavnom o članovima posada pojedinih tvrđava, koji su, izbjegavši odlazak u rat, svojinu obezbjeđivali napadajući raju. Pored toga što su na ovaj način dolazili do imovine, može se zaključiti da je jedan od razloga njihovih napada bilo i nezadovoljstvo zbog neisplaćenih plata, pa su se na udaru pobunjenih vojnika ponekad nalazili i sami sandžakbegovi. Takođe, slabljenje centralne vlasti u državi su koristili i lokalni upravnici, kadije i službenici, koji su nezakonitim sakupljanjem poreza pokušavali uvećati svoje bogatstvo. Prilikom sakupljanja poreza, međutim, raji je nanošena šteta, zbog čega su brojne žalbe stizale do centra države. U neke od slučajeva, bio je umiješan i sam bosanski beg Abaza Mehmed paša.

Pored vojnih lica i državnih službenika, važan faktor u širenju razbojništva bili su Arnavudi, koji su naročito bili rasprostranjeni u Hercegovini. O porijeklu ovih razbojnika iz dokumenata ne mogu se saznati detalji, te je o njima i njihovom djelovanju u Hercegovini potrebno obaviti posebno istraživanje, ali se može pretpostaviti da su njihove aktivnosti posljedica društvenih promjena i migracija u Osmanskoj državi tokom XVII vijeka. Još jedan važan faktor koji je uticao na ugrožavanje bezbjednosti u Bosanskom ejaletu, naročito krajem XVII vijeka, bili su hajduci, na čije su učestale aktivnosti uticali vojni sukobi između Osmanske države i zapadnih sila.

Kada je riječ o grupama koje su bile izložene napadima razbojnika, može se reći da su to bila rajinska domaćinstva, od kojih je otimana stoka, hrana ili novac u vidu poreza. Takođe, kada je riječ o arnavutskim napadima, vidi se da su napadane i pijace na kojima je raja mogla izlagati svoju robu. S druge strane, kada su u pitanju hajdučki napadi, njima su pored raje, bivali izloženi i trgovci i putnici prolaznici. S obzirom da su u centar države stizale brojne žalbe, centralna vlast je građenjem manjih utvrđenja, te postavljanjem manjih posada, pokušavala suzbijati razbojničke aktivnosti. Ipak, unutrašnja previranja koja su okupirala Istanbul, te ratovi na istoku i na zapadu, skretali su pažnju sa ovih slučajeva, koji su vremenom postajali brojniji.

Kao kazna koju je centralna vlast propisivala za razbojнике, često se spominje pogubljenje razbojника. Međutim, nije moguće utvrditi da li su te kazne i izvršavane, s obzirom da u trenucima kada su naredbe iz Istanbula slate u Bosnu, razbojници nisu bili ni pohvatani. Prema tome, na osnovu analiziranih dokumenata nije moguće utvrditi da li su kazne redovno i izvršavane. Uprkos propisivanju smrtnih kazni, stopa razbojništva nije opadala pa se može pretpostaviti da su razbojници izbjegavali propisane kazne. Na ovaj način, razbojništvo je bivalo sve češće, a dešavanja na političkoj sceni Osmanske države uticala su na društvene i ekonomske promjene širom zemlje.

Neobjavljeni istorijski izvori

- BOA.DVNS.MHM.d.77: Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Fond Bab-ı Asafı, Mühimme Defteri br. 77, naredba 405.
- BOA.DVNS.MHM.d.78: Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Fond Bab-ı Asafı, Mühimme Defteri br. 78, naredbe 18, 1183, 1920.
- BOA.DVNS.MHM.d.79: Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Fond Bab-ı Asafı, Mühimme Defteri br.79, naredba 210.
- BOA.DVNS.MHM.d.80: Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Fond Bab-ı Asafı, Mühimme Defteri br. 80, naredba 957.
- BOA.DVNS.MHM.d.81: Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Fond Bab-ı Asafı, Mühimme Defteri br. 81, naredba 528.
- BOA.DVNS.MHM.d.85: Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Fond Bab-ı Asafı, Mühimme Defteri br. 85, naredbe 86, 211, 629, 642.
- BOA.DVNS.MHM.d.86: Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Fond Bab-ı Asafı, Mühimme Defteri br. 86, naredbe 538.
- BOA.DVNS.MHM.d.104: Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Fond Bab-ı Asafı, Mühimme Defteri br. 104, naredbe 52, 213.

Literatura

- Bey, K. (1972). *Koçi Bey Risalesi*. İstanbul: Devlet Kitapları.
- Bostan, İ. (2001). Kapudan Paşa. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24, 354–355.
- Çevrioğlu, H. M. (2021). Asiden Valiye: Rumeli'de Abaza Mehmed Paşa (1629-1634). *The Journal of Ottoman Studies*, 58(58), 29–80.
- Christoph, N. K. (2011). Siyasi ve Diplomatik Gelişmeler. In S. Faroqhi, & S. Faroqhi (Eds.), *Türkiye Tarihi (1603–1839)* (62–84). İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Defterdar Sarı Mehmed, P. (1995). *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin(1066–1116/1656–1704)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Emecen, F. (1992). Bosna Eyaleti. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, 296–297.
- Emecen, F. (1999). Osmanlı Siyasi Tarihi, Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya. In E. İhsanoğlu (Eds.), *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yıl Armağanı* (5–64). İstanbul: Feza Gazetecilik.
- Gülsoy, E. (2000). Akdeniz'de Osmanlı-Venedik Savaşları. *CiEPO XIV. Sempozyomu Bildirileri*, 257–268.
- İlgürel, M. (1995). Eşkıya-Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11, 466–469.
- İnalçık, H. (1980). Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700. *Archivium Ottomanicum*, 6, 283–337.
- İnalçık, H. (2005). Türkler ve Balkanlar. *Bal-Tam Türklük Bilgisi*, 3, 20–44.
- İnalçık, H. (2009). *Devlet-i 'Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Köse, M. Z. (2013). Osmanlı Balkanı'nda Kara Ticareti Ve Rekabet: Rumeli'de Dubrovnik Tüccarları (1600–1630). *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 41–58.
- Kütükoğlu, M. (2020). Mühimme Defteri. *TDA İslam Ansiklopedisi*, 31, 519–522.
- Marsili, G. (1934). *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*. İstanbul: Büyük Erkânıharbiye Matbaası.
- Özcan, A. (1992). Birun. *TDA İslam Ansiklopedisi*, 6, 205.
- Özcan, A. (2021). Osmanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı. In S. Özkaya (Eds.), *Hünlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü* (345–378). İstanbul: Kronik Kitap.
- Peçevî, İ. (1968). *Peçevî Tarihi*. İstanbul: Son Telgraf Matbaası.
- Truhelka, Ć. (1905). Opis Dubrovnika i Bosne iz godine 1658. *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, 17, 415–440.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi III*. Ankara: TKK Basımevi.
- Şabanović, H. (1982). *Bosanski Pašaluk*. Sarajevo: Svjetlost.

Nada M. Trifković

CASES OF BANDITRY IN THE EYALET OF BOSNIA IN THE 17TH CENTURY

Summary

This paper deals with the topic of banditry in the Eyalet of Bosnia in the 17th century. As a basic source, the *muhimme defters* from the Ottoman Archives in Istanbul were analyzed. The period in which the Ottoman Empire began to stagnate and when it was faced with numerous social, economic, and political changes that left consequences for the country was examined. The consequences were also felt in Bosnia, where soldiers, civil servants, and the beys themselves turned to banditry. Also, one of the important factors of banditry, especially in Herzegovina, were the Arnavuds, whose target of attack was mainly *reaya*.

In response to banditry, complaints were sent to Istanbul, and the central government often imposed death sentences on bandits. However, it has not been established whether and when the prescribed punishments were carried out. Based on the fact that banditry continued throughout the 17th century, the study concluded that bandits were not adequately punished. Also, another factor that contributed to the spread of banditry was the sending of rebels from Anatolia to the Rumelian part of the country, where they were appointed to high positions in order to stop their influence in Anatolia. As it represented one of the border parts of the country, Bosnia became the center of the previously deposed rebels.

The war conflicts into which the Ottoman Empire entered during the 17th century contributed to an increase in the number of bandits. Among them, at the end of the 17th century, a significant place was occupied by hajduks, who, entering the Austrian military service, supported the movement of the Austrian army with their incursions into Ottoman territory. The border areas of the Bosnian Eyalet were especially exposed to such attacks. The paper concludes that the political turmoil faced by the Ottomans in the 17th century had major consequences for the entire country, and that one such consequence was banditry, which was especially felt in Bosnia.

Key words: The Ottoman Empire, the Eyalet of Bosnia, Banditry, 17th century

ПРЕВОЂЕЊЕ КАО КРОСКУЛТУРАЛНА КОМУНИКАЦИЈА
АНАЛИЗА ДИСКУРСА КАО ЛИНГВИСТИКА
TRANSLATION AS CROSS-CULTURAL COMMUNICATION
DISCOURSE ANALYSIS AS LINGUISTICS

ЈЕЗИЧКО-СТИЛСКЕ ДОМИНАНТЕ РОМАНА *ЛУЗИТАНИЈА* ДЕЈАНА АТАНАЦКОВИЋА

Дејан Атанацковић, добитник НИН-ове награде за 2017. годину, обрео се у књижевности дошавши из свијета визуелне умјетности, у којем се доказао кроз бројне изложбе, инсталације, интервенције у јавном простору и кустоске пројекте. По његовим ријечима, инспирација за писање *Лузитаније* дошла је, великим дијелом, управо из тог свијета, а могло би се томе додати – и музејских поставки, као и занимања и сензибилитета за социјално маргинализоване групе и појединце и поглед на свијет из њихове перспективе. Овај изузетно визуелни, мозаично конципирани роман, поред тога што је књижевнотеоријски и друштвенополитички интригантан, представља и провокативан корпус за лингвостилистичка испитивања. Истраживачка пажња у овом раду фокусира се на доминантне језичко-стилске поступке у *Лузитанији*: екфрастичне елементе, поступке „интелектуализације” исказа, карактеристичне првенствено за научни и публицистички стил (прво лице множине као наративна позиција, употреба имперцептивних формулација и експланативних конструкција), те нагомилавање (кумулацију) појмова.

Кључне ријечи: Дејан Атанацковић, *Лузитанија*, алтернативна историја, језичко-стилске доминанте, екфраза, деперсонализација, имперцептивне формулације, експланативне конструкције, нагомилавање, синатроизам

* mijana.kuburic-macura@flf.unibl.org

УВОД

Дејан Атанацковић често је у последњих неколико година помињан као *необична појава* у српској књижевности, понајвише зато што је овај добитник НИН-ове награде за 2017. годину у литерарне воде ушао из свијета визуелне умјетности, у којем се доказао кроз бројне изложбе, инсталације, интервенције у јавном простору и културне пројекте, а награду је добио за дебитантски роман *Лузиџанија*¹.

Мозаично дати наративни токови *Лузиџаније* временски су смјештени у прве деценије 20. вијека, са Првим свјетским ратом као централним догађајем и психијатријском болницом у Београду и њеном судбином у ратним околностима као стјециштем. *Лузиџанија* највећим дијелом има основу у стварним историјским збивањима и личностима и из центра и са периферије историјске сцене, али су ти догађаји и те личности мање или више измијењени тако да не одговарају стварности, и на тај начин пред читаоца доносе ауторову реинтерпретацију прошлости. Из тог разлога овај контроверзни роман може се окарактерисати као *историјска фантасија*, тј. умјетнички изграђена *алтернативна историја*, која

у романескном контексту постаје свет отпора различитим врстама терора: терора обичности и једноличности, стереотипа и предрасуда, конзумеризма и популизма, али се показала и као важан жанровски континуитет оних дела која желе да проговоре о прогону, страдању невиних и каталогу историјских зала и неправди. (Gordić Petković, 2019: 152)

С друге стране, један дио књижевне јавности овај роман оцијенио је као „политички коректан” пројекат пун пристрасних и искривљених историјских слика:

Атанацковићев пројекат састоји се из формуле: мало постмодерне игарије, мало бизарности, мало псеудодокумента, мало критике српског национализма, мало пацифизма, и ето награђене – *уметности*. (Антонић, 2019: 118)

¹ *Лузиџанија* је првенствено историјски топоним (територија у оквиру Римског царства која се простирала у данашњем Португалу и Шпанији), али наслов романа односи се, у ствари, на истоимени британски брод потопљен под необичним околностима 1915. године, и на утопијски организовану психијатријску болницу у Београду током Првог свјетског рата (Растегорац Вукомановић, 2018: 61).

У *Лузитанији* налазимо испреплетене наративне токове о историјским и фиктивним личностима, који се на најмање очекиваним мјестима сусрећу и откривају нова значења и везе, плетући алегоријски дату друштвену критику. Како су навели чланови жирија у образложењу за додјелу НИН-ове награде (*Danasonline*, 22. јануар 2018), *Лузитанија* по неким својим особинама подсећа на хиспаноамерички роман, и то роман магичног реализма. Поменуту асоцијацију изазива, поред мозаичног концепта романа, и велики број ликова, изузетно пластично приказаних. Може се, у ствари, рећи да *Лузитанија* представља *кашалој необичних ликова*. Готово сви они су стварне, историјске личности, прецизно лоциране и временски и просторно, али онеобичајене увођењем у истинитосно упитне, умјетнички конструисане контексте. Такав је, на примјер, лик доктора Душана Стојимировића, примаријуса и управника Болнице за душевне болести у Београду у вријеме у које је смјештена радња романа; Едуарда Ходека старијег, бечког царског препаратора – таксидермиста; Едуарда Ходека млађег, зоолога, путописца и фотографа; Томаса Липтона, мултимилијардера и филантропа који је 1915. Србији допремио помоћ; или капетана брода „Лузитанија” Вилијама Тарнера, за кога Атанацковић, и на овај начин повезујући свијет литературе и ликовне умјетности, уочава да је имењак „чувеног сликара морских олуја и бродолома” (31)². Аутор се умјетнички поиграва и личностима које је историја много боље запамтила. Тако помиње „извесног Бенита Мусолинија” (91), о чијем хапшењу у Берну због агитовања насилног штрајка међу италијанским радницима један од ликова, између осталог, чита у дневној штампи; или пак ученике релке у Линцу „Хитлер Адолфа” и „Витгенштајн Лудвига” (23), које инверзијом именâ и презименâ смјешта у школске клупе. Међутим, аутор на другом полу свог каталога ликова представља и мање или више фиктивне ликове, као што је, на примјер, „редов 7. Индијске пешадијске дивизије, по имену Читрагупта”, „извиђач с чијим се искуством и познавањем подземног света није могао нико мерити” (77)³; или њемачки официр – поручник Кирхнер⁴.

² Бројевима датим у заградама обиљежене су странице романа на којима се налазе претходно наведени цитати.

³ Читрагупта је божанство из хиндуистичке митологије које спроводи душе умрлих у подземни свијет (Wilkinson & Philip, 2007: 340).

⁴ Претпостављамо да је писац ово име „позајмио” од Ернста Лудвига Кирхнера, њемачког сликара који је у Првом свјетском рату учествовао као

Треба поменути и то да је *Лузитанија* изразито интертекстуално дјело. Роман отвара пригодан мото – цитат из приповијетке *У мали* Петра Кочића, који је у вријеме збивања датих у роману боравио у Болници за душевне болести у Београду, али, поред тога, писац у приповиједање уводи и изводе из Липтонове биљежнице, новински чланак из дневног листа *Српске новине* од 2. јула 1903, чланак из *Полиџике* од 18. септембра 1915, чланак из фирентинског дневног листа *La Nazione* од 3. јула 1903, писмо Едуарда Ходека старијег свом сину од 5. јула 1903, биљешке доктора Стојимировића, чланак из листа *Washington Post* од 25. децембра 1915. итд. Притом из „Напомене аутора” на крају романа сазнајемо само да су прве реченице дневника сер Томаса Липтона, у ствари, дио извјештаја објављеног у београдском *Полицијском гласнику* 1899. године, а један од наводних чланака из *Полиџике* прерађени цитат из књиге *Казивања* Душана Стојимировића, док се о документарности осталих текстова аутор не одређује. У сваком случају, овакво мноштво повезница са другим текстовима – било документима, било плодовима фикције – захтијева добро информисаног читаоца и покреће читалачку радозналост.

Из претходно датих увида јасно је да је Атанацковићев роман изузетно инспиративан за различита истраживања. Међутим, због природе и препорученог обима овог рада, ми ћемо се у анализи фокусирати на језичко-стилске доминанте⁵ – најупечатљивије и најфреквентније елементе умјетничког поступка у *Лузитанији*: употребу екфразе, синтаксостилистичке поступке „интелектуализације” исказа (прво лице множине као наративна позиција, употреба имперцептивних формулација и експланативних конструкција), те нагомилавање (кумулацију) језичких јединица.

ВИЗУЕЛНО У РОМАНУ ЛУЗИТАНИЈА – ЕКФРАСТИЧНИ ЕЛЕМЕНТИ

У изражајном погледу овај роман врло је *визуелан*. Аутор, у једном од бројних интервјуа које је дао у 2018. години, истиче да своје писање доживљава као визуелни поступак, рад са призорима и „производњу слика”, и да је у његовом случају „пре свега реч о искуству

добровољац, доживио психички слом и након тога насликао познати потресни аутопортрет „Сликар као војник” (в. нпр. Dube-Heunig, 1961).

⁵ „Доминанта” је један од најважнијих појмова руског формализма, „средњашна компонента уметничког дела: она усмерава, одређује и преображава остале компоненте” (Jakobson, 1978: 120).

визуелног рада преточеног у књижевни” (Nikoletić, 28. januar 2018). Чак и насловница романа, Атанацковићева илустрација, тј. монтажа фотографије Ђорђа Одановића, признатог српског визуелног умјетника – фотографа, потенцира везу аутора и са ликовним и са књижевним свијетом. Ова фотографија-монтажа изазива снажну асоцијацију са групним портретима с почетка 20. вијека, какве је, на примјер, снимао и поменти Едуард Ходек млађи, иначе и лични фотограф Франца Фердинанда у периоду пред Први свјетски рат. Атанацковић у роману литерарно приказује неколико таквих потрета.

Луизијанија обилује екфрастичним елементима.⁶ Аутор у своје приповиједање укључује мноштво описа фотографија, дјела архитектуре и архитектонских нацрта, диорама, позоришних представа итд., што стварних, што плодова умјетничке фикције, као да се све вријеме поиграва преведећи слике у језички израз и обрнуто. Једно од неколико дјела визуелних умјетности која постоје и у реалности, у свијету ван романа, јесте једна фотографија краљице Наталије (Обреновић), коју Атанацковић врло пластично приказује:

Ходек у својим забелешкама с посебном пажњом описује портрет госпођице Наталије Кешко, рођене у Фиренци, мајке недавно убијеног српског краља. Госпођица Кешко, сматра аутор забелешке, у том тренутку није могла имати више од шеснаест година, премда њен поглед под бујним обрвама одаје заводничку зрелост. Одевена у раскошну халјину, окружена цветним аранжманима, нежно глади врховима прстију бујну антурију извијеног прашника, с наруквизом о левом зглобу која положајем руке истиче срцолики, веренички привезак. (45)

Можемо као упечатљив примјер екфразе навести и опис једне од кључних тачака романа, умјетнички обликоване унутрашњости надгробног споменика Теофиловићевог, дат као опис ентеријера:

⁶ *Екфраза* је термин античке реторике под којим се подразумева „детаљан опис лица, ствари и догађаја који аутор даје на основу властитог, већином маштенског виђења. Најчешће је у питању подробно и до појединости брижљиво описивање уметничких дела, споменика и грађевина (...)” (Kabiljo-Šutić, 1986: 159), тј. „мимезис другог степена”, како екфразу означава Тамар Јакови (Jakobi, 2009: 61). На другом полу пак постоје и много ужа одређења – нпр. Хефернан одређује екфразу као „вербални приказ графичког приказа” (Hefernan, 2009: 48).

Занимљив детаљ чини и једна од међусобно повезаних просторија комплексног ентеријера, о којој су сачувани релативно прецизни подаци и планови. Њоме доминира зјапећа празнина која, по засенченом облику, указује на могућност да јој, под оскудним светлом, посетилац заправо и не види дно. Око те конкавне обрине, као да је штите, рачва се мрежа стубова; уздижући се из тла, они се увијају у испреплетану мрежу налик капиларима и продиру у уздужни расцеп – посекотину, кроз коју, с обзиром на положај здања, допиру зраци подневне светлости. Неправилне сунђерасте избочине расту из зидова као у гротама шеснаестог века, остављајући утисак нечег меког и растегљивог, а захваљујући посебном поступку сакупљања кишнице у зидовима капеле, низ те је орошене облике, по замисли архитекте, сливање воде требало да оформи танушни, слузави слој који би, нешто ниже, нестајао у невидљивим одводима. У летњим месецима овај би ентеријер достигао своје идеално стање: изложена летњем сунцу, лепљива влажност пунила би унутрашњост гробнице готово опипљивом измаглицом, у којој би посетилац осетио продор воденог испарења кроз поре у сопственој кожи. (57)

Упечатљиво је како Атанацковић избором лексичких јединица у овом екфрастичном приказу вјешто дочарава утисак *орјанској* – иначе, доминантне карактеристике југендштила (в. нпр. Verneuil, 1992), умјетничког правца који се више пута помиње у роману: „конкавна обрине“, „испреплетана мрежа стубова налик капиларима“, „неправилне сунђерасте избочине“, „нешто меко и растегљиво“, „слузави слој“ итд.

У датим одломцима, као и у другим бројним примјерима екфрастичних описа у роману, аутор сугестивно „надограђује“ дате приказе, отварајући просторе за нова виђења и тумачења (као што то чини еротском алузијом у примјеру портрета краљице Наталије) или пак читаоца, готово хипнотички, магнетском силом синестезијске дескрипције, приближава описаном дјелу (нпр. ентеријеру надгробног споменика), тако да он може свим чулима да осјети тај производ умјетничке имагинације.

ПОСТУПЦИ „ИНТЕЛЕКТУАЛИЗАЦИЈЕ” ИСКАЗА

Ако пажњу у овом литерарном колажу фокусирамо на основни наративни ток романа, примијетићемо да је најдоминантнија импресија коју он оставља на читаоца – хладна рационалност, равнодушност, чак и фактографска сувопарност, чиме се постиже утисак емоционалне дистанце према представљеним догађајима. У наставку ћемо показати којим то језичко-стилским средствима Атанацковић постиже овај ефекат.

Нарација у првом лицу множине

Атанацковић у *Луизијанији* користи *ми*-форму приповиједања, тј. нарацију у првом лицу множине, карактеристичну, првенствено, за научни функционални стил, којом се постиже ефекат објективности казивања (Тошовић, 2002: 351), као и безличности (Кликовац, 2004: 30–31):

Ми данас можемо само да претпоставимо зашто је болничко особље препустило задатак дијалога са окупационим властима једном пацијенту. (12); Вратимо се за тренутак на поменути позоришни комад, коме се можда сасвим непотребно приписује било какав конвенционални карактер, јер било је то свакако једно алтернативно позориште за своје доба, по свој прилици без задатог текста, већ радије нека врста хорског рецитовања које се, претпостављамо, одвијало на следећи начин. (12–13); Преостаје нам само да нагађамо шта се тачно збивало у Стојимировићевом одсуству које је трајало пуних петнаест дана. (13); Можемо претпоставити, на основу досад наведеног, да се таква надменост темпераментном Василију Арноту сместа учинила крајње антипатичном [...] (25); Притом нећемо дозволити себи да сасвим потценимо сер Липтонов суд [...] (51); Подсетићемо да је данас немогуће знати колико је првобитни приказ, онај са цртежа несталих у бродолому, био налик потоњем [...] (56); У корист правилног разумевања текста који предстоји, добро је сада напоменути читаоцу да овде престаје свако позивање на забелешке Василија Арнота, с обзиром да, колико нам је познато, он више ниједну реч неће прибележити, а та се одлука може повезати с низом поступака који указују на нарастајући страх арнотов од надзора и праћења. (94); Не можемо са сигурношћу да знамо у ком тренутку је друга верзија фотографије снимљене у београдском музеју постала део скупине списа посвећених Василију Арноту [...] (151) и др.

Овакав ауторски поступак, тј. овако одабрана наративна позиција, која је првенствено одлика непоетских сфера употребе језика, лишене субјективности и емоционалности, сама по себи представља онеобичајеност исказа. Наратор се на овај начин у потпуности дистанцира од збивања у свијету романа, заузимајући позицију карактеристичну за изношење садржаја на фактографски, одмјерен и концизан начин. Као што се види из наведених примјера, утиску емоционалне дистанце доприноси и суздржавање од категоричног суда о истинитости дешавања приказаних у роману – „ублажавање става”, или „уважавање другачијих мишљења” у већ поменутој „деперсонализованој” приповједачкој позицији, што се постиже употребом модалне ријечце *можда*, модалног глагола *моћи* итд. („можемо само да претпоставимо”, „коме се можда сасвим непотребно приписује било какав конвенционални карактер”, „можемо претпоставити”, „не можемо са сигурношћу да знамо” и сл.). Овакво „ограђивање” и суздржавање од доношења коначних закључака о изнесеним садржајима такође је доминантна карактеристика неумјетничких области употребе језика, првенствено научне и журналистичке.

Имперцептивне формулације

Постизању ефекта објективности приповиједања – посматрања и реконструкције догађаја са дистанце и поменутог суздржавања од апсолутног суда о истинитости збивања – доприноси и неријетко позивање на изворе или свједочења. Овај поступак – исказивање става говорника (наратора) да он није извор информације коју износи – у лингвистици се означава термином *имперцептивности* (*имперцептивна модалност*) и уобичајена је карактеристика новинарског стила (Спасић, 2013а: 109–110). Тај поступак види се у наредним примјерима:

(Хор лудака, *касније се причало*,⁷ мада усаглашен и мелодичан, ледио је крв у жилама аустроугарских војника, који нису знали одакле та песма, тако опречна околностима, долази, и у изненадним тренуцима тишине између канонада притискали уши да не би чули тај звук, страشان и нестваран попут песме сирена.) (11); О самом Арноту, његовом породичном имену и пореклу, те животном путу који га је из Београда одвео у Беч и Фиренцу, подаци не оскудевају, али *ми ћемо се овде посебно посветити тек шоме што је сакупиљено у*

⁷ Курзив у свим издвојеним примјерима је наш.

свежњу забележака и новинских чланака у који смо имали увид [...] (21); Тамо је, како стоји у извештају наставној већи тодине 1901, био учесник једног, историјски посматрано, необичног инцидента [...] (23); О архитектонским цртежима господина Теофиловића, несталим у бродолому Лузитаније, можемо судити само на основу описана нађених у његовој бележници и претпоставки које у својим коментарима износи доктор Стојимировић [...] (38); Теофиловић је ослобођен, наводно, иницијативом самог капетана Гарнера, коме су службеници безбедности својом злослутношћу ионако ишли по живцима, чак и више од самих путника, према чијем је брбљању и бесмисленим питањима, посебно оних са скупљим картама, капетан, по бројним сведочењима, гајио дубок презир [...] (40); Наиме, оно што је нашем увиду даље доступно јесу дневничке белешке Ходека млађе, заједно с писмима и новинским чланцима који су уз њу бележницу хронолошким редом приложени. (94) и др.

Распон „увјерености” наратора у опис догађања која преноси читаоцу креће се од потпуно резервисаног става (нпр. „(Хор лудака, касније се причало, мада усаглашен и мелодичан, ледио је крв у жилама аустроугарских војника [...])”,⁸ преко релативно слабе (нпр. „[...] можемо судити само на основу описана нађених у његовој бележници и претпоставки које у својим коментарима износи доктор Стојимировић [...]”, наглашене употребом рестриктивне ријечце само), до релативно високе „поузданости” (нпр. „[...] како стоји у извештају наставној већи тодине 1901 [...]”, сугерисане прецизним податком о наводном документу – извору). Међутим, у сваком случају, оваквим поступком аутор, упућујући на чињеницу да он сам није примарни извор информације, већ само њен преносилац до читаоца, сугерише да наведено не мора нужно бити и тачно.

Експланативне конструкције

Утисак „информативности” или „извјештајности” постигнут је и високофреквентном употребом формулација додатног објашњења или појашњавања, тј. експланативних конструкција (в. нпр. Ковачевић, 1998: 58–79; Спасић, 2013б: 318–331). Употреба језичких

⁸ Цитирану реченицу, будући да је аутор ставља у заграду, можемо схватити и као додатни, накнадни коментар којем се приписује ниска епистемолошка вриједност.

јединица које имају сврху објашњавања такође је карактеристична за новинарски језик, у којем се

тешко приступачни речник и језик стручњака и научника, празне фразе политичара и дипломата или разне неприкладне кованице друштвених функционера или спортиста одиста преводе на речник и језик разумљив свима, то јест масовном читаоцу, слушаоцу и гледаоцу. (Рајнвајн, 1988: 14; у: Спасић, 2013б: 318)

У роману *Лузитанија* налазимо обиље оваквих језичких јединица, које се уводе лексичким (нпр. *наиме*, *заправо*, *шачније*) или пропозиционалним конекторима (нпр. *дружим ријечима*, *како би се то данас рекло*, *ако ћемо право*):

Био је то, *наиме*, први истраживач који је установио однос видљивог и невидљивог дела ледене масе [...] (7); Одважни пустолов, на конференцији за новинаре, објавио је да се у сваком леденом брегу, *шачније* у оних скривених седам осмина, *заправо* крила по једна изврнута кућа. (7); Биле су то куће разноврсних епоха и облика, тврдио је Н., који се, током подводног истраживања, својим очима, *шачније* кроз визир своје ронилачке кациге, уверио у њихово постојање. (7); *Наиме*, за све оне „с ума сишавше”, стотину двадесет корисника гостопримства београдске луднице, није било изгледа за организован збег и повлачење из бомбардованог Београда, па је тада тридесетпетогодишњем Стојимировићу дато задужење, *шачније* команда, да остане у окупираној престоници и снађе се како зна и уме. (10–11); Данима је сваког јутра извођен на погубљење, *шачније* на позорницу погубљења где се жртва ломила претњом стрељања које би се одлагало у последњи час [...] (14); [...] али ми ћемо се овде посебно посветити тек томе што је скупљено у свежњу забележака и новинских чланака у који смо имали увид, *шачније* свему што предстоји од тренутка када се [...] Василију Арноту, упућује захтев [...] (21); Безмало целог живота господин Теофиловић замишљао је своју смрт. *Тачније*, замишљао је своје трајање у смрти, оно што ће, по коначном часу, иза њега остати као вечни доказ његовог постојања. Јер смрт је за њега била у сваком огледалу, свакој сенци и фотографској слици у којој је старио његов поглед, и у тој свеприсутности било је нечег несумњиво свечаног. *Наиме*, већ током првог, усељеничког путовања у Америку, претпоследње деценије XIX века, [...] у младом Теофиловићу обзнанила се

идеја о гробници коју ће себи подићи у родном Београду. (35); [...] премда у том тренутку није могао да претпостави да ће се то одиста претворити у рад који ће њему, Арноту, учинити исто што киселе супстанце најпре првог па другог Ходека чине са уловљеном звери, *грућим речима* претворити га у сопствену сенку. (21–22); Знајући да се управо то од њега очекује, мајор је дошао на оригиналну идеју која би, да је та прича у свом истинитом облику остала позната јавности, свакако променила однос према историји као одабирају употребљивих тренутака којима се унижава вредност појединачног људског живота, а сам догађај био би, *како би се што данас рекло*, ефикасан пример успешних медијских стратегија. (15); Саветник [...] саопшти да је Арнотов диорамски пројект у потпуности неподобан, штавише неприхватљив, а *ако ћемо право* и дубоко сраман [...] (25) и др.

Аутор, дакле, врло често посеже за употребом оваквих формулација. Притом свака од експланативних конструкција забиљежених у роману *Лузитанија* у исказ уноси и неку своју семантичку специфичност – значење преформулације, корекције, конкретизације итд. – али се таквом њиховом прецизнијем одређивању овдје нећемо посвећивати због ограничења условљених обимом рада.

НАГОМИЛАВАЊЕ – КУМУЛАЦИЈА ПОЈМОВА

Изузетно упечатљива карактеристика језика у *Лузитанији* јесте „инвентарисање” или „каталогизовање” појава и појмова. Овај поступак доминира Атанацковићевим приповиједањем – аутор га веома често користи, а неријетки су случајеви гдје се у једној реченици јављају по два или чак три набрајања, тј. нагомилавања различитих појмова. Нагомилавање – кумулација подразумејева „обједињавање низова језичких јединица у истој синтаксичкој позицији (функцији) (Ђевриз Нишић, 2018: 5), тј. вишеструку редупликацију језичких јединица обједињених критеријумом функционалне истоврсности и синтаксичке координаности (Ђевриз Нишић, 2015: 47–48). Оно се у овом роману остварује у највећем броју случајева као *синтапроизам* – како га је класична реторика називала – гомилање које настаје елиптирањем истоврсних елемената који се подразумејевају на дубинској структури реченице, тј. простог набрајања различитих појмова који су обједињени само синтаксичком функцијом, али не и семантиком (Ковачевић, 2000: 147–148):

[...] бескрајно сложеног лавиринта, који су хиљаде каљавих упосленика даноноћно *прокојавали, транали, увијали и пре-*

сецали, насипали *прејреке* и *размештали* *пролазе*. (54); Странац је, наиме, чудесно познавао дејство *сваке шравке, коре дрвета, шишарке и листа*, и људи су с потпуним поверењем у његове необичне рецепте сакупљали све што би било саветовано и припремали *брашно, месо, најчистије за трофа, са прецизно измереним, наструјаним, исцеђеним, самлевеним годацима*. (68); *Вукови, медведи, лисице, зечеви, даброви, смуклови, белолави сујови, дивље свиње, веверице, бројна рођања стока* [...] ноћима су, пре коначног пада Београда, на раменима пацијената и особља луднице бежали од судбине окупацијског отуђења и један по један стизали у безбедност лудила. (72); Било је ту, наиме, *чишавих зајреја, коња и мазги* које су теглиле *људе и ствари, трује здружене сродством или интересом, чиставе породице и еснафе, позоришне трује, шртовце уметничким делима и психијатре, цијанске музичаре и узгајиваче ентоичној расиња, а с њима и черте са огромним филагендронима и мухоловкама, музичким инструменцима, библиотекама и медицинским алатима, скупоценим уљима на палатну, блоковима црпежа и тисаним калујима за изливање бронзе*. (79); О тој вечерњој вожњи кроз Фиренцу, Арнот у својим белешкама даје штуре и неважне податке, бележи, као сваки туриста, места и споменике, *Orsanmichele, Loggia dei Lanzi, Bargello, Chiesa di San Marco*, као да је у питању какав инвентар. (90); Укратко, знање Стазијево о сопственој утроби, детаљно и емпиријски стечено, претворило је ту утробу у замишљени предео над којим се Стази надвијао као планинар над понором: предео сав од *ортана, жлезда, пројочних канала, мишићних шкива, мреже артерија и крвних судова*, а све је то најједном било садржај једне несигурне, одвећ крхке географије. (112); Потом би их стрпљиво и пажљиво издвајао и уређивао по танушним плочицама за узорке, размештао својим микроскопским алаткама њихова *изувијана, ваљкаста, звездаста* телашца у жељени поредак, а ова су тако постајала *мрежаста вишражи, желатинаста мозаици, расцветале розете, крилати архишрави, џужолики бризори, или балкони налик шкољкама и морској пени*. (149); [...] и доктор би, искрено задивљен његовом вештином, указивао Теофиловићу на *порекло, род и име* појединачних организама које би посматрали под микроскопом: *диатомеје, кламидомони, шешрацисти, хромалвеолати, навикуне*, а Теофиловић би те чудне речи пажљиво уписивао у незнатна острвца белине у својој претрпаној бележници. (149–150) и др.

Како се види из наведених примјера, овом облику нагомилавања Атанацковић у свом роману најчешће подвргава именице и именичке синтагме, али смо забиљежили и нагомилавање придјева и глаголских облика. Ефекат ове фигуре јесте у приказивању обиља појмова, с тим да се најчешће ради о зоонимима, фитонимима, инвентарисању необичних, па и бизарних скупова, или пак појмовима којима се дочарава органски карактер посматраних појава, чиме се појачава синестезијски утицај Атанацковићевог израза.

ЗАКЉУЧАК

Кроз преглед доминантних језичко-стилских поступака у роману *Лузитанија* Дејана Атанацковића указали смо на најупечатљивије карактеристике његовог приповиједања. Показали смо, првенствено, да аутор често посеже за поступцима визуелизације исказа употребом екфразе, укључујући у своје приповиједање велики број описа фотографија, дјела архитектуре и архитектонских нацрта, диорама, позоришних представа итд., међу којима су неки стварни, а неки су плодови умјетничке фикције. Анализа основног наративног тока у роману дала је увид у то да Атанацковић неријетко посеже за поступцима карактеристичним за научни или новинарски стил, а то су „деперсонализована” нарација у првом лицу множине, суздржавање од оштрих судова о изнесеним садржајима, имперцептивност и употреба експанзивних конструкција, чиме се постиже својеврсна „интелектуализација исказа”, као и ефекат емотивне дистанцираности, а понекад чак и фактографске сувопарности. На крају, указали смо на склоност аутора према „каталогизовању”, тј. нагомилавању појмова, врло често зоонима, фитонима и различитих бизарних појава, које се у највећем броју забиљежених случајева реализује као синатроизам – кумулација семантички различитих појмова који су обједињени само синтаксичком функцијом.

Извор

Атанацковић, Д. (2017). *Лузитанија*. Београд: Бесна кобила.

Литература

Антонић, С. (2019). Производња политичке коректности у српској књижевности. У Шмуља, С. (Прир.), *Србистика данас, IV* (107–131). Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет. DOI 10.21618/srb1904107a.

- Кликовац, Д. (2004). О научном функционалном стилу (с анализом текста). *Књижевност и језик*, LI/1–2, 23–38.
- Ковачевић, М. (1998). *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд: Рашка школа, Србиње: СПКД Просвјета.
- Ковачевић, М. (2000). *Стилистика и граматика стилских фигура*. Крагујевац: Кантакузин.
- Растегорац Вукомановић, Ј. (2018). Истумбана кутија Луизијаније. *Просвјета*, 144, 61–62.
- Спасић, Ј. (2013а). Језичка средства за исказивање одређене имперцептивности у новинској вести. *Узданица*, 10/1, Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, 109–127.
- Спасић, Ј. (2013б). Језичка средства за изражавање метајезичке модалности у новинском извештају. У Димитријевић, Б., *Знање и користи* (318–331). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Тошовић, Б. (2002). *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига.
- Ђефриз Нишић, В. (2015). Граматичко-стилистички аспекти кумулатије. *Прилози настави српског језика и књижевности*, III/1–2, Бања Лука, 41–52. DOI 10.7251/PNSJK0115041N.
- Ђефриз Нишић, В. (2018). *Стилемастика наџомилавања*. Пале: Discompany.

- Danasonline* (22. јануар 2018). Dejanu Atanackoviću uručena NIN-ova nagrada. Važno je suočiti se sa politički nesvesnim. Dostupno na: <https://www.danas.rs/kultura/vazno-je-suociti-se-sa-politicki-nesvesnim/>. Preuzeto 3. 6. 2023.
- Dube-Heynig, A. (1961). *E. L. Kirchner, Graphik*. München: Prestel-Verlag.
- Gordić Petković, V. (2019). Alternativna istorija i strategije otpora populizmu u romanu *Luzitanija* Dejana Atanackovića. U Gruhonjić, D. i Valić Nedeljković, D. (Prir.), *Mediji civilnog društva kao alternativa medijskom populizmu, senzacionalizmu i lažnim vestima* (151–161). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet Novi Sad.
- Hefernan, Dž. A. V. (2009). Ekfrazа i prikaz. *Polja: mesečnik за umetnost i kulturu*, 54 (457), 46–60.
- Jakobi, T. (2009). Slikovni modeli i pripovedna ekfrazа. *Polja: mesečnik за umetnost i kulturu*, 54 (457), 61–102.

- Jakobson, R. (1978). *Ogledi iz poetike*. Beograd: Prosveta.
- Kabiljo-Šutić, S. (1986). Ekfrazza. U D. Živković (Prir.), *Rečnik književnih termina* (159). Beograd: Institut za književnost i umetnost, Nolit.
- Nikoletić, D. (28. 1. 2018). *Dejan Atanacković: reči u slikama, intervju sa Dejanom Atanackovićem*. Kaleidoskop. Dostupno na: <https://kaleidoskop-media.com/knji%C5%BEevnost/Dejan-Atanackovic-Reci-u-slikama>. Preuzeto 3. 6. 2023.
- Verneuil, M. P. (1992). *Art Nouveau Animal Designs and Patterns*. New York: Dover publications.
- Wilkinson, P., & Philip, N. (2007). *Mythology*. London: DK.

Mijana Č. Kuburić Macura

LINGUISTIC AND STYLISTIC DOMINANTS
OF DEJAN ATANACKOVIĆ'S NOVEL *LUZITANIJA*

Summary

Dejan Atanacković, with his novel *Luzitanija*, won the prestigious NIN award for 2017. He came to literature from the world of visual art, in which he established himself through numerous exhibitions, installations, interventions in public spaces and curatorial projects. The mosaic narrative flows of *Luzitanija* are temporally placed in the first decades of the 20th century, with the First World War as the central event, and the psychiatric hospital in Belgrade and its fate in wartime circumstances as a meeting point. For the most part, *Luzitanija* is based on real historical events and personalities, but they have been more or less changed so that they do not correspond to reality and thus bring the author's reinterpretation of the past to the reader. For this reason, this controversial novel can be characterized as a postmodernist alternative history. On the other hand, a part of the literary public negatively evaluated this novel, as a "politically correct" project full of biased and distorted historical images.

This extremely visual, mosaic-conceived novel, in addition to being literary-theoretically and socio-politically intriguing, also represents an interesting corpus for linguistic and stylistic research. The paper presents the dominant linguistic and stylistic acts in *Luzitanija*. We pointed out the abundance of ekphrastic representations given in the novel, which achieve the translation of literary content into visual content and *vice versa*. We have provided an overview of the procedures for the "intellectualization" of expression, which are primarily characteristic of the scientific and journalistic style, and which achieve the impression of depersonalization and restraint from categorical judgments about given contents (first person plural as a narrative position, use of imperceptive and explanatory formulations). Also, we pointed out the accumulation of concepts as one of the impressive linguistic and stylistic procedures in the novel.

Key words: Dejan Atanacković, *Luzitanija*, alternative history, linguistic and stylistic dominants, ekphrasis, depersonalization, imperceptive formulations, explanatory constructions, accumulation, synatroidism

ГЛАГОЛИ ГОВОРЕЊА И МИШЉЕЊА У ЖАНРУ ВИЈЕСТИ У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се анализира семантика глагола говорења и мишљења у жанру вијести у руском и српском језику. Фокус је на помјереном значењу глагола који примарно имају другачију семантику (физичке радње, чулне радње), а које се дешава под утицајем жанровских одлика вијести. Специфичност коју вијест као жанр има јесте персонификовани метонимијски пренос значења када је вршилац говорне/мисаоне радње институција или држава. Глаголи мишљења нису изразито заступљени у жанру вијести и врло често испољавају комуникативно значење као секундарно. Спорадично се јавља и глаголска лексика експресивне семантике. Наслов вијести на српском језику, за разлику од руског, најчешће редукује глаголе говорења и замјењује их одговарајућим интерпункцијским знаком.

Кључне ријечи: глаголи говорења, глаголи мишљења, примарна семантика, секундарна семантика, публицистички стил, вијест

УВОД

Глаголи говорења су изузетно заступљени у жанру вијести у оба језика, нарочито у функцији увођења туђег говора. Стилски захтјеви публицистичког функционалног стила и вијести као жанра ограничавају избор глагола који могу бити употријебљени, али и утичу у одређеној мјери на промјену семантике датих глагола. Глаголи мишљења су заступљени у мањој мјери и такође се употребљавају у функцији

* vesna.kosmajac@ffuis.edu.ba

увођења туђега говора. Циљ наше анализе јесте да покаже на који се начин семантика глагола модификује под утицајем жанра те које су модификације стилски оправдане, а које представљају огрешења о стилске захтјеве жанра вијести. Анализа је спроведена на 132 примјера на руском језику, преузета са портала *Новости, Ведомости, Новая газета*, као и електронског корпуса рускога језика (ruscorpora.ru) и 133 примјера на српском језику, преузета са портала *Глас Српске и Новости*. Служили смо се методом жанровске анализе, стављајући у фокус жанровске и стилске одлике вијести, као и методом компонентијалне семантичке анализе, издвајајући диференцијалне семе глагола говорења и мишљења, које се актуелизују у жанру вијести, а нису актуелизоване у неком другом жанровском и стилском контексту. Контрастивним методом поредили смо добијене резултате у руском и српском језику.

НАСЛОВ ВИЈЕСТИ

Вијест је базни информативни публицистички жанр и на основу ње су се развили сви други информативни жанрови у новинарству. Вијест захтијева да се информација пренесе тачно, јасно и сажето те се сматра једним од најобјективнијих жанрова. Вијести које описују дешавања неће садржавати у значајнијој мјери глаголе говорења и мишљења, док ће политичке вијести неријетко имати глагол говорења у свакој реченици. Стога, наш фокус биће управо на вијестима које почивају на изјавама државних функционера или других утицајних личности.

Почетна страница новинских портала креирана је на начин да буде динамична и да се наслови стално смјењују. Гради се императив да наслови буду упечатљиви, драматични, привлачни и да на тај начин заинтересују читалачку публику. У стилистичкој литератури наслов је једна од тзв. јаких стилских позиција текста, стилских „чворшта“ (Катнић-Бакаршић 2001). У насловима вијести на руском језику изузетно су заступљени глаголи говорења (*назваиџь¹, објавиџь, ѓредложиџь, оџветиџь, сказаиџь, оцениџь, заявиџь, извиџь, позваиџь, зваиџь, ѓризнаиџь, расказаиџь, вџясниџь, ѓрокомментџь, ѓросиџь, оџказаиџь, ѓереименовџь, објясниџь, сооџџиџь*), док се у српском језику чешће прибјегава редукцији наведених глагола у наслову. Замјењују се одговарајућим интерпункцијским знаком, најчешће двотачком. У првом дијелу наслова наводи се само

¹ Глаголи говорења и мишљења које анализирамо биће истакнути италиком.

презиме, уколико је одређена личност довољно позната читаоцима или се уз име наводи и функција. Такође, први дио наслова може бити организован по принципу тематског говора, у којем је изостављен глагол говорења. Други дио наслова, који се налази иза двотачке, јесте кључна реченица лица на чијој изјави почива вијест. Елипса у наслову је одраз потребе за концизношћу.

- 1) *Брнабић*: Снабдијевање намирницама неће бити угрожено (Глас Српске)
- 2) *Владимир Орлић*, председник Народне скупштине Републике Српске за "Глас": Наш народ више нико не може да понижава (Глас Српске)
- 3) *Мандић о хайшењу Јованића*: Правда мора да закуца на свачија врата (Глас Српске)

За разлику од глагола говорења, глаголи мишљења се ријетко јављају у насловима вијести оба језика. Изузетак би био глагол *планироваћ*/*планирај*.

- 4) Звёзды, которые *планирую*т оставить детей без наследства (Новости)
- 5) KAVČANI PLANIRALI LIKVIDACIJU U SLOVENIJI: Otkriven plan: Svedok saradnik bio bi kidnapovan, pa ubijen bombom ili puškom (Novosti)

У наслову вијести могућ је семантички пренос значења, те тако нпр. глагол који примарно означава чулну радњу може актуелизовати своје секундарно, когнитивно значење (не *види*ть – не *смишља*ть, не *дум*ајть) или глагол примарно когнитивног значења може реализовати комуникативно значење као секундарно (*смишља*ть – *сказа*ть).

- 6) Минфин *не види*т оснований для ужесточения санкций США против России (ruscorpora.ru)
- 7) Путин *смишља*ет, что в Крыму и Севастополе должен развиваться яхтенный туризм (ruscorpora.ru)

Пренос значења описан у првом примјеру могућ је и у другим стиловима (књижевноумјетничком, разговорном), док се промјена значења глагола *смишља*ть у комуникативни дешава под утицајем жанра вијести. Глагол у наведеном реченичном контексту апсолутно је замјењив неким од неутралних глагола говорења (*Пуш*ин сказа), а ни у ком случају не би могао означавати глагол мишљења у примарном смислу, јер новинар не може да има увид нити да преноси садржај мисли председника државе него само оно што је он претходно

вербализовао. Пренос значења се дешава због стилских разлога, јер тиме новинар креира шири дијапазон глагола са значењем говорења које може да употреби, како би избјегао стилски некоректно понављање истог глагола у свакој реченици. Сличне конструкције могуће су и у српском језику (*Министарство не види разлој/Пуџин сматра да [...]*).

ТЕКСТ ВИЈЕСТИ

Говорно значење у жанру вијести најчешће се изражава неутралним глаголима говорења. То су они глаголи који означавају говорни процес, али у себи не носе семе које тај процес на додатни начин спецификују. У руском језику то су глаголи *рассказать*, *заявить*, *утверждать*, *сообщать*, *назвать*, *говорить*, *повзвать*, *называть*, *сказать*, *произнести*, док су у српском језику то глаголи *рећи*, *казати*, *саопштити*, *јоручити*, *истаћи*, *изјавити*, *тврдити*, *појашњавати*, *изјашњавати се*, *наводити*. Неки од њих перципирају се као типични за публицистички стил, попут глагола *заявить*, *сообщить*/*изјавити*, *објавити*. Поједини глаголи говорења неутрално говорно значење добијају само у информативним жанровима публицистичког стила, приликом увођења туђег говора, док би у неким другим стиловима, попут разговорног или књижевноумјетничког, имали говорно значење обogaћено додатним семама. Тако нпр. глагол *утверждать* има значење „убјеђивати², говорити, инсистирајући на истинитости својих ријечи”, глагол *уточнить* „учинити тачним; говорити детаљно”, *добавить* „рећи или написати као допуна”, *открыть* „саопштити отворено о нечему; говорити, дајући нове информације које саговорник до тада није знао”, *истаћи*³ „говорити, нарочито наглашавајући и скрећући пажњу на нешто”, *јоручити* „говорити са намјером да се некеме јави нешто преко поруке”, *подсказать* „говорити, указујући на оно што саговорник већ зна, али постоје индиције да је заборавио”, *оцифени* „говорити, дајући суд о некоме или нечему”, *открыти* „казати, саопштити, објелоданити”. Међутим, како закључује Г. Штрбац (2007), у публицистичком стилу наведене семе се не актуелизују него поменути глаголи у функцији увођења туђег говора добијају неутрално говорно значење.

² Тумачење глагола руског језика рађено је на основу рјечника *Толковый словарь русского языка* (Ожегов и Шведова, 2010).

³ Тумачење глагола српског језика рађено је на основу рјечника *Рјечник српскохрватског језика I–VI* (1967–1973).

- 8) НАТО – не оборонительный альянс, эти слова „фикция”, *ушверждаеџи* Захарова, а вступление в блок Швеции и Финляндии грозит „разбалансировкой” европейской безопасности (*Новосџи*).
- 9) „Ако посматрамо период од претходних 30 година температура је за 1.5 степен већа од просјека. Такође, најтоплији је 31. децембар када је температура прешла 20 степени”, *истииче* Милица Ђорђевић, метеоролог из Републичког хидрометеоролошког завода Републике Српске (*Глас Српске*).

Бројни глаголи говорења у жанру вијести садрже и додатне семе, које на одређен начин спецификују говорни процес. Додатне семе могу да се односе на садржај говорења, односно да доносе информацију шта је предмет говора. Такви су глаголи *циџириватиџ* „говорити туђе ријечи дословно”, *обецаџиџ* „говорити обећање”, *џоручиџиџ* „повјерити некоме испуњавање нечега или бригу о нечему; говорити налог”, *ошвечаџиџ* „говорити одговор”, *заџреџиџиџ* „говорити забрану”, *уџиџаџиџ* „говорити питање”, *обџашњаваџиџ* „говорити додатне елементе који саговорнику нису познати”, *обавиџестиџиџиџ* „говорити нешто што саговорник није знао”, *наредџиџиџ* „говорити наредбу”, *скандираџиџиџ* „говорити, понављајући једну ријеч или фразу”. Велики број глагола говорења у својој семантици појашњава циљ говорења *обецаџиџ* „говорити да бисмо увјерили саговорника да ће говорено бити испуњено”, *указаџиџ* „говорити да бисмо истакли најважније”, *џа-ранџириватиџ* „говорити да бисмо са великом сигурношћу увјерили саговорника да ће тако и бити”, *заверџаџиџ* „говорити да бисмо убиједили саговорника у истинитост наших ријечи”, *џоручиџиџ* „говорити да би саговорник поступио онако како желимо”, *ошвечаџиџ* „говорити да би саговорник добио информације које је тражио”, *вызватиџ*, *џризваџиџ* „говорити да би друго лице дошло”, *заџреџиџиџ* „говорити да би се присилило друго лице да не уради оно што не желимо”, *анонсироваџиџ* „говорити да бисмо обавијестили друге о одређеном догађају у будућности”, *обвиниџиџ* „говорити са циљем да се окриви саговорник или треће лице”, *соџласиџиџься* „говорити да бисмо изразили слагање са туђим ријечима или ставовима”, *џоясниџиџ* „говорити са циљем да се дају додатне информације саговорнику или трећем лицу”, *уџиџаџиџиџ* „говорити са циљем да се добије тражена информација од саговорника”, *обџашњаваџиџиџ* „говорити да би саговорнику постало јасно оно што је до тог тренутка било нејасно”, *наредџиџиџиџ* „говорити са циљем да саговорник поступи према жељама говорника”, *консулџоваџиџиџ* „говорити са циљем да се затражи од некога савјет или мишљење”, *џромовисаџиџиџ* „говорити са циљем да се други увјере у квалитет про-

извода, дјела, личности и сл.", *предиупредити/уиозорити* „говорити са циљем да други људи схвате опасност која им пријети“, *најавити* „говорити са циљем да се саговорник упозна са догађајима који ће се десити у будућности“; наговијестити” (глагол *најавити* је карактеристичан управо за публицистички стил). Поједини глаголи говорења додатним семама појашњавају начин или вријеме извођења говорне радње. У ту групу се убрајају *циитировати* „говорити туђе ријечи дословно“, *предиупредити* „тврдити нешто унапријед“, *указати* „говорити, истичући посебно један сегмент“. Глаголи говорења у појединим случајевима могу да саопште нешто и о говорнику или о односу говорника и саговорника. Тако нпр. глагол *поруцити/наредити* својом семантиком свједочи да говорник има одређени ауторитет над саговорником, *скандирајући* „говорник је већа група људи“, *разговаривати/разговарати* „двосмјерни говорни процес, у којем су говорник и саговорник равноправни“, *саветовати/саветовати* „говорник има више искуства и испољава добре намјере према саговорнику или трећем лицу“, *заявити/изјавити* „говорник је функционер, представник институције, утицајна личност“. Евидентно је да у једном глаголу може бити изражено више различитих сема, као и да већина глагола говорења садржи информацију о циљу говорења.

Одређен број глагола сматра се типичним за информативне жанрове публицистичког стила, јер се у другим стиловима не употребљавају или се употребљавају са другачијим семантичким нијансама. Глаголи српског језика *објавити*, *преносити* врло су заступљени у жанру вијести иако их не можемо сматрати глаголима говорења у ужем смислу. Семантички су блиски њима, јер се односе на продуковање, односно преношење информације путем одређеног медија (штампани, електронски, визуелни).

- 10) Медији су јуче *објавили* да би цијена пилетине ускоро требало да буде нижа за десет одсто (*Глас Српске*).
- 11) „Али, оно што се дешава данас директно је посљедица глобалних климатских промјена које су условиле повећање температуре и промјену осталих климатских елемената“, истиче климатолог Горан Трбић, *преноси* РТРС (*Глас Српске*).

Глагол *преносити* у књижевноумјетничком и разговорном стилу има значење „препричавати исту информацију различитим лицима“. Семантика глагола има негативну конотацију. У жанру вијести глагол има потпуно неутралну конотацију и не означава сам говорни процес, него процес медијског извјештавања и пласирања одређене информације, а субјекат радње је медијска кућа (РТРС,

Кликс.ба). Сличне примјере нисмо пронашли у нашем корпусу на руском језику.

Глагол *заявишь/изјавиши* „сачинити изјаву о нечему/изрећи нешто јавно” је, такође, врло типичан за жанр вијести. Најчешће се користи за описивање говорног процеса функционера или државника, али налазе се и примјери када се употребљава за говорни процес људи без функције.

Глагол *шерешиши* „говорити, оптужујући друго лице” својствен је административно-пословном стилу, односно, конкретније говорећи припада језику права. Из наведеног стила је ушао и у публицистички, прије свега у жанр вијести и користи се у вијестима које јесу из домена права.

- 12) Како је саопштено из МУП-а Кантона Сарајево ухапшени су А. Х. (21), Б. О. (21), Е. Б. (20), Б. Х. (22), М. П. (22) и С. К. (21) сви из Сарајева који се *шереше* за насилничко понашање (*Глас Српске*).

Глаголи *поздравити/поздрављати* у српском језику имају основно значење „упутити другом лицу поздрав приликом сусрета”. Семантика датог глагола се мијења управо у жанру вијести и добија значење „афирмативно се одредити према ријечима или поступцима другог лица”.⁴ Углавном се употребљава за обиљежавање говорне радње званичника или институција.

- 13) Еулекс *поздравља* смиривање тензија, прати случај Дејана Пантића (*Глас Српске*)

Спорадично се среће наведено значење глагола *поздравити/поздрављати* и када говорник није из јавне сфере друштвеног живота, што представља стилску некоректност.

- 14) Доста људи *поздравља* овакво вријеме, јер ће имати уштеду у трошку електричне енергије, али не и пољопривредници и воћари који су забринути да ће род подбацити (*Глас Српске*).

У жанру вијести присутни су глаголи говорења који припадају сакралном стилу, према класификацији Катњић-Бакаршић (2001). Њихова семантика подразумијева говорни чин (може бити у питању унутрашњи говор), усмјерен ка Богу као саговорнику. Такви су глаголи *молишься/молиши се* „читати, изговарати молитву или обраћати

⁴ Значење одобравања и афирмативног односа према нечему биљеже и руски рјечници када је у питању еквивалентан глагол *приветствовать* (Ожегов и Шведова, 2010).

се Богу молбом”, али и *служићи Свећу архијерејску лиџурију*, јер се ради о обреду заснованом углавном на говору.

- 15) Это определенный бой в нашей монашеской жизни. Живём, молимся. Молимся, чтобы все было хорошо, чтобы все было по любви” – скромно говорит она о ситуации вокруг монастыря (ruscorpora.ru).
- 16) Патријарх Порфирије ће сутра од 9.00 часова у требињском храму Светог Преображења Господњег *служићи Свећу архијерејску лиџурију*, уз саслужење више архијереја (*Глас Српске*).

У жанру вијести јављају се и перформативи. То су глаголи који не само да именују или описују радњу, него се њима, осим говорења, врши и друга радња која производи одређене посљедице. Јављају се и у наслову и у тексту. Такви су глаголи *йереименовыватьъ* „именовати на другачији начин; говорним чином промијенити назив одређеног субјекта”, *оџозваџи начелника* „говорним чином одузети раније стечен положај, звање, овлашћење, мандат”, *йризнаџи нову цркву* „говорним чином дати валидност одређеној институцији за дјеловање”.

- 17) Трамп вновъ отказался *йереименовыватьъ* американские военные базы (ruscorpora.ru)
- 18) Бијељински одбор СНСД-а саопштио је да градоначелника Љубишу Петровића *џреба оџозваџи*, како би се спријечиле даље политичке, привредне и финансијске штете за овај град и Републику Српску (*Глас Српске*).
- 19) Васељенска патријаршија *йризнала* такозвану цркву Сјеверне Македоније (*Глас Српске*).

Глаголи који примарно имају другачију семантику могу као секундарно реализовати говорно или мисаоно значење. То су глаголи који означавају физичку или чулну радњу и таква семантичка преобразовања могућа су у оба језика. Она се првобитно дешавају у другом, заступљенијим стиловима, попут разговорног и књижевноумјетничког, те се из њих пребацују у сферу публицистике. Глагол *обрабаџиваџи/обрађиваџи*, примарно означава физичку радњу („подвргнути изradi, обради” *обрабаџиваџи земљу*), као секундарно развија когнитивно значење „подвргнути анализи” (*обрабаџиваџи џекст или џему*), а тек као терцијарно могуће је говорно значење „убиједити, навести на нешто, наговорити”. Наведени глагол са говорним значењем има негативну конотацију и призивок колоквијалног говора, о чему свједочи графостилема (наводници) којом је обиљежена нестандартна лексема у вијести.

- 20) Захарова добавила, што НАТО уже дугое време „обрабаћивае” Хелсинки и Стокгољм для влияния на их политику, причем достигалось это тем, што альянс „старательно лепил из России образ врага” (*Новости*).

Глагол *ударити* примарно има значење „снажним покретом нанијети бол другој особи”, док као секундарно може испољавати значење „говорити, покушавајући да се нанесе штета другој особи”.

- 21) „SVE JE BLESAVO”! Senator *udario* na Bajdena: Novak Đoković je najzdraviji momak na svetu (*Novosti*).

Глагол *искључити*/искључити „удаљити из одређеног система”, такође, примарно означава физичку радњу (*искључити машину*), секундарно когнитивно (*искључити тај проблем – не разматрати га*) и као терцијарно се може јавити говорно значење „у говору дати/не дати могућност за нешто; у говору елеминисати”.

- 22) В Кремле не искључили принятия „дополнительных решений” из-за роста [...] (*ruscorona.ru*)

Глагол *реаировати*/реаировати „одазвати се на одређени начин на подражај извана” може подразумевјевати физички, емоционални или вербални чин.

- 23) На то је *реаіовао* председник добојске Градске изборне комисије Ненад Палексић, који је рекао да сматра да је Арнаутовић погрешно информисан о цијелом изборном процесу у Добоју (*Глас Српске*).

Глагол *представити*/представити „доставити, показати, саопштити” може да има говорно значење, али и значење физичке радње. На семантику прецизно указује објекатска допуна уз глагол (*представити своје ликовне радове; представити се илесом – нема говорно значење, док синтагме представити се, представити стварно стање и проблеме имају говорно значење*).

- 24) –Трудили смо се да кроз неколико програмских садржаја *представимо ауторе* који су у претходној години својим књижевним радом привукли пажњу читалачке публике, али и књижевне критике на регионалној сцени (*Глас Српске*).

- 25) У опструкцију политичког Сарајева да спријечи обраћање председавајућег Савјета министара Зорана Тегелтије Савјету безбједности директно се сад укључила и Стална мисија БиХ при УН, али ће он, упркос свему, наћи начин да *представи стварно стање и проблеме* са којима се суочава БиХ (*Глас Српске*).

У српском језику глагол *йражиџи* може имати говорно и неговорно значење. Префиксална изведеница *йойражиџи* у нашем корпусу није забиљежена са говорним значењем (иако РСЈ биљежи да је могуће), док се глагол *зайражиџи* са говорним значењем среће у жанру вијести.

- 26) –*Зайражили смо* од Сталне мисије БиХ при УН да, како то званични протокол налаже, потврди учешће председавајућег Тегелтије на сједници Савјета безбједности као и за 11. и 12. мај раније заказане састанке са председником Генералне скупштине УН Абдулом Шахидом, те амбасадорима сталних земаља чланица при УН – САД, Француске, Кине и Русије (*Глас Српске*).

Такође, глаголи говорног значења као што су *наводиџи*, *сјомињаџи* могу да имају помјерено значење у жанру вијести и да означавају писану продукцију информација, умјесто говорне.

- 27) Жена је успјела да се одбрани, али ју је осумњичени оборио на под гдје јој је задао још један убод скалпелом у предјелу врата, нанијевиши јој посјекотину, *наводи се у саопшћењу* (*Глас Српске*).
- 28) У програму „Ноте и слова” уз Краља Чачка разговараћемо са писцима Зораном Жмирићем, Селведином Авдићем и Срђаном Тешином, који ће читати одломке из својих романа, али и пуштати музику коју слушају, која *се сјомиње* у њиховим романима и која их инспирише (*Глас Српске*).

Глаголи говорења експресивне семантике имају своје мјесто у жанру вијести, с тим што се јављају спорадично и углавном у склопу говора лица чија изјава служи као основа за писање.

- 29) В соцсетях *шутџи*: теперь компанию признают нежелательной в РФ (ruscorpora.ru).
- 30) Мы всё *руаем-руаем* правоохранительную систему, давайте сделать что-то хорошее (ruscorpora.ru).
- 31) Хочешь *машерџи* – *машерџи* (ruscorpora.ru).
- 32) *Псовали су* им „српску мајку”, – рекао је Ивица Томић за „Косово онлајн” (*Глас Српске*).
- 33) Нисмо имали никакву намеру било кога да *йровоцирамо*. Изненада, једна група је ушла и напала нас сузавцем и хтели су да нам отму заставу – испричао је један од родитеља младих фудбалера ФК Звездара, пренијели су медији (*Глас Српске*).

Уколико новинар туђе ријечи инкорпорира у свој текст уз помоћ конструкција индиректног говора, прави отклон од лексема (глаголских, али и других) изразито експресивне семантике (вулгаризми, колоквијална лексика), стављајући их под наводнике.

- 34) Из Градског одбора СНСД-а наводе да нису изненађени доласком Небојше Вукановића у Бијељину, који је заједно са Петровићем „увијек тамо гдје је, по задатку, потребно *нахушкати* Србе на Србе, посвађати их и подијелити” (*Глас Српске*).

Уколико, пак, новинар употрејеби глаголску лексему (или лексему која спецификује значење глагола) са изразито колоквијалним значењем, онда се стиче утисак да је у питању стилска омашка.

- 35) БиХ *дебело касни са предлајањем*⁵ кандидата за судију у Европском суду за људска права у Стразбуру, а имајући у виду да је и у ту причу увучена политика, постоји шанса да земља пропусти и овогодишњи воз те тако настави са брукањем на међународној сцени (*Глас Српске*).

Глаголи мишљења су мање заступљени у жанру вијести у односу на глаголе говорења. У употреби су *счишати*, *рассмотреть*, *воспринимати*, *думати*, *планировати*/*сматрати*, *планирати*, *оčekивати*, *предвиђати*, *препостављати*, *смислити*, *схватити*. Под утицајем жанра, поједини глаголи мишљења актуелизују комуникативно значење, као што су нпр. глагол *счишати*, *ошметити*, *поинтересовати* се/*сматрати*, *примијетити*, *заинтересовати* се, *оčekивати*. Такво значење је могуће и када се поменути глагол користи за увођење туђег говора, али и на другим мјестима у реченици.

- 36) Операцију на Украине в МИД-е *счишаюти* следствием политики США (*Новости*).
- 37) „К этому ли стремятся жители Швеции и Финляндии?” – *поинтересовалась* Захарова (*Новости*).
- 38) –Углавном много мандата у дипломатији је истекло и биће промјена – *сматра* саговорник „Гласа” близак Предсједништву (*Глас Српске*).
- 39) Професор међународне политике Срђан Перишић *очекује* да ће кадрови СДА бити склоњени с руководећих позиција у ДКП мрежи, али остаје отворено питање како ће на то одреаговати Запад који има јак утицај у бошњачкој политици (*Глас Српске*).

⁵ У конкретном примјеру употрејебљена је глаголска именица, а не глагол.

Свакако, глаголи мишљења се у жанру вијести употребљавају и у свом примарном значењу, с тим што нису заступљени у већој мјери.

- 40) „Спецоперацію Россию на Украине *следует воспринимать* как следствие агрессивной экспансионистской политики НАТО, возглавляемой США, а не наоборот.”

Мария Захарова
Представитель МИД (*Новости*)

- 41) Није искључено да су хулигани унапред *смислили* тактику како би Србе измамили из хотела (*Глас Српске*).

Специфичност жанра вијести у оба језика јесте персонификовани метонимијски пренос значења⁶ код именица које означавају вршиоца говорне радње те се често срећу реченичне конструкције код којих је говорник држава или институција. Захтјеви вијести као жанра доводе до тога да се редукује непотребна информација (име и презиме особе која је дала изјаву), а метонимијски пренос значења са запосленог на установу дешава се на основу односа дио-цјелина (Драгићевић, 2010).

Метонимија је когнитивни процес у којем један концептуални ентитет (изворни) омогућава менталну везу са другим концептуалним ентитетом (циљним) унутар истог домена или идеализованог когнитивног модела. (Драгићевић, 2010: 161)

Према класификацији метонимије, коју доноси М. Ковачевић (2000) (просторна, темпорална, каузална, посесивна и партитивна), метонимијски пренос, „назив установе/организације или органа управљања – људи који чине дату установу или орган” убраја се у просторну метонимију. Наведене конструкције могуће су и у наслову вијести, што се види из првог примјера.

- 42) Украина *будет просить* Белоруссию выдать 28 из 33 задержанных боевиков ЧВК Вагнера (ruscorpora.ru).
- 43) Москва и раньше *предупреждала* Швецию и Финляндию, что „втягивание в натовскую орбиту *прозити* разбалансировкой безопасности Европы, сказала представитель МИД (*Новости*).

⁶ М. Ковачевић (2000) наводи да се персонификација, која представља приписивање човјекових особина предметима или појавама неживе природе, може обављати преко метафоре, метонимије или синегдохе.

- 44) Канцеларија Владе Србије за Косово и Метохију саопшћила је да и овај мучки напад на српско дијете показује антисрпску хистерију која влада на Косову и Метохији и колико су Срби, посебно јужно од Ибра, угрожени (*Глас Српске*).

Алтернатива оваквом навођењу јесте навођење говорне радње без говорника, а институција/држава представља мјесто одржавања говорне радње, које се изражава ППК в/у+локатив или из+генитив. И такве реченичне конструкције се појављују како у насловима, тако и у тексту вијести.

Наслови:

- 45) В МЧС *рассказали* о самых опасных в России клещах (*Новосћи*).

Текст вијести:

- 46) Оно, как *заявили* тогда в РКН, было также связано якобы с отсутствием маркировки НКО-иноагента в одном из материалов (*Новая газета*).
- 47) Нажалост, Алкалај је одбио то да уради – *пошврђено је из Кабинета* Зорана Тегелтије (*Глас Српске*).

ЗАКЉУЧАК

Спроведена анализа показала је доминацију глагола говорења у односу на глаголе мишљења у жанру вијести у руском и српском језику. Семантичке групе глагола говорења који се јављају су глаголи говорења неутралног значења (*рассказати*, *говори*, *сказати*, *произнести/рећи*, *казати*), глаголи говорења који садрже семе које на додатни начин спецификују семантику глагола (говоре о садржају говорења – *отвечати*, *обещати/наредити*, *обавијестити*; о циљу говорења – *гарантирова*, *анонсирова*, *обвинити/консултова*, *најавити*, *промовисати*; начину и времену говорења – *циширова*/*прејудуцирати*; односу говорника и саговорника (*поручит*, *советова*/*наредити*, *савјетова*), перформативи (*перименова*/*окозвати начелника*, *призна* *цркву*). Модификација семантике глагола говорења под утицајем жанра вијести јавља се у следећим групама:

1) Глаголи говорења који су у свом примарном значењу обогачени додатним семама, у жанру вијести могу бити подвргнути редукцији додатних сема и сведени на неутралне глаголе говорења, када се употребљавају у функцији увођења туђег говора. Такав поступак је стилски оправдан, јер омогућава новинару шири дијапазон неутрал-

них глагола говорења, који му помаже да избјегне стилски некоректна понављања. Такви су глаголи *ушверждаишь*, *добавишь*, *подчеркнуишь/швердиши*, *годаши*, *подвући*, *осврнути се*.

2) Глаголи говорења који у жанру вијести добијају диференцијалне семе, које нису актуелизоване у другим жанровима и функционалним стилевима, као што су *приветствоваишь/поздравии*⁷ (Еулекс *поздравља* смиривање тензија), *преносиши*⁸ (*преноси* РТРС), *шерешии*⁹ (*Лица се шереше* за насилничко понашање).

3) Глаголи других семантичких група могу промијенити архисему приликом употребе у жанру вијести. Глаголи примарно физичке радње могу испољити као секундарно значење когнитивне активности, а као терцијарно значење говорне активности: *обрабаиываишь/обрађиваиши* (обрабатывають землю/обрабатывают тему/НАТО *обрабаиывает* Хельсинки и Стокгольм), *исключишь/исключиши* (искључити машину/искључити тај проблем/у Кремљу нису *искључили* ту могућност), *ударии* (ударити другог човјека/Сенатор *ударил* на Бајдена). Глаголи примарно когнитивне активности могу испољити значење говорне активности као секундарно (Путин *счишаеш* – Путин *сообщил/сказал*), као што и глаголи примарно чулне активности могу испољити когнитивно значење као секундарно (Минфин *не видиш* оснований – Минфин *не счишаеш*).

4) Глаголи експресивне семантике већи стилогени потенцијал добијају у жанру вијести због строжих стилских захтјева, него када се употријебе у другом, слободнијем контексту (*шуйишишь*, *ругаишь*, *машериишься/провоцираиши*, *исоваиши*, *нахушкаиши*).

Важна специфичност жанра вијести у оба језика је метонимијски пренос значења код именица које означавају вршиоца говорне радње те се врло често срећу изрази код којих је говорник држава или

⁷ Глаголи *приветствоваишь/поздравии* у жанру вијести актуелизују значење „афирмативно се одредити према нечему”, док у разговорном и књижевноумјетничком стилу има значење „упутити некоме поздрав приликом сусрета”.

⁸ Глагол *преносиши* у жанру вијести има неутрално значење преношења информације у говорном, штампаном, електронском облику, док у разговорном и књижевноумјетничком актуелизује значење „пласирати информације већем броју лица” са изразито негативном конотацијом.

⁹ Глагол *шерешииши* преузет је из административно-пословног стила, из језика права. Испољава значење „говорити, оптужујући друго лице за преступ”.

институција (Украина будеџи просиџиь Белоруссию/Тужилашџиво је пре-
дложило).

Кључна разлика приликом употребе глагола говорења и миш-
љења у руском и српском језику уочава се у наслову вијести, гдје
наслови на руском језику обилују глаголима говорења, док су у срп-
ском језику они најчешће подвргнути редукцији и замијењени одре-
ђеним знаком интерпункције (Брнабић: *Снабдијевање намирницама
неће биџии ујрожено*).

Извори

Ведомосџии <<https://www.vedomosti.ru/>>

Глас Срџске <<https://www.glassrpske.com/cir>>

Национальный корџус русскоџо языка <<https://ruscorporpora.ru/>>

Новая џазетџа <<https://novayagazeta.ru/>>

Новосџии <<https://www.novosti.rs/>>

Ожегов, С. И. и Шведова, Н. Ю. (2010). *Толковый словарь русскоџо
языка*, Москва: Российская академия наук, Институт русского
языка им. В. В. Виноградова.

РИА Новосџии <<https://ria.ru/>>

РСЈ 1967-1973: *Речник срџскохрватскоџи књижевноџи језика*, I-VI, Нови
Сад/Загреб: Матица српска/Матица хрватска.

Литература

Апресян, Ю. Д. (2017). Двойные семантические роли в исходных и
переносных значениях многозначных глаголов, *Вопросы
языкознания*, 2, 7–32.

Апресян, Ю. Д. (1995). *Лексическая семантика. Синонимические сред-
ства языка*, Москва: Языки русской культуры, Восточная лите-
ратура РАН.

Валић Недељковић, Д. *Новинарски жанрови*. Преузето са <https://novinarska-skola.org.rs/vodic/zanrovi/Novinarski%20zanrovi.pdf>. 8. 7. 2022.

Васильев, Л. М. (1981). *Семантика русскоџо џлаџола*, Москва: Высшая
школа.

Виноградов, В. В. (Прир.). (1960). *Грамматика русскоџо языка 2*,
Москва: Издательство Академии наук СССР.

- Глинка, Е. В. (2003). *Система глаголов восприятия, мышления и говорения (на материале исторических словарей русского языка)*, Орел: Орловский государственный университет.
- Гортан Премк, Д. (1997). *Полисемија и организација лексичкој системи у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Грицкат, И. (1967). Стилске фигуре у светлу језичких анализа. *Наш језик*, 16, 217–235.
- Драгићевић, Р. (2003). Механизми настајања секундарних значења лексема. *Српски језик*, VIII/ 1–2, 221–231.
- Иомдин, Б. Л. (2014). Многозначные слова в контексте и вне контекста. *Вопросы языкознания*, 4, 87–103.
- Ермолаева, И. А. (2017). *Семантическая классификация глаголов речи в русском языке*. Санкт Петербург: Вестник СПбГУ, Язык и литература.
- Ковачевић, М. (2012). О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора, *Српски језик*, XVII, Београд, 13–38.
- Ковачевић, М. (2000). *Стилистика и граматика стилских фигура*. Крагујевац: Кантакузин.
- Кожина, М. Н. (1977). *Стилистика русского языка*. Москва: Просвещение.
- Кройчик, Л. Е. (2013). Публицистический жанр: природа и стратегия развития. *Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика*, 2, 171–176.
- Ляпун, С. В. (2011). *Новые подходы к классификации газетных жанров в теории и практике журналистики*. Преузето са <https://cyberleninka.ru/article/n/novye-podhody-k-klassifikatsii-gazetnyh-zhanrov-v-teorii-i-praktike-zhurnalistiki/viewer>, 10.12.2020.
- Марић, Б. (2014). Введение чужой речи глаголами (в русском и сербском языках). *Русский язык как инославянский*, 6, 35–48.
- Марић, Б. (2018). Передача чужой речи в публицистическом и научном стиле русского и сербского языков. У М. Л. Ремнева и др. (Прир.), *Славянский мир. Язык, литература, культура. Материалы международной научной конференции (193–196)*. Москва: Московский государственный университет.
- Матвеева, Т. В. (1990). *Функциональные стили в аспекте текстовых категорий*. Свердловск: Издательство Уральского университета.
- Розенталь, Д. Э (1974). *Практическая стилистика русского языка*. Москва: Высшая школа.

- Рубинчик, О. Е. (2014). *Художественно-публицистические жанры периодических изданий (учебно-практические материалы)*. Санкт-Петербург: Петербургский институт печати.
- Солганик, Г. Я. (2016). Существуют ли художественно-публицистические жанры?. *Вестник Московской университетша*, 10, 127–132.
- Тошовић, Б. (2002). *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.
- Штрбац, Г. (2011). *Дојуне комуникативних глагола (синтаксичко-семантички и лексикографски аспекти)*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Штрбац, Г. (2007). Синтаксичко-семантички статус једне скупине комуникативних глагола у језику масовних медија. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 50, 939–950.

- Badurina, L. (2011). Glagoli govorenja i tekst, *Pismo, časopis za jezik i književnost*, IX, 125–137.
- Bojd E. (2002). *Novinarstvo u elektronskim medijima*. Beograd: Clio.
- Katnić-Bakaršić M. (2001). *Stilistika*. Sarajevo: Ljiljan.
- Kreјg, R. (2010). *Onlajn novinarstvo*. Beograd: Clio.
- Tošović, B. (1995). *Stilistika glagola*. Lindenblatt: Wuppertal.
- Tuđman Vuković, N. (2010). *Glagoli govorenja: kognitivni modeli i jezična upotreba, sintaksičko-semantička studija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Vesna D. Kosmajac

SPEECH AND OPINION VERBS IN THE NEWS GENRE
IN RUSSIAN AND SERBIAN

Summary

The news genre is a fundamental informative journalistic genre upon which all other informative genres have developed. Thematically, we can distinguish between two types of news: the first type represents a description of events and it does not contain verbs of speech and opinion to a significant extent, while the second type is based on statements made by a specific speaker, and in it, verbs of speech are practically used in every sentence.

News headlines in the Russian language contain various verbs of speech, such as *назвать*, *объявить*, *предложить*, *ответить*, *сказать*, *сообщить*, while in the Serbian language, they are often subject to reduction and replaced by a colon, as in the example: *Mandić o hapšenju Jovanića: Pravda mora da zakuca na svačija vrata.*

The spoken meaning in the news text is expressed using neutral verbs of speech like *заявить*, *утверждать*, *назвать*, *сказать* in Russian, and *reći*, *kazati*, *saopštiti*, *poručiti*, *istaći* in Serbian. These verbs acquire a neutral spoken meaning when used in the news genre to introduce someone else's speech. In conversational or literary styles, their semantics may be enriched with additional nuances.

There are numerous verbs of speech that have additional meanings, indicating aspects such as the manner and timing of speech delivery, the content of speech, the outcome of the process, the relationship between the speaker and the interlocutor, and so on. For instance, *анонсировать* – means "to announce in order to inform others about a specific event in the future, *prejudicirati* – means "to assert something in advance", *поручить* – signifies that the speaker has a certain authority over the interlocutor, *скандира́ти* – indicates that the speaker is a larger group of people.

The verbs *prenositi* and *привестивоваять/pozdravljati* in a journalistic style activate a different context compared to conversational and literary styles. *Prenositi* signifies conveying or publishing information through a media outlet, implying a neutral meaning. On the other hand, *prenositi* when used negatively, implies retelling the same information to different individuals with a distinctly negative

connotation. *Приветствовать/pozdravljati* signifies affirmatively positioning oneself towards something and sending greetings to another person.

Verbs primarily denoting physical actions can imply that cognitive or communicative meanings are secondary (*обрабатывать землю-шуму-человека*), while verbs denoting sensory actions (especially verbs *видеть/vidjeti*) express cognitive meanings as secondary (*Минфин не видит оснований*).

In a smaller number of cases, verbs with highly expressive semantics occur. These are often words used by the person whose statement is being reported (a journalist can mark them graphically with quotation marks) - *шумишь, ругаешь, материться, nahuškati, provocirati, psovati*, but it can also involve stylistic impropriety.

Verbs of thought in the genre of news often actualize the spoken meaning because they are used to introduce someone else's speech - *интересовалась Захарова; smatra sagovornik "Glasa"*.

The specificity of the news genre in both languages involves personified metonymic shifts in meaning with nouns that denote the speaker, and expressions are often encountered where the speaker is an institution or a state, which directly affects the semantics of the verb lexeme (*Украина будет просить; Kancelarija Vlade Srbije za KiM saopštila je*).

Key words: verbs of speech, verbs of opinion, denotation, connotation, journalistic style, news

Михај Н. Радан*
Западни универзитет у Темишвару
Филолошки, историјски и
теолошки факултет

Оригинални научни чланак

Миљана-Радмила М. Ускату
Западни универзитет у Темишвару
Филолошки, историјски и
теолошки факултет

О ЕТИМОЛОГИЈИ И СЕМАНТИЦИ НАДИМАКА КАРАШЕВАКА

Антропонија Карашевака је исцрпно приказана и анализирана седамдесетих година прошлог века у два рада Мила Томића. Пажљивом анализом антропонима наведених у Томићевим радовима уочили смо да су етимологије знатног броја антропонима, по нашем мишљењу, погрешне и то је чињеница која нас је навела да дотичне покушамо исправити. Предмет овог рада јесу само надимци. Истовремено, покушаћемо се осврнути и на значење појединих надимака са циљем прецизнијег одређивања удела других етничких група у етногенези карашевске етнолингвистичке енклаве.

Кључне речи: румунски Банат, Карашевци, антропонија, семантика и етимологија надимака, етничка структура карашевске енклаве

* mihai.radan@e-uvt.ro

1. САЖЕТ ПРИКАЗ КАРАШЕВАКА И ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА КАРАШЕВСКОГ ЖИВЉА

1.0. Карашевци, познати још и под именом Крашовани, јесу словенска етничка енклава која обухвата седам насеља смештених у јужном делу румунског Баната, у подножју највеће банатске планине Семеник, недалеко од града Решице. *Карашево* (Carășova, 1333)¹ јесте најстарије, најзначајније и највеће међу карашевским насељима у којем живи скоро половина Карашевака. Статистички подаци добијени пописом становништва Баната из 1690–1700. и регрутацијом из 1717. године указују на то да је Карашево тада било треће по величини насеље у румунском делу Баната (400 кућа – в. Hromadka: 30), одмах после Темишвара и Карансебеша (Радан, 2015: 34; Радан и Ускаћу, 2015а: 93; Radan i Uskatu, 2022: 237). Такође, треба истаћи да је ово насеље у средњем веку било важан верски, административни и, у извесној мери, војни² центар у којем је било седиште Карашевског округа који је административно припадао Вршачком дистрикту (Ehrler, 1982: 59, 150). Остала карашевска насеља су: *Јабалч'е* (Iabálcea, 1564), *Луџак* (Lúrac, 1598), *Клокотишч'* (Clócotici, 1690–1700), *Равник* (Ráfnic, 1690–1700), *Нермић'* (Nérmet, 1723) и *Водник* (Vódnic, 1723). Карашевака још има у мањем броју или их је било и у другим насељима румунског (Тирол, Секашењ и др.) и српског (Уљма, Банатски Карловац, Избиште, Кутрица и др.) Баната³.

1.1. Захваљујући бројним специфичним и архаичним особинама у језику, обичајима и народној ношњи, као и католичкој вероисповести, карашевска етничка енклава привукла је још у XIX веку нарочиту пажњу лингвиста, етнолога и историчара која је константно расла све до данашњих дана. То велико и континуирано интересовање истраживача резултирало је бројним написима, научним радовима, студијама и објављивањем чак неколико монографија. Све то допринијело је да карашевска етничка енклава буде најистраженија међу словенским мањинама у Румунији. Заинтригирани архаичношћу говора и обичаја који се, као и народна ношња, одликују знатним бројем специфичних особина, истраживачи су посебну пажњу посветили одгонетању етничког порекла Карашевака и њихових говора. Упркос тим бројним истраживањима, која уместо да реше питања етничког

¹ У заградама дати су званични румунски називи ових насеља и година првог помињања у документима.

² Захваљујући оближњој тврђави коју Карашевци називају *Турски траш*.

³ Детаљније о Карашевцима види код: Радан, 2015: 21–82.

идентитета Карашевака и порекла њихових говора, из разних узрока (Radan i Uskatu, 2022: 238; Радан и Ускату, 2023), она су још више закомпликовала ову проблематику јер је настало неколико контроверзних теорија. Теорије се односе на то да су Карашевци Бугари, Срби, Хрвати, Чеси, остатак најстаријег словенског слоја у Банату који се помешао у XIV–XV веку са српским досељеницима из крајева јужно од Дунава (Стара Србија), смеса разних балканских народа (словенско-румунска смеса са албанском пенетрацијом), посебан словенски народ (деталније види код Радан, 2015: 57–82). Истичемо да су се све до 1990. године житељи карашевске енклаве изјашњавали, осим неколико изузетака (в. нпр. Virda, 1993: 21), као *Карашевци*, односно своје говоре називали су *карашевски језик*, а тек након те године почињу права трвења у вези са националним идентитетом (Радан, 2015: 38–44; Томић, 1972: 213).

1.1.1. У случају непостојања конкретних и релевантних докумената о прошлости неке мање етничке заједнице, најпоузданије податке о њеном пореклу првенствено пружају говор(и) њихових житеља, потом обичаји и друге компоненте материјалне и духовне културе. Пошто је исти случај и са карашевском енклавом, није неочекивано што су најбројније лингвистичке студије о Карашевцима. Између осталог, карашевским говорима посвећене су чак четири дијалектолошке монографије (Petrović, 1935; Radan, 2000 / Радан, 2015; Томић, 2007; Lačičić, 2014). Највећи број научних радова из овог домена, који се темеље на солидним, непобитним научним аргументима, сврставају карашевске говоре у најархаичније српске штокавске екавске говоре, једино су остала неусаглашена мишљења о томе којем српском дијалекту они припадају – косовско-ресавском или призренско-тимочком (Радан, 2015: 80–82; Радан и Ускату 2022: 239–240; в. и Радан и Ускату 2023).

1.1.2. Значајан допринос расветљавању порекла Карашевака дали су током времена и етнологзи. У већини етнолошких радова заступљена је теза о српском пореклу Карашевака. Међутим, треба рећи да, исто као и у појединим лингвистичким радовима, и у неким етнолошким написима и радовима износе се и тезе о другачијем пореклу овог живља (хрватско, бугарско, словенско-румунско и др.). Углавном, несрпско порекло Карашевака заступљено је у научно неутемељеним или/и тенденциозним радовима, писаним са циљем „доказивања” по сваку цену унапред одређеног националног идентитета у складу са потребама и жељама политичара налогодаваца из појединих балканских земаља (нарочито Бугарске и Хрватске) (Радан и Ускату 2022: 240).

1.1.3. Парадоксално, малобројни су радови посвећени историјској прошлости карашевског живља. Нарочито недостају студије о вероисповести Карашевака у средњем веку чије би интензивније истраживање знатно допринело одгонетању порекла овог живља, што су показали радови М. Јачова, Ј. Радонића, С. Гавриловића, поготово радови К. Цах и Кастилије Мање-Гргин, објављени у другој половини XX века и првој деценији XXI века (в. Радонић, 1950; Zach, 1979; Јаџов, 1992; Manea-Grgin, 2004). Из радова наведених аутора недвосмислено произлази да су Карашевци, у раном новом веку, бар један њихов знатан део ако не сви, првобитно били православне вере (в. Радан, 2015: 47–57; Radan, Uskatu, 2022: 238–239).

2. АНАЛИЗА ЕТИМОЛОГИЈЕ ПОЈЕДИНИХ НАДИМАКА ЗАБЕЛЕЖЕНИХ У СТУДИЈИ М. ТОМИЋА

2.0. У овом раду анализиране су етимологије појединих надимака Карашевака, забележених у раду слависте М. Томића (Томић, 1974: 207–240), са намером да се коригују поједине дате етимологије које су, по нашем мишљењу, погрешне. Истовремено, уносимо и анализирамо неколико надимака из сопствене грађе који нису забележени у раду М. Томића. Анализа је фокусирана искључиво на надимке из карашевске антропонимије због тога што су они, за разлику од имена и презимена, скоро у потпуности били и остали ван домања и најмање подложни променама узрокованим како политиком (политичком интервенцијом) администрација држава које су владале Банатом током векова, тако и утицајем цркве. Наведено значи да су они најверодостојнији извори за установљавање етничке структуре било које заједнице, а истовремено и показатељи демографских промена које су се у некој заједници десиле током времена, поготово у оним заједницама са периферије матичног етнолингвистичког ареала. Надимци истовремено пружају драгоцене податке о карактеристикама и еволуцији говора неке заједнице, али тај аспект није предмет овог рада. У другом делу рада покушали смо да, на основу семантике појединих надимака, приближно установимо удео других етничких група, у првом реду Румуна, у етногенези карашевске етничке енклаве.

2.1. Надимци из Томићевог рада за које предлагемо другачије етимологије:

Гријић (Л-1), *Гријоња* (Л-4)⁴: према Томићу (1974: 209), овај је надимак настао од имена „Агрипина”, што је мало вероватно имајући у виду да је ово женско име врло ретко у Карашевака, а данас га уопште нема. Највероватније етимон овог надимка јесте апелатив *iríya* „урвина, обронак; прокоп, стрмина” (веров. <рум. *râră*; в. DELR, 666), који у надимку фигуративно означава породицу (човека, жену), чија је кућа у селу на рђавом месту, прокопу, стрмом обронку.

Надимци *Шандор* (К-6, Н-1), *Шандороња** (К)⁵, *Шандероња* (Н-7), *Шандероњин* (Р-1), по мишљењу Томића (1974: 209), настали су од основе *Александар*, што је тачно, али сматрамо да је хипокористик највероватније преузет из мађарске антропонимије (уп. мађ. име *Sándor*, скраћеница од *Aleksánder*) (в. Šim, 331), као резултат вишевековног контакта, понекад и суживота Карашевака са мађарским живљем.

Беџић' (К-17): Томић (1972: 209) тврди да је румунског порекла, ослањајући се на румунско презиме *Bețea* /ч. *Béțea*/(<*băț* /ч. *бџц*/ „прут, штап”), што може бити тачно, али исто тако може бити изведено од имена Беривој, Берислав или слично (в. Грк, 36).

У истом раду Томић наводи неколико надимака изведених од придева „бео”: *Белич'а* (Кл-1, Н-3) *Белиоња* (Н-2), *Билчи'а*⁶ (К-1), *Белина*⁷ (К-1), *Бјул* (Кл-6) (Томић, 1974: 209). Сматрамо да није тачна понуђена етимологија за надимке *Бјул* и *Белина*. Први је највероватније турског порекла који је у карашевску антропонимију ушао посредством румунске антропонимије (уп. рум. през. *Beu* < *bei* ”гувернер једне турске провинције” <тур. *beg* или *bey*). Други надимак, *Белина*, има само једна мађарска породица у Карашеву чији старешина је носио име *Бела* (<мађ имена *Béla*), па је његова супруга добила надимак *Белина*, а овакав облик дат је да не би дошло до конфузије са осталим наведеним надимцима изведеним од основе „бео”.

⁴ У заградама иза анализираног надимка дајемо насеље или насеља у којима је дотични надимак забележен, односно његову фреквенцију (колико породица носи дотични надимак).

⁵ Надимци обележени звездицом (*) нису заведени у Томићевој студији и узети су из грађе којом ми располажемо.

⁶ Није нам познат овај надимак у Карашеву.

⁷ У свим наведеним надимцима јесте затворено *e* (*e* < *џ*) – наша напомена.

Бона (Л-1, В-1), *Боњаца* (Л-1): мање је вероватно да су ови хипокористички надимци изведени од имена *Bonaventura* (Томић, 1974: 210), име које не постоји у данашњој карашевској антропонимији (в. Томић, 1974: 235, 237), а ако је и постојало било је, највероватније, изузетно ретко, и наметнуто од католичких свештеника. Већа је вероватноћа да је хипокористик *Бона* изведен од имена *Boīdan* (в. Грк, 42), које као презиме, данас има велику фреквенцију код Карашевака, а *Боњаца* је изведеница од основе хипокористика са рум. суф. *-easă /ч. -jasa/* (DOR, LVIII) (са извршеним јотовањем) (в. и уп. рум. през. бугарског порекла *Вона, Вонса /ч. Бонка/*, грч. *Vonas – Iord; 71*).

Брњица (К-26), *Брња*, *Брњоба* (Н-1): надимци изведени са суф. *-ичка* и *-оња* од основе апелатива *брња*, који у КГ има једино значење „минђуша” (уп. срп. *брња* „минђуша”, през. *Брњаковић*, *Брњашевић* – РСХКНЈ, 2: 192–193). Томић ове надимке доводи у везу са основом имена *Бернард*, што сигурно није тачно; он бележи и лик *Барњица* (В-1), за који сматра да је мађарског порекла (<мађ. *барна* „мрк”) (Томић, 1974: 209). По нашем мишљењу, овај облик надимка је погрешно забележен. Ради се, такође, о облику *Брњица*.

За надимке *Вакин* (Н-2), *Вакоба* (Н-1), *Ваклишанул* (Кл-1) и *Вэка* (Л-1)⁸ Томић каже да су од основе **vika* [= ?] (Томић, 1974: 219). Ако је ова етимологија тачна, онда треба прецизирати да у облику *Вэка* имамо рефлекс *e* од *й* (ѣ), специфичан за говор Равника, што би у овом случају значило да је лупачки носилац овог надимка или неки његов предак, пореклом из Равника. Сматрамо, међутим, да је овај надимак хипокористик од имена Василије (<грч. *Βάσιλος*), Иван, Векослав итд. (в. и буг. Вако, укр. Вакула, рум. *Vach, Vacă, Văcan, Văculești* и др.) (Грк, 49–50; DOR, 166, 403). Остали ликови надимка изведенице су од исте основе са суфиксима *-ин*, *-оња* и сложеним суфиксима *-л/иш*⁹ + *-ан* + *-ул* /рум. суф./ (Клајн, 2003: 39, 91, 124–125; DOR, 1963: LXVI).

Верњица (Л-2): основа највероватније није од имена Вероника, као што сматра Томић (1974: 219). Пре ће бити изведеница од основе придева *вэран* са суфиксом *-ик/а/* (Клајн, 2003: 237–239) настала, можда, по моделу српских имена изведених од основе именице *вера*

⁸ Облици *Вака* (К-95) и *Вэка* (R-28) јесу истовремено и презимена (в. и уп. српска презимена *Вакановић*, *Ваканац*, *Векарић*, *Векић* – РСХКНЈ, 2: 361, 477; Томић, 1972: 224).

⁹ Настао, вероватно, контаминацијом суфикса *-лишће* са суф. *-иш* (или *-ишан*).

(уп. имена са истом семантиком као што су *Верољуб*, *Верос/л/ав*). Као презиме забележено је једино у Карашеву (К-4) (Томић, 1972: 224).

Каблић' (К-5). Тврдња да је овај надимак изведен од турског етимона *kabá* „груб“ јесте погрешна (Томић, 1974: 213). Надимак је без двојбе изведен од апелатива *кабáл* (К, Ј), *кабáл* (Кл, Л, В, Н) „кабао, дрвена посуда за млеко“ са дем. суф. *-ић*.

Карабáш (К-5). Према Томићу, овај надимак је изведен од турске лексеме *garaba*, али не даје њено значење (Томић, 1974: 213). Највероватније је надимак изведен од апелатива *карабе* /КГ/ „оргуље“ са суфиксом *-áш* → *карабáш* „оргуљаш“ (в. *карабáш* „онај који свира у карабе /= врста гајди/; свирала у облику цеви; врста пастирске свирале“ и над. и през. *Кàрабáш*, *Карабáшевац*, *Карабáшевић* – РСХКНЈ, 9: 263; Клајн, 2003: 69). Међутим, не искључујемо могућност да је надимак настао слагањем тур. придева *kára* „црн“ и именице *başa* „бáша“ са значењем „црни старешина, поглавар, првак; имућан, угледан човек“ (Škaljić, 1989: 122, 394). Мање је вероватна трећа могућа етимологија овог надимка, наиме, да потиче од турске основе *karabaş* „карабаш, монах, калуђер, редовник“ (РСХКНЈ, 9: 263).

Кóка (К-4) је највероватније хипокористик од карашевског личног имена *Микóла* „Никола“ – в. имена: *Кока*, *Кола*, *Коле* /< Никола/ (РСХКНЈ, 9: 741, Грк, 112), не од деминутива „кока“ (< кокошка) (Томић, 1974: 214).

Кóкнић' (К-7) – сигурно није изведеница од „кока (< кокошка)“ (Томић, 1974: 214), већ је реч о деминутивном апелативу *кóкнић'* „ћуре, младунче ћурке“ изведен дем. суф. *-ић'* од карашевске именице *кокáн* „ћуран, пуран“, *кóкна* „ћурка“.

Кокóра (К-11). Етимологија надимка није од румунске основе *sosór* „ждрал“ (Томић, 1974: 214), већ од карашевског апелатива *кокóра* „коврца“ (< прасл. *kokori*, *kokora* „коврчаст, крецав“) – в. презимена *Кокора*, *Кокóравац*, *Кокóранац*, *Кокорина*, *Кокóревић*, *Кòкорић* (РСХКНЈ, 9: 749).

Комесáр (Томић, 1974: 214). У Томићевом раду није забележен и лик *Кумесáр*, а што се тиче етимона сматрамо да лексема од које је настао овај надимак највероватније није позајмљеница из румунског, већ из немачког језика (< нем. *Komissar*), која је ушла у говоре Карашевака још у време хабзбуршке или угарске администрације Банатом.

Кóркеш (Н-5), *Коркешóња* (Н-1): мање је вероватно да је основа надимка мађарског порекла (<мађ. *körkérdés* „анкета, испитивање” – в. Томић, 1974: 214), него је вероватније надимак настао од карашевске основе *кóрка* „кора, кóрка” (уп. през. Кóркић – РСХКНЈ, 10: 272–273), са суф. *-еш* (Клајн, 2003: 79) са значењем „крут, укочен, усиљен”.

Љéжа (Кл-4): основа надимка није од глагола „лежати” (Томић, 1974: 214), већ од румунског апелатива *lége* /ч. *леце*/, рум. бан. *l'éze* /ч. *љеже*/ „закон”.

Мíлкић' (К-12). Према Томићу, надимак је изведен од женског имена „Милица” (Томић, 1974: 215. Међутим, сматрамо да је неопходно прецизније одређивање основе, наиме, да је надимак изведен од хип. женског имена „Милка” (од основе *мил-*) са дем. суф. *-ић'* > *Мíлкић'* (без палатализације) (Клајн, 2003: 108–109). Будући да је паралелно у употреби и лик *Мíљкић'*, незабележен у Томићеву раду, треба узети у обзир и могућност извођења надимка од хипокористика *Мíљка* (од карашевског мушког имена *Мíља*) исто са дем. суф. *-ић'* (уп. над. *Миљáч'а* /К/, *Миљáч'ић'* /Л/ – в. Томић, 1974: 215).

Перу́шник (Л-1). За етимон надимка Томић узима апелатив „перо” (Томић, 1974: 214), што је, у ширем (семантичком) смислу, тачно, али је надимак изведен од апелатива *йеру́шка* „пèрушка, крило или врх крила живине који се употребљава за брисање, чишћење и сл.” (уп. през. Пèрушковић – РСХКНЈ, 19: 743).

Пећ'áр (К-9). Овај надимак није изведен од имена „Петар”, како се тврди у Томићевој студији (Томић, 1974: 216), већ од апелатива „пећ” са суфиксом *-ар*, који се додаје најчешће на именичке основе и у највећем броју случајева односи се на људска бића, понајвише као ознаке занимања (Клајн, 2003: 44). Дакле, изведени надимак *Пећ'áр* значи „мајстор који израђује, зида и поправља пећи, пèћáр” или може значити „намештеник који у установи ложи и чисти пећи” (уп. през. *Пèћáр*) (РСХКНЈ, 20: 25). Мање је вероватно (фонетски се не може оправдати) да је надимак изведен од апелатива турског порекла *бећ'áр* „бећáр” (<тур. *bekâr*) (Škaljić, 1989: 127).

Пршења́к (К-6). Међу надимцима изведеним од основе „прдало” – *Прда* (Л-2), *Прдул* (Л-1), *Прдуља́са* (Л-1)] – Томић неосновано убраја и надимак *Пршења́к* са варијантом *Пршења́и* (Томић, 1974: 217). Први (*Пршења́к*), колико нам је познато, не постоји међу

надимцима у Карашеву¹⁰, а други - *Пршења́к* – јесте изведеница од придева *п̄рше́н/и/* „ланен, конопљан” са суфиксом *-ак* (са јотовањем) или *-јак* (Клајн, 2003: 30–32, 256–257) (уп: пртењача, пртењара, пртенило, пртенина).

Рагонич'ић' (К-4) – погрешно забележен облик надимка (Томић, 1974: 217), треба *Раганич'ић'*, због тога је погрешна основа извођења надимка (од Радос/л/ав). Надимак је сигурно изведен од презимена *Рага́н* (К-27) са деминутивним суфиксом *-ич'ић'* (Клајн, 2003: 111).

Сéдам дéци (Кл-1). У основи овог надимка сигурно није апелатив „дете” (Томић, 1974: 211), већ апелатив *дéци* „дџи, децилитар”, што значи да надимак има подругљиво значење: „онај који воли више да попије, пијаница”.

Тре́шка (К-5). Томић погрешно сматра да је овај надимак изведен од корена речи *шрешња* (Томић, 1974: 219). У прилог томе да је наведени етимон погрешан показује чињеница да у говорима карешавака лексема „трешња” не постоји, већ само облик *ч'ере'шња* (вероватно позајмљеница из румунског језика – в. рум. *ciréş, ciréaşă*; уп. срп. дијал. *чрешња* /ГДР, 896/, *чрешња* /РГЈС, 725/, буг. *череша*). Етимон овог надимка јесте, без двојбе, карашевска лексема *шрешка* (<”трести /се/”) „грозница”.

Трóњав (Р-1). Овај надимак није изведеница од основе „тром” (Томић, 1974: 219), што је, као и у другим случајевима погрешних етимологија, последица недовољног познавања карашевских говора. Основа овог надимка изведена је од карашевске лексеме *шрóна* „прехлада, прозеб, грип” (<рум. *troáhnă* – од које је изведен придев *шрóнав*^ϕ „прехлађен, са запушеним носом”).

Турма (К-7), *Турмоња* (К-7). Сасвим је сигурно да је Томић погрешно забележио облик *Турма* који, у овом облику, не постоји у Карашеву, а то значи да је дати етимон погрешан (рум. *túrma* „стадо, крдо” – в. Томић, 1974: 219). Прави облик надимка јесте *Турна*, односно *Турноња*, изведен од апелатива *шурна* „торањ” (рум. *turn* <саског /нем. дијал/ *Turn*, нем. *Turm*) [Пр.: *Турна на цркви* – КГ].

Цика́рак (Л-2) – овај надимак нема везе са апелативом „цигара” (Томић, 1974: 210), него са карашевским апелативом *цика́р* „секирче”, дем. *цика́рак* „мање секирче”.

¹⁰ Сигурно га је погрешно чуо и потом тако забележио, што потврђује и бележење варијантног облика *Пршења́и*, такође погрешно забележен, исправни облик јесте *Пршења́к*.

Цура (Л-2), Цуриџба (Р-1). Према Томићу, етимон ових двају надимака јесте лексема *цура* са значењем „кћерка”. Чињеница да лексема *цура* нема у говорима Карашевака, иако је Карашевцима позната посредством српских банатских говора и народних песама са значењем „девојка или млада жена”, наводи нас на помисао да је етимон ових надимака карашевска лексема истог облика *цура*, али са сасвим различитим семантичким значењем – „дечји полни орган”, која се употребљава као еуфемизам.

Ч'ич'ка (К-1). Томић сматра да је надимак изведен од основе „чича”. И у овом случају поставља се питање да ли је наведени етимон тачан пошто се у говорима Карашевака ова лексема не користи (осим у веома ретким случајевима може се чути у говору карашевских интелектуалаца). Место деминутива „чича” користи се искључиво деминутив *с'ирич'ка* (<*с'ирич'а*), па због тога сматрамо да је надимак изведен од основе *ч'ич'ак* „чичак”.

3. ЕТИМОЛОГИЈА НЕКОЛИКО

НЕЗАБЕЛЕЖЕНИХ НАДИМАКА У ТОМИЋЕВОЈ СТУДИЈИ

3.0. У наставку дајемо поједине надимке који нису забележени у Томићевој студији, уз прецизирање основне речи од које су они изведени:

У студији нису забележени надимци изведени суфиксима *-ић'*, *-ја* и *-оња* од основе „бео” – *Б'елић'*, *Б'џа* и *Бел'оња*, које смо забележили у Карашеву, а можда их има и у још неком карашевском насељу.

Биндра (Ј). Надимак смо забележили у Јабалчу само код једне породице, а настао је од аустронемачке основе *Binder* „мајстор за израду буради и других посуда, бачвар, качар” (в. Грос – 288). Интересантно је да се у говорима Карашевака користи лексема *й'ин'шер* (арх. данас) „бачвар, качар” (в. и надимак *П'ин'шер* /Кл-4/ – чија основа није нем. *Fassbinder* (Томић, 1972: 216), већ мађ. апелатив *pintér*).

Ђоцка (К). Овај хипокористик вероватно је изведен од личног мушког имена „Ђорђе”, тачније од хипокористика „Ђока” (в. и уп. „Ђоца” – Грк, 89) са суф. *-ка*.

Комориш'ијан (Р). Надимак смо забележили у Равнику. Изведен је са суф. *-ан* од назива румунског насеља *Comori'ște* (ч. *Комор'иш'те*), удаљено тридесетак километара од Равника, који, на први поглед, упућује да су његови носиоци Румуни досељени из наведеног насеља

у Равник. Међутим, у овом случају, није тако. Наша казивачица, Марија Бошка из Равника, рођена 2002. године, саопштила нам је да је њена породица добила овај надимак из разлога што је њен деда, Петар Благоје Бошка, рођен 1950. године, који се у својој младости посвађао са родитељима и због тога се одселио са супругом у Комориште, где је купио плац и саградио кућу, али је касније, након помирења са родитељима, продао ту кућу и вратио се у родно село. Дакле, у овом случају, ради се о томе да је основа надимка румунска, али су њени носиоци Карашевци.

Милојка (К). Овај надимак, иначе хипокористик, забележили смо у Карашеву и нема сумње да је изведен од имена „Милоје” (в. и уп. хипокор. Милојко) са суф. -ка. Интересантно је да овог имена данас нема у Карашавака, а налазимо га као презиме (*Милоја* <хип. Милоје) само у Карашеву /45 лица / (Томић, 1972: 223).

Пёрка (К). Надимак је изведен од карашевског апелатива *пёрка* „традиционални карашевски колач са сиром”¹¹ или, што је мање вероватно по нашем мишљењу, од имена *Пер(а)* са суф. -ка /-ко/ (Клајн, 2003: 140; Грк, 156).

4. НАДИМЦИ НАСТАЛИ ПРЕМА МЕСТУ ПОРЕКЛА НОСИЛАЦА ИЛИ ИЗВЕДЕНИ ОД ЕТНОНИМА

4.0. Надимци настали према месту порекла, најчешће су изведени од топонима или од етнонима.

Према семантици основа оваквих надимака које указују на место порекла (држава, регија, област, насеље), односно које означавају припадност неком народу, дакле, узимајући као критеријум порекло неког претка садашњих носилаца, ове надимке смо разврстали у неколико група:

4.1. Румунско порекло:

Ардељан (К-2), *Ардељанка* (К-2) (Томић, 1974: 209) – изведени су суф. -ан и -анка од румунског топонима *Ardéal* „Ердељ, румунска провинција у северозападном делу Румуније”.

¹¹ Види и уп. рум. топоним *Persea* (можда од антропонима) и апелатив *perce* (ч. *пёрче*) „Човек који поседује мањи број оваца (10–30); име дато човеку или дечаку који ради на бачији без специјалних задужења” (Јонић, 1982: 161–162).

Бокша́н (К-6) – изведен од румунског топонима *Восша* /ч. Бокша/ „градић недалеко од Решице“; у студији није забележен лик истог надимка - *Бокш'ан* (К) (в. Томић, 1974: 210).

Дежа́н (К-6), *Дежа́нка* (К-1). Надимци изведени са суф. -ан и -анка од румунског топонима *Деј* (ч. Деж), „име градића у Ердељу“ или од топонима *Деја́н* (ч. Дежан) „име села са мешовитим српским и румунским становништвом у западном румунском Банату недалеко од државне границе са Србијом“. У овом другом случају, могуће је да је досељеник из Дежана настањен у Карашеву био српске националности.

Лојожја́н (Ј-1, Н-1, В-1), *Лојожја́ња* (Н-1) (Томић, 1974: 214). Надимци изведени са суф. -ан и -оња од имена банатског града *Лугој* (ч. Лугож) у румунском Банату, који Карашевци изговарају *Лѳѳѳѳѳѳ*¹². Исти облик забележен је и као презиме, али са знатно већом фреквенцијом (К, Кл, Ј, Р, В – 79; в. Томић, 1972: 222).

Паша́ша́н (К-23). Томић сматра да је надимак изведен од мађ. апелатива *patács* „покривач“ или од српског/хрватског хип. *паша* од *пашка* (Томић, 1974: 216). По нашем мишљењу, предложене етимологије су погрешне. У случају оба етимона, поготово другог, не може се фонетским процесима објаснити настанак облика овог надимка; осим тога, није вероватно изводити надимак од апелатива *пашка* који је непознат КГ¹². Сасвим је сигурно да је основа од које је изведен овај надимак са суф. -ан румунски топоним *Pătás* (ч. *Пѳѳѳѳѳѳ*), мање румунско насеље у Алмашкој долини са око 500 становника.

Себиша́нка (К-5). Надимак је изведен од имена банатског града *Caransébeș* (ч. *Карансѳѳѳѳѳѳ*) (Томић, 1974: 217), који Карашевци називају *Сѳѳѳѳѳѳ*.

Трновја́н (Кл-5) и *Трновски* (Кл-1). Први надимак, *Трновја́н*, сигурно није изведеница од апелатива „трн“ (Томић, 1974: 219), већ од топонима *Târnova* (ч. *Тѳѳѳѳѳѳ*, вар. *Тѳѳѳѳѳѳ* <слов. *trŕnŕ* „трн“) са суф. -ан, румунско насеље надомак града Решице, удаљено двадесетак километара од карашевских насеља. Етимон за други надимак, *Трновски*, може бити апелатив „трн“, мада сматрамо да је и овај, као и први надимак, изведен од основе наведеног топонима али са суф. -ски, дат једном члану породице који је изашао из породичне задруге

¹² За лексеме „патка, патак“ у КГ користе се лексеме *реѳѳѳѳѳѳ*, *реѳѳѳѳѳѳ* (уп. рум. *răță*, *rățoi* /ч. *раѳѳѳѳѳѳ*, *рѳѳѳѳѳѳ*/ „исто“, срп., словен. *раѳѳѳѳѳѳ*, срп. *раѳѳѳѳѳѳ*, мађ. *réce* – в. DELR, 658).

и саградио нову кућу или је отишао у другу кућу као зет са намером да се у насељу врши дистинкција између двеју породица/кућа.

Хацејан (Н-1), *Хацејаница* (К-1). Надимци су изведени од румунског топонима „Хаџег” (*Hațeg*) са суф. -ан, град и област (*Țara Hațegului*) у Ердељу која се граничи са Банатом (Томић, 1974: 212), исто као и далеко бројнија презимена (К, Кл, Н, В – 152) истог облика (Томић, 1972: 212). Надимак *Хацејан* Карашевци чешће изговарају *Хацајан*.

Ч'иклованац (К-6) (Томић, 1972: 210). Надимак изведен од имена банатског румунског насеља *Ciclova* (ч. Ч'иклова), недалеко од градића Оравице, што значи да је родоначелник породице дошао из наведеног насеља.

4.2. Српско (карашевско) или румунско порекло:

За надимак *Царан*¹³ (К-7) и његове ликове *Царанкић'* (Н-1), *Церање* (Н-1), *Царанкоња* (Н-1), *Църџа* (Н-2) Томић тврди да је етимон од основе румунске лексеме *țărâp* (ч. *църъп*) „сељак” (Томић, 1974: 210). Не слажемо се са предложеном етимологијом до које се дошло због недовољно доброг познавања карашевских говора, у којима антропоним (презиме и надимак) *Царан* јесте у тесној вези са топонимом *Царина*, који постоји у атарима свих карашевских насеља са значењем „сеоско (најбоље) обрадиво земљиште, углавном култивисано житарицама” (уп. срп. *царина* „царина; поље”, укр. *царына*, рус. *царина*). Као потврда томе да је етимологија коју предлагемо исправна, говори чињеница да су житељи Карашева све до недавно (данас много ређе) своје сународнике из осталих данашњих карашевских насеља називали *Царинчање* или/и *Салашање* због тога што су они живели ван некада јединог карашевског насеља, на салашима „*џо царини*”, а *Царинчање* /или *Салашање*/ су житеље Карашева називали *Сељацима* „они који имају стално место боравка у некада једином карашевском селу – Карашеву (<сељак <село)” (јд. *Сељак*, мн. *Сељаци* – в. Petrović, 1935: 14). У румунском језику апелатив „*țărînă*” има исто значење као у КГ. У датом контексту, намећу се два питања: а) да ли је румунски апелатив латинског порекла? и б) да ли је карашевски топоним румунског порекла? Што се тиче одговора на прво питање, наводимо да поједини значајни румунски лексиколози сматрају, према нашем мишљењу, сасвим оправдано, да је румунски апелатив позајмљеница из српског језика (<царина <цар), са напоменом да је

¹³ У Томићевом раду није забележен лик за женску особу носиоца овог надимка: *Царанка* (К).

у румунском позајмљена српска лексема померила своју семантику од првобитног значења, „давање” од *цара*, добила ново значење: „оно што је ван пореза, оно што се не опорезује” (в. DELR: 775). Ако је ова интерпретација тачна, одговор на друго питање био би да су Карашевци, који су били у сталном вишевековном контакту са околним румунским банатским живљем, од банатских Румуна позајмили само ново значење за своју аутохтону словенску, српску лексему, не и сам апелатив.

4.3. Српско /хрватско/ или карашевско порекло:

У надимке изведене од апелатива „босиљак” Томић убраја следеће: *Босанка* (К-10) и лик *Бусанка* (Кл-4), *Босиљка* (Л-1) и лик *Босиљкоња* (Л-3) (Томић, 1974: 210). Међутим, *Босанка* и *Бусанка* су без двојбе изведени од основе *Босна* са суф. *-ка* (уп. „Босанац”; в. Клајн, 2003: 134).

Буња (Н-1), *Буњоња* (Н-1). За овај надимак Томић тврди да је изведеница од румунске основе *vin* „добар” (Томић, 1974: 210). Међутим, не треба искључити могућност извођења од етнонима Буњевац (уп. српски антропоним „Бунја” – РСХКНЈ, II: 292).

Пироша (К-11) – надимак изведен највероватније од топонима *Пирош* (уп. през. „Пирота” – РСХКНЈ, XX: 192), али не треба искључити могућност извођења од неке друге основе – в. нпр. карашевски апелатив *йир* „пиревина” или рум. *pir* „исто” (<слов. *pyro*) (в. Томић, 1974: 216), односно од рум. глагола *a piroți* „дремуцкати; бити сањив, спаван” или хип. српског имена *Пира* (<Спиридон) (Грк, 158).

Рац'ић' (К-10, Кл-2). За етимон овог надимка Томић погрешно узима немачки апелатив *Ratz* „пацов, хрчак” (Томић, 1974: 217). По нашем мишљењу, највероватније је надимак изведен од наше основе „*рѝк*” са суф. *-ић'*, што и фонетски процес потврђује (палатализација), али је презиме *Рац* (*Рацѝца* – изведеница за означавање женске особе са овим презименом) изведено од немачке или мађарске основе (<нем. *Raitz*, мађ. *Rác*), облик којим су Немци и Мађари називали Србе (в. Томић, 1972: 217; Грос, 280).

Тилорка (Р-1). Сматрамо да етимон надимка није мађарског порекла (<*tiló* „трлица”), како Томић тврди (Томић, 1972: 210), већ да је надимак изведен са суф. *-ка* од назива банатског села *Tiról*¹⁴, смештеног недалеко од банатског градића Бокше, а од карашевских насеља

¹⁴ Насеље је основано 1810. године. Становници су већином Немци и, у мањем броју, Карашевци (в. Birta, 1993: 23, 446), који су се овде доселили из карашевских насеља одмах по оснивању поменутог насеља.

удаљено је 30 километара (десетак км колским путевима). Име насеља Карашевци изговарају *Тилóри* (након метатезе), одакле и облик *Тилóрка*. Судећи према метатезираном облику, надимак највероватније упућује на Карашевку из Тирола која се удајом вратила у карашевски завичај.

Надимци и њихове варијанте *Јабали'ан*, *Јабљчи'ан* (К-15), *Јаблич'анкић*' (Кл-1) [*<Јабали'е*], *Клокоџиич'ан* (К-6) [*<Клокоџиич'*], *Луџач'анка* (К-1) [*<Луџак*], *Нермић'ан*¹⁵ (К-13), *Нермић'анка* /вар. *Нермиц'анка*/ (К-2, В-1) [*<Нермић'*], *Равнич'ан* (Кл-1), *Равнич'анкић*' (Кл-1), *Рвнич'оња* (Р-1) [*<Равник*], *Сељанка* (Л-1) [*<Сељак* /Карашево/] (Томић, 1974: 213, 216–217) настали су од имена карашевских села, а давани су зетовима, снахама или посинцима, који су дошли из једног у друго карашевско село. Овде посебно наглашавамо да је *Сељанка* надимак који указује на место порекла женске особе која га носи (показали смо већ да су житељи Карашева називани од својих сународника из осталих шест насеља *Сељацима* /в. горе – 4.2/) – реч је, дакле, о женској особи из Карашева која се удала у Лупаку.

4.4. Надимци и њихови ликови и изведенице настали од имена следећих народа:

4.4.1. Грчког: *Грчи'ић*' (К-13, Кл-5), *Грчи'коња* (К-4), *Грчи'ки* (Кл-6), *Грчи'ка* (Кл-4), *Гркова* (Кл-1) (Томић, 1974: 212).

4.4.2. Мађарског: *Маћ'ар* (Кл-5), *Мац'арац* (Л-1), *Маћ'арица* (Л-1), *Ўрин* (Кл-4), *Ојринóвчи'ић*' (Кл-1) (Томић, 1974: 215, 219).

4.4.3. Немачког: *Немац* (К-4, В-6) (Томић, 1974: 216).

4.4.4. Ромског: *Цијанин* (В-1), *Бџли Цијанин* (К-1) (Томић, 1974: 210).

4.4.5. Румунског: *Вла*' (К-12), *Влајка* (К-1). Етимон надимка јесте етноним *Влах* „Румун” (Томић, 1974: 211; Грос, 280), али могуће је и друго значење (в. РСХКНЈ, 2: 716).

4.4.6. Руског (или русинског¹⁶): у основи надимка *Рус* (Л-1) стоји етноним „Рус”, од којег су изведени и ликови *Русић*' (К-11), *Руска* (Л-1, Р-1, К) (Томић, 1974: 217).

¹⁵ Овај надимак и сви ликови и изведенице од њега нису тачно забележени. Наиме, у свима њима место *ћ*' треба да пише *ц*': *Нермиц'ан(ка)*.

¹⁶ Будући да Руса није било у Банату, можда надимак упућује на Русине којих је било на овом простору (и у Војводини).

4.4.7. Словачког: *Словáк* (В-1), *Словáнка* (Л-1), *Тóшош* (Кл-1) – мађарски назив за Словаке и Хрвате између Саве и Дунава (<мађ. *tot*) (Томић, 1974: 217, 218).

4.4.8. Српског: етимон надимка *Срђбин* (К-6) и *Срђика* (К-6), као и облик *Сђрђу* (Ј-1), у чијој је основи румунски етноним за Србина (в. *sârb* /ч. *сърђ*/ <слов. *srŭbinŭ*, рум. презиме *Sârbi*), јесте, како и Томић тврди, етноним „Србин” (Томић, 1974: 217). Међутим, не може се тачно утврдити да ли он указује на то да су преци ове породице досељеници из Србије (Срђи) или из неког српског банатског насеља. Такође, не треба искључити ни могућност да је овај надимак добијен услед тога што је неки предак ове породице можда био велики обожавалац Срђа¹⁷ или се безрезервно сматрао да је српског порекла.

4.4.9. Татарског: *Тђшáр* (Л-3). Како тврди и Томић, основа надимка јесте највероватније румунски етноним *tătár* „Татарин” (Томић, 1974: 218), али надимак највероватније не означава националност неког претка /дошљака/ из дотичне породице, већ неку телесну особину са значењем „човек тамне пути” (в. Грос, 212).

4.4.10. Турског: *Турђин* (К-6, Кл-9). Изведеницу *Турђињајка* Томић није забележио (К) (в. Томић, 1974: 219).

5. НАДИМЦИ СА НЕСЛОВЕНСКОМ, СТРАНОМ ОСНОВОМ

Постоје многи други надимци са несловенском, страном основом као што су: *Бђнсул*, *Вађáв*, *Вађáшкић'*, *Мођока*, *Сáма* (<рум.); *Бáњак*, *Кáрла/Кáрлин*, *Фáфа*, *Фáфић'* (<нем.); *Жђђмул*, *Међеш/Међешоња*, *Кóмфала*, *Морóбла/Морóљаса* (<мађ); *Ахмáш*, *Бурáз/Бурађица*, *Рáмђаш/ица/* (<тур.) и многи други (в. Томић, 1974: 209–220). Овакви надимци такође најчешће, али не увек (нпр. надим. *Миклóш* < *Микóла* „Никола”), указују на порекло претка појединих породица, односно представљају индикације о мешању током векова словенског карашевског/српског живља са припадницима других етничких група.

¹⁷ Ово друго тумачење заснива се на чињеници да су се Карашевци све до тридесетих година XX века скоро сви, изузев неких изузетака, изјашњавали просто као *Карашевци* (в. Радан, 2015: 38–41).

6. ЗАКЉУЧЦИ

6.0. Неоспорно је да антропонимија представља, у ствари, сажет пресек историје било које заједнице. Антропоними су непроцењиво благо за познавање пре свега језика, али су истовремено и најпоузданији чувари народне историје, својеврсни усмени летопис у којем су похрањени аспекти из разних домена људске делатности: језичке, етничке, верске, социјалне, политичке и др. Као што смо у уводном делу већ рекли, изабрали смо за анализу надимке јер они од свих антропонима најмање подлежу трансформацијама, мењању облика изазваним политиком владајућих државних администрација или цркве. Бројни надимци, али и презимена, својим обликом указују на националност, област или место порекла, верску припадност, те се и на основу тога могу извести драгоцене закључци о етничком пореклу неке заједнице, као и о демографским кретањима и променама у етничкој структури становништва током времена, једном речју – о етногенези и, понекад, о верској прошлости неке заједнице.

6.1. У раду су подвргнути анализи укупно 72 надимка, од којих је 64 забележено у Томићевом раду.

Пажљивом анализом идентификовани су 29 надимака у Томићевом раду за које сматрамо да је дата погрешна, нетачна етимологија. Главни узрок постављања погрешних етимологија јесте непознавање аутохтоне карашевске, често архаичне, лексике (в. нпр. *Кока*, *Кокнић*, *Љежа*, *Перушник*, *Трешка*, *Турна* и др), али и често површне анализе облика (в. *Босанка*, *Буња*, *Пршењак*) или недовољног познавања карашевских прилика (в. *Бона*, *Белина*, *Рагонич'ић'*).

6.2. Етноними и надимци према месту порекла указују на чињеницу да је током векова карашевска (српска) заједница апсорбовала знатан број припадника других етничких група које су живеле у Банату, посебно Влаха (Румуна). На основу ових надимака порекла, али и других лингвистичких и антропонимијских студија (Радан и Ускату, 2022: 235–257), може се закључити да је знатан удео у етногенези карашевске енклаве имало околно влашко (румунско) становништво. Међутим, румунски удео знатно је мањи него што М. Томић у цитираним радовима тврди позивајући се на високи проценат карашевских имена и презимена румунског порекла, (преко 51 %), занемарајући при том мали проценат румунских елемената код надимака (20 %), дакле, оних антропонима на које су администрација и црква најмање могле утицати, као и мали број румунских суфикса ко-

ришћених за извођење надимака¹⁸ (Томић, 1972: 225; Томић, 1974: 234, 238–239). У карашевским надимцима и, уопште, у целокупној карашевској антропонимији, као што и Томић закључује, малобројни су немачки, мађарски, турски и грчки елементи (Томић, 1974: 238), што значи да је удео ових етничких група у стварању карашевске етничке енклаве био незнатан.

6.3. Надимци који семантиком својих основа упућују на место порекла или на етничко порекло (етноними) предака данашњих носилаца (в. горе – 4) такође пружају значајне индикације о мешању и обиму мешања аутохтоног словенског /српског/ карашевског живља са банатским живљем друге националности и вероисповести са којима су током векова били у непосредном контакту, можда и суживоту са румунским живљем у раном новом средњем веку (в. Радан, 2015: 244–246, 268; Радан и Ускайшу, 2015а: 92; Радан, 2016: 180–182).

6.4.1. У групи надимака који указују на место порекла (в. горе 4.1–4.3) налази се укупно 20 облика (без варијанти), од којих су најбројнији (11) они који упућују на српско/хрватско/ (5), односно карашевско порекло (6), затим они који упућују на румунско порекло (10), а 1 облик указује било на српско, било на румунско порекло (в. 4.2). Велики број надимака који упућују на румунско порекло (40 %) говори о знатном проценту Румуна који су се помешали са Карашевцима, али су они брзо били асимилирани од већинског карашевског живља (в. Радан, 2015: 268).

6.4.2. Групу надимака који означавају име народа (етноними) чини укупно 13 основних облика, без варијанти (в. 4.4). Пошто се овим надимцима најчешће идентификују дошљаци, они представљају такође индикације о утапању припадника других националности у карашевску заједницу или, као што је случај са Ромима, указују на суживот појединих страних етничких елемената са Карашевцима. Малобројност носилаца оваквих надимака казује да је удео страног етничког елемента (мађарског, немачког, турског и грчког) у генези и у уобличавању карашевске етничке енклаве био незнатан (в. Томић, 1974: 238). Овај закључак поткрепљује и чињеница да не представљају сви етноними индикацију о етничком/националном пореклу, ретко они упућују на место или област некадашњег боравка родоначелника породице (в. горе – 3: надимци *Коморишићан* и *Дежан*) или на неку телесну особину или ману (в. нпр. *Бџи Цџитанин*, *Тџџар*,

¹⁸ Од укупно 108 суфикса и 16 варијанти, српских је 73 и 7 варијанти ($\approx 64,51\%$), румунских само 16 са 2 варијанте ($\approx 14,51\%$), а срп. или рум. је укупно 9 суфикса и 6 варијанти (Томић, 1974: 234, 220).

можда и *Турчи*н). Важно је нагласити да се извођење од основа етнонима врши скоро у потпуности са српским суфиксима¹⁹, а то је потврда да је етнички састав карашевске заједнице био и остао претежно словенски, и то српског типа.²⁰

Литература

- Вавић Грос, З. (2011). *Презимена су чувари нашеј језика*. Нови Сад–Обреновац: Прометеј – Библиотека „Влада Аксентијевић”.
- Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику (Дрући гео: Суфиксација и конверзија)*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Радан, М. Н. (2015). *Фонетика и фонологија карашевских јовора данас. Прилози проучавању српских јовора у Румунији*. Нови Сад–Београд: Филозофски факултет у Новом Саду – Институт за српски језик САНУ.
- Радан, М. Н. (2016). О карашевским и алмашким обичајима и обредима. Компаративна студија. *Исходишта*, 2, 179–197.
- Радан, М. Н. (2023). Поједине индиције о православној вери Карашевака у средњем веку. *Исходишта*, 9, 269–297.
- Радан, М. Н. и Ускату, М. Р. (2015а). О етничком пореклу карашевске енклаве – стварност и мит. У С. Гудурић и М. Стефановић (Прир.), *Језици и културе у времену и простору – Темашки зборник*. IV/1 (87–102). Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду.
- Радонић, Ј. (1950). *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века (поседна издања, књига CLV)*. Београд: Српска академија наука.
- Томић, М. (2007). *Карашевци и њихов језик (Carașovenii și limba lor)*. București: Cartea Universitară.

- Birta, I. (1993). *Karaševci (Narodne umotvorine sa etnološkim osvrtom)*. Bukurešt: Izdanje autora.
- Ehrler, J. J. (1982). *Banatul de la origini până acum (1774) (Prefața, traducere și note de Costin Feneșan)*. Timișoara: Editura Facla.

¹⁹ Једино суф. *-ош* у надимку *Тóшош* може бити мађарског или српског порекла (в. Клајн, 2003: 183–184).

²⁰ Потврда за то јесте велика фреквенција суфикса западно-јужнословенског типа *-ић'*, *-ич'ић'* и др.

- Hromadka, G. (1995). *Scurtă cronică a Banatului montan* (Traducere din limba germană, note și redactare de Rudolf Gräf și Werner Kremm. Cuvânt înainte: Elke Sabiel). Oradea: Izdanje autora.
- Ioniță, V. (1982). *Nume de locuri din Banat*. Timișoara: Editura Facla.
- Jačov, M. (1992). *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*, Tom I. Vaticano: Biblioteca apostolica Vaticana.
- Lațchici, M. (2014). *Graiul din Lupac în contextul raporturilor lingvistice (sud)slavo-române*. București: Editura Universității din București.
- Manea-Grgin, C. (2004). Prilog poznavanju vjerske povijesti karaševskih Hrvata u ranom novom vijeku. *Povijesni prilozi*, 23 (27), 57–70.
- Petrovici, E. (1935). *Graiul carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*. București: Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională.
- Radan, M. N. (2000). *Graiurile carașovene azi. Fonetica și fonologia*. Timișoara: Uniunea Sârbilor din România
- Radan, M. N. i Uskatu, M.R. (2022). O karaševskoj antroponimiji iz XVI veka. *Ishodišta*, 235–264.
- Tomić, M. (1972). Antroponimija Karaševaca. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XV/2, 213–227.
- Tomić, M. (1974). Antroponimija Karaševaca II. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XVII/1, 207–240.
- Zach, K. (1979). *Die bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederungarn. Aspekte ethnisch–konfessioneller in der Siedlungsgeschichte Niederungarns* München: Dr. Rudolf Trofenik.

Речници

- Грк: М. Грковић (1977). *Речник личних имена код Срба*. Београд: Вук Караџић.
- Клајн, И. и Шипка М. (2008). *Велики речник сѣраних речи и израза*. Треће допуњено и исправљено издање. Нови Сад: Прометеј.
- РГЈС: М. Златановић (2014). *Речник љовора јуџа Србије (џровинцијализми, дијалекџизми, варваризми и гр.)*. Врање: Учитељски факултет у Врању.
- РСХКЈ [1-6]: *Речник срџскохрвајскоџ књижевноџ језика*. Друго фото-типско издање. Књига 1–6. (1967–1976). Нови Сад–Загреб: Матица српска–Матица хрватска.

- РСХКНЈ [1-21]: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*. Књига 1–22. (1959–2019). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за (српскохрватски) српски језик.
ТДР: Динић, Ј. (2008). *Тимочки дијалекатски речник* (Монографије, 4). Београд: Институт за српски језик САНУ.

- DELR: Al. Ciorănescu (2007). *Dicționarul etimologic al limbii române*. București: Editura SAECULUM I. O.
DO: Ionescu, C. (2004). *Dicționar de onomastică*. București: Editura Elion.
DOR: Constantinescu, N. A. (1963). *Dicționar onomastic românesc*. Academia Republicii Populare Române, Comisia pentru studiul formării limbii și poporului român: Editura Academiei Republicii Populare Române.
Iord: Iordan, I. (1983). *Dicționar al numelor de familie românești*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
Šim: Šimundić, M. (1988). *Rječnik osobnih imena*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
Škaljić, A. (1989). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Šesto izdanje. Sarajevo: Svjetlost.

Лексичке скраћенице

арх. – архаизам	прасл. – прасловенски
бан. – банатски	рум. – румунски
буг. – бугарски	слов. – словенски
вар. – варијанта	суф. – суфикс
грч. – грчки	срп. – српски
дем. – деминутив(ни)	срх. – српско-хрватски
дијал. – дијалекатски	тур. – турски
КГ – карашевски говори	укр. – украјински
мађ. – мађарски	хип. – хипокористик
над. – надимак	ч. – читај
през. – презиме	

Скраћенице за карашевска насеља

В – <i>Водник</i> (Vódnic)	Л – <i>Луџак</i> (Lúpac)
Ј – <i>Јабалце</i> (Iabálcea)	Н – <i>Нермић</i> (Nérmet)
К – <i>Карашево</i> (Caráșova)	Р – <i>Равник</i> (Ráfnic)
Кл – <i>Клокотић</i> (Clócotici)	

Mihai N. Radan
Miliana-Radmila M. Uscatu

ON THE ETYMOLOGY AND SEMANTICS
OF SURNAMES IN CARAȘOVA

Summary

Carașova anthroponymics were presented and analysed in detail in the second half of the 20th century in two publications by Slavistics scholar Mile Tomici. Our current study is particularly concerned with Carașova surnames. Following a careful investigation of surnames listed and analysed by M. Tomici, we encountered improper etymologies in quite a few names and that is why we decided to embark on a corrective attempt. Apart from the surnames listed in M. Tomici's two studies, we also researched the etymology of several surnames which are not listed in the above-mentioned studies.

In the second part of the study, we proceed to an analysis of surnames whose semantics indicate the place of origin or the ethnicity (ethnonyms) of their bearers, while, in the final part of the study, we focus on surnames whose theme is not Slavic. The semantic analysis of these surnames was carried in order to shed light on the substance of other ethnic groups' contribution to the ethnogenesis of the Slavic ethnolinguistic enclave in Carașova.

In the final part, the study succinctly highlights several relevant conclusions about the ethnic structure of the Carașova enclave, reflected through anthroponymic means.

Key words: Romanian Banat, anthroponymics (surnames), Carașova inhabitants, ethnic structure, etymology, semantics of anthroponyms

ПОЕЗИЈА И ПОЕТИКА РАЈКА П. НОГА
КЊИЖЕВНОСТ И САВРЕМЕНА НАУЧНА РЕАЛНОСТ

POETRY AND POETICS OF RAJKO P. NOGO
LITERATURE AND CONTEMPORARY SCIENTIFIC REALITY

ЕПСКО И ЛИРСКО У ПОЕЗИЈИ РАЈКА ПЕТРОВА НОГА

У раду је ријеч о доминантним обиљежјима поезије Рајка Петрова Нога предоченим на примјерима књиге лирске прозе *Јечам и калойер* и збирке пјесама *Недремано око*. У средишту аналитичке пажње су однос епског наслеђа и лирске позиције у Ноговом поетском опусу, те особености пјесниковог приступа сонетној форми. Новије српско пјесништво увјерава нас да мајстори ове древне лирске форме нису тако ријетки, али ни код једног од њих сонет није у толикој мјери ствар свјесног одређења колико и инстиктивног нагона, како је то у Ноговом случају, нити су игдје као код њега аутопоетичке референце тако успјешно претопљене у живо ткиво пјесме.

Кључне ријечи: Рајко Петров Ного, *Јечам и калойер*, *Недремано Око*, епско наслеђе, лирска позиција, културно памћење, сонет, поема, балада

I

Рајко Петров Ного је један од најзначајнијих савремених српских пјесника, најприје по томе што је не само успио да превлада темељни парадокс српског пјесничког модернитета, јаз између епског наслеђа и нужно лирске позиције, него је баш на том парадоксу саздао поезију универзалних значења чије је исходиште потпуно завичајно.

Само је пјесник његовог кова, с апсолутним слухом за епiku, једину нашу класику, могао до те мјере припитомити сонет и учинити га заиста националном формом, испјеваној у матерњој мелодији, рје-

* zalom@blic.net

шавајући при том на јединствен начин и прворазредно питање модерног пјесништва, питање органског упјевавања поетичке самосвијести.

Од ране лирске *хајдучије* и брђански пркосног *рајковања*, од моћне поетске слутње нашег паганског мита која носи препознатљиве завичајне атрибуте, Ного је стигао до узнесене хришћанске духовности; спојио је невеселу лирску бајку изгубљеног дома и историјску поему нашег свеопштег косовског удеса, и, најзад, окунио све то визијом Херцеговине као велике порте Нерукотвореног Храма под кубетом небеса, порте у којој је сабрано све што је она била и значила, па и громила онога који сања свој камени сан, у пјесми „Сањам”:

Сан ми се скаменио

Кућа се наслања на цркву
Црква на шуму
Шума на небо
На кући нема врата
У кућу се кроз цркву улази

На цркви врата зазидана

Сједам на изваљени стећак
На грчки греб

Гргоље извори
Бију горска врела
Вода се разлијева
И стаче
Ту одмах и понире [...]

Тамо сад расте зова

Колиба под шиндром
Моја је родна кућа
И шума је моја
Моје је и небо

Али откуд црква

Умјесто куће које нема
И цркве које ту
Није ни било
Шума је црква

И над њом кубе неба

А докле око допире
И доље до Хумнине
Докле око сеже
Иста је порта

Све што је икад живо
Над јамом затучено
У цомбу строваљено
У понор бачено
У порти ове цркве почива [...]

(„Сањам”; Ного, 2001: 206–209).

Ногово поетско оваплоћење мита Велике Мајке иде међу највеће *Бојородичне* слутње српске поезије, а његова снага је прво животна па поетска, тиха и исконски ломна снага раног завичајног бола, *хумке из Хумнине, оскоруше над домом сирочади и вечерње јекне њајди пред Задушнице*. Отац је и *кућинице њуно зове* и урушена историја, горки талог свега што је било у *буково оно доба*. Језички потпуно иконично утјеловљена, завичајност је у Ноговој поезији предзнак и оног најличнијег и оног најопштијег, а то двоје су код њега неразмрсиво сплетени. У распону између *ејске шрине* и *лирске крхотине*, између рапсодичног и елегично-баладичног тона, Ногова поезија варнички чистим емотивним набојем, али сабија у себе и читаве слојеве културног памћења. И ту је пјесник дубоко завичајан. Он је први рекао, у сроднички топлом есеју непоновљиве љепоте, да је срећа што је на развалинама старог свијета стајао баш Алекса Шантић. Зажалио је што Перо Слијепчевић није остварио једну цјеловиту студију о нашој патријархалној култури и препознао да је то у основним цртама ипак урадио Андрић у *Аудијенцији*, поглављу романа *Омер њаша Лаџас*, кроз моћни лик гатачког попа и војводе Богдана Зимоњића (Ного 2003). Тај који је све то проницљиво уочио и повезао једино није могао рећи да је и сам стваралачки дубоко у тој причи, да је то исто чиме су били заокупљени његови велики претходници и духовни преци сагледао *на крају миленија* и дао му, у истоименој пјесми, апокалиптични смисао коначног пада:

Крхотине памћења
по зидовима
Бурила
Жбанови
Шпице у тељизима
Иконе и кандила
Кудјеље за преслице

И бритке ђорде
И танки цефердари
И мач зелен
Старога Војина

Под громилама
На градинама
По црквинама
Нек црноризац-попац
Чати опијела

У глувом вршају
На манитоме гумну
Изваљена је стожина
Од божићне сламе
Останула трина
Што јуче живо бјеше
Данас је ископина

Па камо глинене плоче
Камо папируси
Александријске школе
Драги мој Федре
Ко ће то пописати
И живу главу изнијети
Испод старудија [...]

(„На крају миленија”; Ного, 2010: 139–140).

У књизи лирске прозе *Јечам и калојер* Ного се обредно враћа том свијету да га лирски инвентарише до најситнијих детаља, мирним прозним ритмом, градећи велики завичајни мит као појмовник и именованослов. Завичајно кодиран, али много шире културолошки предиспониран, овај ће пјесник, како каже Ђорђо Сладоје,

стићи до неслућених дубина личног и колективног памћења и језичком чаролијом оживјети не само чуда и знамења нашег разореног патријархалног свијета, него и неке од кључних митских, религијских и историјских симбола. (Сладоје, 2001: 8)

Иако нису изречене поводом књиге *Јечам и калојер*, ове ријечи као да се највише на њу односе. Пјесникова одлука да ову књигу заодјене у прозно рухо није суштински промијенила природу израза који је и даље остао лирски. Одлука је корјенито стваралачки мотивисана, сада као потреба да се обједине и оголе стварносни разлози пјесме,

они породични и завичајни, од којих многи и нису могли наћи мјеста у „високо естетизованом и сажетом” Ноговом стиху, како запажа Милосав Тешић. Формално преобликовање и активирање глосирајућег поступка ипак су донијели и битне квалитативне новине. Измицање императиву метафоре отворило је простор приче који се пуни на особит начин – укрштањем сведених епских и разбокорених лирских, сликовитих и сновидних фрагмената који се појачавају у саосјећаним, у највишој мјери духовно посвојеним цитатима. Та присна размјена лирске енергије, то дотицање душа у потрази за силним заборављеним језиком, језиком свеизрека, то чудесно амалгамисање текста, посебно је драгоцјена одлика ове књиге, а у свему томе посебно су важни фрагменти Вулфовог романа *Поледај дом свој, анђеле*, према којима је Ного усмјеравао сопствене духовне силнице:

[...] неки камен, неки лист, нека непронађена врата; неког камена, неког листа, неких врата. И свих заборављених лица.

Голи и сами дошли смо у изгнанство. У њеној мрачној утроби ми нисмо знали лице наше мајке; из тамнице њеног тела дошли смо у неисказану и несаопштљиву тамницу овога света.

Ко од нас познаје свога брата? Ко је од нас у срце свога оца загледао? Ко од нас није заувек остао заточен у тамници? Ко од нас није заувек странац и сам?

О пустоши губитка, у врелим лавиринтима, изгубљен, међу сјајним звездама на овом најзаморнијем тавном угарку, изгубљен! Сећајући се немо, тражимо силни заборављени језик, изгубљени крај стазе у небо, неки камен, неки лист, нека непронађена врата. Где? Када?

О изгубљени, и ветром оплакивани, душе, врати се.

(Ного, 2006: 93–94)

Тешић је танано осјетио и прецизно изразио пунину Ноговог текста и његову нарочиту ритмичност:

Вредност и лепота Ногове лирски утаначене приповести *Јечам и калопер* у једначитој мери извиру из језгровитог причања и одмереног обликовања главних ликова, као и из језичке просејаности и некако суздржане узбурканости, што је резултирало и у њеном особеном реченичком ритму. Њена композициона сложеност, многострука изукрштаност и премреженост разноликим приповедним садржајима намећу захтев да се она врло пажљиво и споро чита, уз почесто враћање на већ прочитано. Тек тако ћемо се потпуно саживети с једним несвакидашње литераризованим светом, чији то-

кови, удаљујући се и приближујући, меандрирају; обрећемо се у пределу у коме се укрштају сан и јава и који нам се, кроз златасту патину, указује и као зачаран. (Тешић, 2006: 113)

У том литераризованом свијету не укрштају се само сан и јава већ и стварност и сјећање, бол и узнесеност, душа и култура, историја и поезија, а највише минули живот са животом онога који их испи-сује, а у њему, опет, чудно и несвакидашње укрштени путеви, неравни и трновити, јер су крстолики и крстообразни. Сва је књига у том знаку; то је, заправо, и њена права форма, након *Сонета крстоносца* и *Негрманој Ока* сасвим досљедна и потпуно очекивана.

Шта је, напослетку, у коначном збиру, *Ногов Јечам и калојер*? *Албум лирски илуминисаних породичних фототографија*, мозаик разнов-родних снимака призваних из сјећања сирочета, осјенчен ауром болне и несмирене *јусшоши јубишка* породице? Исповиједна припо-вијест о оцу који је педесет година након смрти поново добио надгроб-ни биљег благодарећи сјећању и виђењу једног слијепца, и мајци која је остала *без троба и без биљеја*, и без иједног јединог чврстог трага о постојању, *изгубљена међу сјајним звездама на овом најзаморнијем шавном ујарку, изгубљена*? Јединствена, лирски и митски осликана мапа завичајног рељефа и живог свијета на њему? Мала енциклопе-дија патријархалног народног живота Загорја и Загорана, са толиким детаљима који се тичу сеоске куће и окућнице и са бриљантном, све-обухватно дочараном сликом сабора код калиновачке цркве о Пет-ровдану? Лирско трагање за једним изгубљеним временом и свијетом затрављеним у сјећању, са свим оним од чега се и за шта се живи? Све то понаособ и, у међусобној обједињености и веома складној проже-тости, умјетнички знатно више. Мада формално, споља гледано, прозна, *Јечам и калојер* је изнутра толико натопљена поезијом да представља најцјеловитију пјесничку књигу Рајка Петрова Нога. Ного овом књигом, у потпуној синовљевској препуштености језику, као да враћа све оно што је сам живот отуђио и осујетио. Његово завјетно је уистину најтјешње скопчано с оним што је породично и завичајно. Што се српске литературе тиче, она је, након Ђопићеве *Баише слезове боје* и Кишових *Раних јага*, с *Јечмом и калојером* добила трolist за памтивижек.

II

И у поезији, као и у животу и свијету – по оној Проповједнико-вој – свему има вријеме: вријеме кад се руши и вријеме кад се гради, вријеме бунтовништва и вријеме стишавања. Да је зрелост све, осје-

тио је пјесник Рајко Петров Ного поодавно и као да је грдно журио да свијету плуне у лице све што га је као јуношу тиштало, прије неголи кане та милостива кап зрелости. По том грчу, брђанском и скитском, препознали су га и он је био повод критици, у његовом случају и умној и наклоњеној, да ипак развије тезу о два гласа код истог пјесника. Мислим притом најприје на ставове Николе Кољевића (Кољевић, 1988) и један текст на том трагу, Давора Миличевића, симптоматично насловљен Рајковање и прислуживање (Миличевић, 2001). Ипак, ма колико ми обртали причу, пјесник је један и цјеловит. Допуштајући могућност да свако има свог Нога, мени је подједнако близак и онај рани накостијешени, запаљених *белих живаца*, који одједном зна дјетиње дирљиво да устукне: *Са влажном мајлом снохвацице/ у пошлељу се своју свали/ и шайћи, шайћи немилице/ о ја сам мали, мали, мали*; као и онај који се опором ријечју бије с нашим историјским утварама и атавизмима: *Петровачо њрка дивљако још њорча/ Власи- Зајорани и Турци из Борча// Салише ми страву да ме и сад даве/ Авести дјетињства Азија из љаве*. А можда је најубједљивији кад одлучи да окрене леђа свијету и пише само своју пјесму:

Затвори капке спусти резе
Препиши мртву срму зиме
Коју по добу студен везе
У катрене и чисте риме

Отвори врата тачној смрти
И залеђеном шупљем свету
У строги ритам у стих шкрти
Смрт је код куће у сонету

У празну љуску плазму саспи
Прашину срца зрнце соли
И задњу жишку згаслог лета

Бензином духа време полиј
Па у пламену слатко заспи
Смрт кротко пева из сонета

(„Затвори капке, спусти резе“; Ного, 2010: 89)

Кад бисмо најједноставније одговарали на питање шта то пјесник овдје саопштава, могло би и овако да се каже: он у сонету показује како се прави сонет, готово по рецепту. И не би то била грешка, али ни приближно довољно објашњење, јер у питању је читава поетика. Ко зна колико пута ће нас заводљиви ритам деветераца, као сиренски глас, одвући за собом док не установимо да је мајстор усред

те звучне омаме веома правилно распоредио значењске мине. Куда год крочите, или гори или мрзне, углавном – вреба смрт.

Зашто је смрт код куће у сонету? Зато што је сонет кућа у домовини ријечи. И зато што је само смрт без остатка наша. И зато што све ово треба прихватити дословно, никако фигуративно, иначе нећемо схватити ништа. А прича о Ногу и сонету сва је из једног комада. Нема је без куће које нема, без гроба кога нема, без ножа кога има, без Унриних пакета и благајских смокава, без кревета гвоздењака, глади и несанице, стида и страха сирочета. Нема је, још и више, али са друге стране, без златоустих усамљеника Скендера и Стевана, који су своја смирења исто тако налазили у кући сонета. И онда, кад у *Негрманом Оку* застанемо код седамнаесте пјесме „Други долазак” – наравно, сонета – ми ћемо тачно знати да је она срце књиге и да се из тог центра све зракасто шири и уназад и унапријед, претварајући по један њен стих у по једну посебну пјесму. Штошта би се вјероватно дало извући из *Негрманої Ока* и том врстом геометријске семантизације. Али и без тога добро разумијевамо шта значи кад у *йоновљеном болу/ Не знасмо што су знали и јаре и мајаре/ Други долазак/* (Ного 2002: 32). У овоме, као преображен и умивен, одјекује један ранији стих из *Планине и йочела: Хриштова рука ни дошакла нас није*. Треба се присјетити да је управо Ного јединственом снагом умιο да наслути паганске тмине словенског бића, да их однекуд живим дамаром и опорим мирисом језички евоцира. У „Другом доласку” нема више словенски, митски сјенченог *риђеї Исуса*, нити српског, ратарског и пастирског, *Боїа нашеї једношавної коме јањци радознали йушу у браду*. Овдје је то *Онај који јесте, Онај који ће доћи да суди живима и мртвима*, и ми Његово присуство осјећамо снагом сонета. Зато је *Негрмано Око* могуће прочитати у сонетном кључу.

Ако је стих што и платно боланом дојчину, онда је, код Нога, сонет то исто стиху. Све што је сам пјесник мимо пјесме, у есејима и разговорима, веома убједљиво поетички избрусио, нашло је управо у сонету тачку ослонца. А то све заправо су принципи памтивијека и палимпсеста, уједињени и прожети најдубљим личним искуством. Новије српско пјесништво увјерава нас да мајстори ове древне лирске форме нису тако ријетки, али ни код једног од њих сонет није у толикој мјери ствар свјесног опредјељења колико и инстинктивног нагона, како је то у Ноговом случају, нити су игдје као код њега аутопоетичке референце тако успјешно претопљене у живо ткиво пјесме. То је најочигледније у сонету *Да се наше речи не размину, који је у првом слоју ништа друго до ars poetica*, али уз то још лирска евокација нашег

културног предања и, најзад, типично ноговски интониран лирски израз бунтовништва:

Стих је што и платно боланом дојчину
Сестрица јелица Њене златне руке
Да се наше задње речи не размину
У стих ко на коња – гори у хајдуке

Ту још увек има оног чега није
Утегнути мртвац ту може да сања
Из потаје да му рујно вино лије
Још грешна и млада крчмарица јања

Тако ће још можда чудо да учине
Сестрице јелице лековите руке
Да се наше старе речи не размину

Утегни се пре но бљутав живот мине
Дору на рамена – гори у хајдуке
Стих је што и платно боланом дојчину

(„Да се наше речи не размину”; Ного, 2001: 101).

Препознатљива и устаљена мјеста дотицаја поетичке самосвијести са животом, свијетом и историјом, кристалисана у топосе, не остављају ни трага сумње у корјениту промишљеност лирске опсесије укрштаја разнородних ствари и појава, те њиховог потчињавања енергији саме форме. Као битан дио укупне Ногове апокалиптичне, и његне и мрачне визије свијета, поезија најчешће бива гроб или смрт – *Док фарисејске речи наше / шруну у стихи ко у тробу; Смрти крошкко њева из сонетиа*, потом тамница – *Од срамотије скружан/ у шерцети ко дантие; Међ њима ћеш мене познавати / по сонетиу по мојој айсани*, каткад корелат природне појаве – *Само да рикне тром из шума / Кад и поенџа из сонетиа; Дим весео сонети пише*, да би се и визуелно уздигла до симбола укрштаја видљивог и невидљивог, лирског и епског, егзистенције и историје, у необичном Сонету крстоносцу. Као да су једино строги закони сонета успјели да обуздају и на праву мјеру доведу пјесникову језичку еруптивност, дарујући му истовремено прецизним односом катрена и терцета довољно маневарског простора за сучељавање супротних силница смисла и на крају, нарочито важно, њихово уравнотежење у поенти новог значења које мири времена и искуства.

Сонет је [...] био вољан да окупи моју избезумљеност и раздешеност. А пошто ја иначе волим да спрежем неспојиво, овце и курјаке, у задату форму сонета сасуо сам нека епска

– а богме и сасвим лирска – предачка али и сопствена искуства, а то је понегдје, изгледа, довело до оних комешаја који ослобађају извјесне језичке енергије. [...] Написати сонет у десетерцу, али да је и сонет и десетерац и да се нас данашњих тиче (у поезији је данас и прије и послје) – ето недосегнутог идеала, али и разлога моје јаловости. Отуда кратке форме. (Ного, 2003: 193)

Ово је Ного изрекао у сада већ давном разговору са Николом Кољевићем, с којим је иначе дијелио нека битна увјерења и у поезији, а који је управо поводом Нога у једном тренутку видио српску поезију у процјепу између епског наслеђа и лирске позиције.

Суочење с најкраћом, трећом пјесмом у збирци *Негремано око* – „На Каракају” – суочиће нас одмах и са истином да поезија у сваком тренутку живи с цјелокупном својом историјом. Ову је тврдњу, управо поводом Ногове поезије, изнио Новица Петковић (Петковић, 1979). Сагласно с тим, пјесник у сваком тренутку дише са родним језиком и цјелокупним предањем у њему похрањеним. Велике пјеснике препознајемо по томе што се код њих не да разабрати гдје престаје душа а почиње култура. У њиховим ретортама све је то под неким страшним притиском претворено у једно. Прочитате ли Ногову пјесму, тешко да ћете икада више прећи преко Каракаја као преко граничног прелаза. Поглед на војничко гробље призваће ријечи *Ти који ходиш Српском*, а оне опет Деспотов глас – *Пушнице, који српском земљом ходиш*, и можда усред каракајског гробља угледате косовски мраморни стуб, кога нема. Оваквих дозива и призива пуна је књига *Негремано Око*.

Сва је Ногова поезија до сржи прожета историјом, уколико тај појам схватимо отприлике онако како га у есенцијалној збијености теоријски одређује термин *хроношой*. Онај најзначајнији за свеколику нашу поезију, косовски хронотоп, најбоље предочава како се у пјесми долази до пресудног прожимања времена, што Ного види као најдубљу тајну поезије. Сонет „Пред Страшним судом на грачаничком зиду” већ у наслову спреже двоструку историјску асоцијацију *Лазаревој* и *нашеј* Косова, повезујући прошлост и садашњост надвременом библијском асоцијацијом, која својим смислом пресудно одређује и треће, *будуће* историјско вријеме. У дуплој умјетничкој експозицији катрена (јер пјесник језиком залази *иза* фреске, историјски тумачећи њене симболе), Ного ће кренути од митолошког прапочетка да би га нагло, у терцетима, преломио и привео садашњости снажним вербалним захватом самообраћања: *Турисшо у йрошло-*

стих С шобом су двајуи мрџви / У блаиу заирљени божурови и деца. Неочекивано наглашавање једине ријечи која је у пјесми стилски улез превешће самообраћање на ниво универзалне, гномске поруке о значају историјске самосвијести и трагици њеног губитка. Управо овим сонетом Ного је умјетнички плодносније почео у поезији упошљавати теолошку идеју есхатолошке вјечне садашњости, с тим што је он не преноси из теологије већ органски усваја на предачком врелу народне пјесме. У књизи *Негремано Око* већ нас строгост композиције опомиње на наглашено пјесниково опредјељење одлучнијег приклањања историјске перспективе оној религијској. Таква формална дисциплина, истински обавијена лирским ореолом кроткости, заиста оцртава нови пјесников лик. Ту се, чак и код добрих зналаца, могу јавити извјесне недоумице. Је ли и то истинска природа Ноговог лирског дара, ако је он већ потврђен и прихваћен као пјесник наше епске парадигме и митолошко-паганске словенске опсесије? Барем једним дијелом недоумице је могуће отклонити указивањем на још једну пјесникову битну поетичко-формалну преокупацију, на поему, чије је комађе Ного непрестано састављао и дописивао, а да ње цијеле код њега никад није било. Колико његов сонет видљиво потчињава и мотивику и језик и пјесничку синтаксу, толико притајено присуство идеала поеме призива историјске евокације и одржава тензију племенитог лирског патоса. Довољно је осјетити ширину замаха и језичку разобрученост у пјесмама какве су „На крају миленија”, „Вјетар Кајмакчалана”, „Вапором из Невијорка”, да би се уочило како историјска мотивика природно призива једну велику моћну пјесму у коју би сва та историја стала. Све те пјесме на истом трагу и као дијелове исте поетске слутње, код Нога заиста и читамо заједно, придодајући нагонски једну другој и кад су расуте по различитим књигама и циклусима.

У „Тропару у два гласа”, том преплетеном дозиву мајке и Богомајке, има стих *Маши хумко из Хумнине удаша за старца*, допола потресно њежан, отпола суров; допола синовљев, отпола пјесников. На страну сад што *хумка из Хумнине* није више игра ријечи него судбине; покушајмо дослутити цијену тог болног распопућења синовства које жртвује оца у име још једног прозрења у удес мајчинства, кад смо били неопозиво увјерени да се томе нема шта додати након завјетне баладе „Нек пада снијег Госпoде”. Исту дубоко личну распопућеност, само другачије врсте, затичемо у завршним стиховима пјесме „Туга”: *Хајдемо у ложницу / Сестро нечија кћери / Разјори ујашено / Мага ме не весели*. Тешко је, заиста, замислити тужније љубавне стихове, ако су уопште љубавни. У преображеном

пјесниковом походу ка прапочелу рачуни се свODE по неумитним законима Поезије, дакле Истине. Они највећи у српском пјесништву, који су истински служили језику и ослушкивали му исконске дубине, завршавали су у молитви. *Сјаси нас Сјасе и помилиј Складе* – чућемо и код Нога тај молитвени тон, негдје при самом крају *Негреманој Ока*.

Балада се зове Лазарева субота. Тако се звала крсна слава Петра Нога. У његовој се колиби уз високи десетерац чула и ниска, фурманска псовка и поскочица, уз молитву клетва, уз бајалицу тужбалица. Трагам за тим првотним ритмовима и разроким сликама, а истовремено покушавам да пренем древне словенске и ранохришћанске магле које је тај дистих упио и запамтио. Лазар је, дакле, и библијски и косовски, јер је овај данашњи – ововременски изгубљен. Може ли се један потонули свијет стихом васкрснути ако му се у сјећању пали свијећа-задушница? Сваки мој стих би да из пепела дигне ону колибу у Боријама. (Ного, 2003: 211)

Онај средишњи слој палимпсеста, лична прича уздигнута до посвећене каже о колиби и ножу, глади и страху, сиротовању и бескућништву – ипак је пресудан, јер он веже времена и судбине, као што дистих и балада вежу сонет и поему. *Починише крошкe жрџиве зајрљене у дистиху* – каже пјесник, дубоко свјестан да је овим стихом помирио најдубља лична и предачка искуства у равнотежи трагичког смисла и баладичног тона. У непоновљивом складу баладе и молитве. А у складу је све, највише оно што је најмање податно било каквом тумачењу – таленат, милост уобличења, дар Божји. С њим је као са оним заворњем или калаузом из Ногове пјесме: *И ко ја има – има Све друго ти је цаба*. И ту се свака прича о поезији завршава.

Ако је, пак, свему овоме потребна и поента, онда је бар то лако уз оваквог пјесника који је често бивао и веома надахнут есејиста. Присјећам се Ноговог текста о Шантићу и парафразирам његов завршетак: Према Микеланђеловим сонетима сам равнодушан. Шантића, за сваки случај, читам редовно, док Рајка Нога не читам. Њега знам напамет.

Литература

- Кољевић, Н. (1988). Чарна безакоња Рајка Петровог Нога. *Живои: мјесечни часопис за књижевности и културу*, година 37, 74 (7–8), 3–16.
- Миличевић, Д. (2001). Рајковање и прислуживање: индивидуалност и саборност у поезији Рајка Петрова Нога. *Лешојис Машице српске*, година 177, 467 (6), 841–871.
- Ного, Р. П. (2001). *Најлејше њесме Рајка Пејрова Ноја*. (Ђ. Сладоје, Прир.) Београд: Просвета.
- Ного, Р. П. (2002). *Негремано око: Трийших*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ного, Р. П. (2003). *Сузе и соколари*. Београд: Београдска књига.
- Ного, Р. П. (2006). *Јечам и калојер*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ного, Р. П. (2010). *Човек се враћа кући. Изабране њесме*. Београд: Задужбина „Десанка Максимовић” – Народна библиотека Србије.
- Петковић, Н. (1979). Лично и предачко искуство у поезији Рајка Нога. *Лешојис Машице српске*, година. 45, 423 (5), 871–885.
- Сладоје, Ђ. (2001). Ведрина удеса (предговор). У Ђ. Сладоје (Прир.), *Најлејше њесме Рајка Пејрова Ноја (7–10)*. Београд: Просвета.
- Тешић, М. (2006). Дотицај с почелом као вид канонизације једног драматичног певања (поговор). У Р. П. Ного, *Јечам и калојер*, (115–118). Београд: Српска књижевна задруга.

Ranko V. Popović

EPIC AND LYRICAL ELEMENTS
IN THE POETRY OF RAJKO PETROV NOGO

Summary

Rajko Petrov Nogo is one of the most important contemporary Serbian poets, primarily because he has not only managed to overcome the fundamental paradox of Serbian poetic modernity (the gap between the epic heritage and lyrical position), but also created a poetry of universal meanings based on this very paradox of entirely native origin. Only a poet of his skill, with perfect pitch for the epic- our only classic- could tame the sonnet to such an extent and make it a truly national form; told in the native melody and solving in a unique way the first-class question of modern poetry- the question of the organic chanting of poetic self-awareness.

If a verse is like *a canvas to ailing Dojčin*, then in Nogo's poetry, a sonnet is the same to a verse. Everything that the poet himself very convincingly polished in essays and conversations, found its supporting point in the sonnet. And all these are actually the principles of *time immemorial* and *palimpsest*, united and imbued with the deepest personal experience. Recent Serbian poetry assures us that the masters of this ancient lyrical form are not so rare, but in none of them is the sonnet as much a matter of conscious determination as of instinctive drive, as it is in Nogo's case. And nowhere are there auto-poetic references so successfully melted into the very essence of the poem, as in his poetry.

Key words: Rajko Petrov Nogo, the heritage of the epic, lyrical position, sonnet, poem, ballad

ХОМОДИЈЕГЕТИЧКИ РОМАН *ТЕФЕРИЧ НА СЛАВИЈИ* САЊЕ САВИЋ МИЛОСАВЉЕВИЋ

*Тихо оглази доброша из наших живоша,
а празнина за њом боли као најљућа рана.*

Сања Савић Милосављевић

Једна од најистакнутијих карактеристика романа *Телеферич на Славији* Сање Савић Милосављевић огледа се у избору сложене композиције с вјештом примјеном модерних наративних поступака. Нараторе чине три лика Јелена, Петар и Данило, који приповиједају причу у којој сами учествују. Структура романа због тога није чврсто организована, фрагментарна је, заснована на повезивању и преклапању наративних кругова различитих ликова. Отуда сложеност перспектива и духовних преживљавања која упућују на подражавање неухватљивости и несводивости живота самог. У раду се са аналитичко-дескриптивног становишта разоткривају суштинске и структурне особености поменутог романа Сање Савић Милосављевић.

Кључне ријечи: хомодијегетички роман, перспективе казивања, карактеризација ликова

УВОД

Сања Савић Милосављевић рођена је у Сарајеву 1988. године. Дипломирала је и завршила мастер и докторске студије на Факултету драмских уметности у Београду.

Објавила је збирке приповиједака *Каг жирафа проговори* (2010), *Вријеме вашара* (2013), *Брда* (2020), *Приче лојова пошћењачине* (2021), романе *Неоштрине* (2016), *Тућа коси* (2019) и *Телеферич на Сла-*

* branka.brckalo@ff.ues.rs.ba

вији (2022), драму *Сребрни цар* (2017) и збирку драма *Пишце и грује драме* (2019), као и збирку пјесама *Унутрашњи рељефи* (2023). Сценаристкиња је и редитељка дугометражног играног филма *Наши очеви, мајке и њихова дјеца* (2017), те анимираног филма *Прича о Мики мраву*. Такође је сценаристкиња телевизијских серија *Време зла* и *Време смрти*, по романима Добрице Ћосића, као и неколико епизода серије *Бранилац*. За сценарио серије *Време зла* добила је Награду „Златна антена”. Сања Савић Милосављевић уједно је и писац из великог града и писац из провинције, ово друго самим тим што је дубоко и непрекидно загледана у све љепоте завичаја, ако ни по чему другом, онда поријеклом аутентичних ликова у њеним дјелима. Иако је већ по завршетку гимназије напустила родни град Пале, пошло јој је за руком да завичај може дозвати снагом имагинације, када велерад у ком се нашао избрише многе илузије и кад је преплаве емоције и сјећања.

Ауторкино понирање у дубине језика изнедрило је десетак запажених књига, различитих жанрова (приповијетке, романи, драме, пјесме). Књиге је углавном објавила издавачка кућа Бедем, коју ауторка води заједно са супругом Младеном Милосављевићем.

Овај рад бавиће се романом *Теферич на Славији*. У раду ће се са аналитичко-дескриптивног становишта разоткривати суштинске и структурне особености поменутог романа Сање Савић Милосављевић. У романескној причи се спајају три животне средине, једна из које је ауторка потекла (Пале) и једна у којој сада живи (Београд), а дотиче се и трећа – вишеградска средина. Тако се Пале преко ауторкиних приповиједака из збирке *Брда* и овог романа уводе на књижевну сцену, приказом аутентичних ликова. Роман је био у најужој конкуренцији за Награду „Меша Селимовић”.

ХОМОДИЈЕГЕТИЧКА НАРАЦИЈА У РОМАНУ ТЕФЕРИЧ НА СЛАВИЈИ

Читочеву пажњу закупаља фигуративност наслова романа. Ријеч *шеферич*, турског поријекла, није толико присутна у српским говорима, а значи „излет у природу са забавом, разонодом, уживање у природи; место где се приређују овакви излети” (Вујаклија, 1996/97: 886). Код Срба у Босни та се ријеч везује за општеномало веселе, пригодом црквених празника, најближа ријеч јој је вашар, која је мађарског поријекла. Тако двије туђице означавају српски обичај и говоре о преплитању култура на простору Балкана. *Теферич* се појављује у расплету романа, у виду измјештања реалности у сно-

виђење јунака Петра. Сновиђење је синтеза човјековог живота и бјесомучне борбе са недаћама, жеље да се дотакне бар мало љепоте и смисла. У сну Београд од клаустрофобичне слике постаје уточиште – „све тихо и мирно”. Сан је снага архетипског које се на плану несвјесног претвара у тежњу, у сну се све изравна, дође у равнотежу, љубав добија своју пуноћу, несугласице се бришу. Ослобођен патријархалних притисака и доминантног утицаја оца, Петар рационализује све недостатке и несавршености живота и враћа их у равнотежу. Сlike из сна постају пунозначни, утопистички просторно-временски универзум. Алгорично значење сна огледа се у уздизању духа, одушевљењу, миру и спасењу. Сан је метафорична слика неког хуманијег свијета у коме нема мржње и отуђења, у коме су сви у миру са собом и другима. Из „бунара прошлости” сачувано је оно истинско и добро.

Једна од најистакнутијих карактеристика романа *Теферич на Славији* Сање Савић Милосављевић огледа се у избору сложене композиције с вјештом примјеном модерних наративних поступака. Нараторе чине три лика Јелена, Петар и Данило (Дејан), који приповиједају причу у којој сами учествују. Субјективни приповједачи су у самом збивању и у првом лицу казују нараторима (слушаоцима) о догађајима из свог живота.

Жерар Женет (1972) [Gérard Genette] у својој *Теорији приповиједања* уводи термин *histoire* (*прича*) и за тај појам користи још термин *дијеза*, али тај појам не означава просту *причу*, он се односи на укупан фикционални свијет неког романа који, осим *приче*, обухвата и многе друге елементе: *приповједача*, *ликове*, *амбијент*. *Прича* је само један елемент овако схваћене *дијезе*. Придјев *дијезишки* означава оно што се односи на *причу*, оно што припада *дијези*, као просторно-временском универзуму предоченом у приповиједању (Genette, 1972: 280). Приповиједање се може обликовати било као *хомодијезишко*, било као *хетеродијезишко*. У првом случају присутан је приповједач који као један од актера учествује у својој причи, тј. писац се опредјељује за приповиједање у првом лицу. Ако се на супрот томе наративна инстанца не оваплоћује као лик унутар приче, приповиједање је *хетеродијезишко* или приповиједање у трећем лицу.

У роману *Теферич на Славији* одсуство свезнајућег наратора и поштовање свачије перспективе не дозвољава читаоцу једнострано виђење и укалупљене закључке. Хомодијезишка нарација (приповједач као учесник) значи отклон од реалности и објективности и перспективе свезнајућег приповједача. Овакав поступак води ка откри-

вању унутрашњег живота личности, истанчаних субјективних стања јунака. Структура романа због тога није чврсто организована, фрагментарна је, заснована на повезивању и преклапању наративних кругова различитих ликова. Субјективни приповједачи директно су суочени са својим животом, људима који их окружују и бригада у њиховом свијету који је у сваком тренутку, са свих страна бомбардован новим чињеницама, открићима и појавама, те морају сами себе освијестити о њима. Отуда сложеност перспектива и духовних преживљавања која упућују на подражавање неухватљивости и несводивости живота самог.

Говор јунака индивидуализован је и у складу је са њиховим поријеклом, друштвеним миљеом, образовањем, животним искуством. Приче јунака теку својим самосталним токовима, наизглед без икаквих ауторкиних захвата, а у ствари, творевина су њене стваралачке драмске стратегије. Ауторка бира позицију непоузданих субјективних наратора као приповједни облик примјеренији модерном казивању и комуницира са својим читаоцем искључиво посредством комуникације између јунака и њихових подразумејеваних слушалаца. Петар се исповиједа Војкану, а касније Јелени, Јелена психологу, а затим Петру, Данило води дневник и исписује све што проживљава. То је подтип приповиједања који подразумејева писану форму казивања, односно хомодијегетички запис. Писана, а не говорна артикулација исказа омогућава израженију дистанцу приповједача у односу на садржај казивања. Хомодијегетички запис монаха Данила нема епистоларни карактер, није директно упућен другом, него је обликован као интровертна нарација. Хиперсензибилна личност монах Данило покреће унутрашње механизме самопогледања и преиспитивања, опсесивно заглаван у дубине свог бића.

Тако говор ликова у роману није искључиво усмен, он је сачињен од дневничких записа, мејлова, писама, сновиђења и преноси одређену поруку.

Нарација је ретроспективна. Приповједачи алудирају на своју садашњу ситуацију, то јест на тренутак у којем приповиједају, али се враћају и на прошле догађаје. Хомодијегетичка наративна ситуација омогућава приповједачима да се несметано и без икаквих ограничења крећу кроз вријеме своје приче, не водећи рачуна о линеарном протицању времена и хронологији догађаја (Genette, 1972). Тако долази до мијешања временских планова приче, па се често дешава да се о ранијем догађају приповиједа касније, тек пошто су већ представљени неки догађаји који су се одиграли послије њега. Приповје-

дачу је омогућено да се у свом тексту на безброј различитих начина „поиграва” с временом (Genette, 1972: 71).

У епистоларној форми казивања, у дневничким записима монаха Данила, који су прожети и молитвама упућеним Богу, збивања нису приказана непосредно, у тренутку док их актер доживљава, већ су пропуштена кроз свијест, мисли и осјећања тог истог лика који се сада на крају дана, док пише о својим догодовштинама, јавља у улози приповједача.

Ликови као актери у својим причама

Роман почиње аутопортретом Петра, обичног, малог човјека који живи на Палама, приповиједа пријатељу Војкану своју причу у виду монолога. Скучена патријархална средина у којој су се формирали његово дјетињство и младост оставила је неке рецидивне трагове на његовој личности. Он овако говори о својим родитељима:

Стари се превише бојо да га не прогласе папучаром. (Савић Милосављевић, 2022:17)

Реци мајци да имаш проблем, она те преко зуба. Реци оцу, он те пребије. (Савић Милосављевић, 2022: 18)

Са шесн'ест сам почео да се од своји' откидам. (Савић Милосављевић, 2022: 18)

Петрово одрастање обиљежиле су очеве наредбе, забране, казне, револт, побуна, недостатак љубави, комплекс инфериорности пред Марином, дјевојком пред којом га је отац јавно обрукао. Сазнавши од комшинице да се Петар виђа у кафани с криминалцима, отац грубим поступањем покушава да га извуче и „опамети”:

Нисам ни два срка продуженог попио с Мићком кад ето ти старог, ухвати ме за врат онако из баште пред читавом кафаном и повуче ме ка кући. Није могао да издржи да ме још успут не крене шутирати. Да ствар буде гора, у сусједној кафани сједи она мала Марина и све то гледа 'нако с висине. (Савић Милосављевић, 2022: 19)

Страхопоштовање према оцу не да му да на силу узврати силом. Презир, очај, бол, постиђеност натјерали су га, ипак, да физички узврати оцу ударац, уз псовке да комшиница, која га је опањкала чује, и пријетње да га никад из кафане не извлачи.

Тако су га криминалци врбовали јер су пратили да му отац наређује и односи се према њему строго, те је Петар скренуо на пут криминала.

Одаје се пороку из ината, „да од старог више паре не камчи”. Три године с криминалцима ради, те доспијева у затвор. Отац га игнорише кад је изашао из затвора. Отац ћути, не прашта Петру што га је истукао. „Једино сам конто да му је негдје у дубини душе драго што ћу се у школу вратити” (Савић Милосављевић, 2022: 24).

Сам се спасио од сигурне провалије одласком у манастир Добрун, гдје упознаје монаха Данила. То је његово иницијацијско и терапеутско путовање. Одласци у манастир, да не би био у очевој близини, физички рад у манастиру и пријатељство са монахом Данилом утичу на његово избављење, духовни препород. Монах Данило постаје му духовни узор и пријатељ:

Он нас је све ко неким магнетом вуко, људи су долазили у пролазу или да би остали, фино им је било да причају с њим, онако паметним, начитаним, а опет повученим и нормалним. (Савић Милосављевић, 2022: 4)

Е мој Војо. Нема тог новинара или пјесника што б' њега мого описат тако лако.

Очињи вид је он за мене био. Ето то. (Савић Милосављевић, 2022: 22)

Касније Петар одлази у Београд, заснива ту породицу и привремено нема контакта са монахом Данилом. Отац му је почео побољјевати, али и даље није хтио да му опрости. Петра прогања осјећање кривице и свијест о гријеху због оца, крадених аута и губитка дјетета кад му је жена други пут била трудна. „Од велике туге чо'ек заличи на пашче. Тад га само Бог може сачувати” (Савић Милосављевић, 2022: 32).

Другу причу приповиједа Јелена. Личношћу монаха Данила Петар је повезан са Јеленом. Она се исповиједа пред психологом. И њена прича о дјетињству је трауматична, родитељи разведени, недостатак блискости са мајком, мајчин спонтани побачај, грижа савјести јер је себе сматрала узроком њиховог развода, јер кад се родила као болешљиво дијете, родитељи су „погубили живце с њом”. Живот њене породице био је „растурен уздуж и попреко”. Јелена осјећа одбаченост, недостатак љубави. Привидна равнодушност и пушење траве, њена су свакодневица. Сама каже: „Уосталом, године после бомбардовања су пролазиле бедно, без укуса, без боје, без правог отпора” (Савић Милосављевић, 2022: 38).

И као што је најусамљенији онај човјек који не спозна себе, који је сам себи странац, тако и Јелена осјећа отуђеност, недостатак амбиције, одсуство истинске вјере, смисла и љубави, незаинтересованост, одсуство потребе да комуницира са осталим члановима друштвене заједнице којој припада. Случајан избор школе – ликовне академије не доноси никакву промјену. Док други студенти „цртају од радости“, она црта „од муке“. Нема истинске и присне комуникације са колегама, нема професионалних успјеха, нема истинске љубави. Неспособна за комуникацију и размјену емоција са другима, не може се уживјети ни у проблеме својих најближих. У интертекстуалној комуникацији са поезијом Ане Ахматове увиђа да ништа слично с њеним стиховима не проналази у сопственом животу. Блискост и љубав своде се на површне тјелесне контакте. По завршетку академије слиједе безуспјешни покушаји да се запосли, јавља се на бројне конкурсе „да не слуша мајчино звоцање“.

Бескрупuloзност и дрскост надређених код којих је нашла за-послење, натјерали су је да трага даље. Мастер из иконописа уписује због жеље за промјеном и привлачности непознатог, због жеље да затрпа празнину у свом животу. За избор младића са којим је засновала везу сама каже: „За мене је Дражен био бедна сламка недовољна да ме задржи на површини“ (Савић Милосављевић, 2022: 41).

Ускоро, по завршетку мастер студија из иконописа, упознаје монаха Данила, по чијем позиву долази да одслика строп трпезарије у конаку манастира Добротић, у околини Вишеграда. Јелена долази у манастир из свијета из кога су многе традиционалне вриједности нестале, одгојена у духу да „ништа није свето и ништа није страно“.

Истински трагична личност – монах Данило због почињеног гријеха пролази кроз патњу, а осјећање кривице води га ка употреби опијата, душевном растројству и трагичном крају. Петар му је једини пријатељ који потпуно разумије дубину и смисао његовог страдања.

Петар овако описује Данила:

Сломи се чо'ек под теретом кад је у колу, а не ко он јадан, сам на васцијелом свијету. Тих, ћутљив, окружен мирисом тамјана и молитвом, дуге косе, суве коже, уредан, мршав да му се стомак за кичму залијепио, хода канда земљу не дотиче. (Савић Милосављевић, 2022: 63)

Бескрајна чистота и непорочност Данилова прије Јелениног доласка у манастир, избијала је из сваке његове ријечи и поступка.

Он размишља о сумњама савременог човјека: „Не знам како свјетовни људи опстају са свим тим дилемама, поготово данашњи човјек којем је традиција сасјечена у коријену” (Савић Милосављевић, 2022: 119).

И сам се у дјетињству није могао ослонити ни на шта чврсто: родитељи у рату избјегли са Илице у Рогатицу, осуђени на лутање јер се у њихово вријеме традиције стидјело, а припадности било чему сем југословенству гнушало, страх од глади води их у Њемачку, трбухом за крухом. Без свијести о традицији и коријенима постају жртве економизације и обртања капитала, у расцјепу између материјалних вриједности и духовних не-вриједности.

Остављен са дједом, Данило годинама послје сања мајку како се враћа са мађарске границе, како куца на врата и говори му да нигдје неће без њега. Уз дједово патријархално васпитање, Данило се враћа традицији коју су његови родитељи у годинама комунизма напустили. Његова непорочност, невиност и доброта воде га ка духовном уздицању и монашењу. Код њега је веома снажно истакнута припадност коријенима:

Опречност историје ме плашила, али ми је, са друге стране, послје одређеног времена, давала сигурност и спајала ме на неки необјашњив начин са овим простором. Другачије сам гледао на биљке, на животиње, на стијене у околини, а та припадност је била нешто за чим сам одувијек чезнуо. (Савић Милосављевић, 2022: 127)

Јеленин долазак у манастир све мијења. Завидна позиција жене у манастирском окружењу, њена младост и љепота изазивају усхићење и језу код тихог, ћутљивог монаха због снаге коју собом носи. Његов спокој у издвојености и посвећености читању, посту и молитви, нарушен је појавом жене у његовој близини. Моћ женског тијела над мушкарцем, који је „прескочио све младалачке несташлуке” и чији се живот одвијао „на неколико десетина метара квадратних, у околини Вишеграда, између два манастира”, потпуно је потиснула његов духовни ауторитет и надмоћ коју је до тада имао. Склизнуће у гријех било је неминовно, а тим и Данилова трагика.

Жена у свом узрастању, слободи, неусловљена припадањем мушкарцу, земљи, нацији, обичајима, традицији, усамљена је и дезоријентисана. Слободна освијешћена жена у простору издвојеном од свакодневице, у интеграцији тијела и духа, самосвјесна жена новог доба, посвећена себи, својој професији и интересовањима постаје жртва. О свом односу према Данилу и свијету уопште, Јелена овако

размишља: „Несрећници попут мене, одгојени у духу да ништа није свето и ништа страшно, траже егзотичне играчке да би их растурили” (Савић Милосављевић, 2022: 115). Код ње се јавља жудња за мушкарцем, осјећа да је Данило „привлачи као магнет”, а он се клони, покушава да се сачува од гријеха. Задовољена жудња, радозналост и искушење код Јелене изазива засићење и равнодушност: „Нисам могла да избацим Данила из главе. Био је икона, постао фалсификат” (Савић Милосављевић, 2022: 99). Дани заједничког живота, након што је Данило рашчињен због гријеха постају пука једноличност „у глувој забити”. Послије Данилове трагедије Јелена овако гледа на свој живот:

Ударала сам о разочарања као о зидове. Једно за другим урушавали су се сликарство, иконопис, друштвени живот, привид функционалне породице, љубав према Београду, жеља за срећном будућношћу и сета за прошлост коју нисам могла да поднесем. (Савић Милосављевић, 2022: 116)

И баш кад читалац помисли да се Јеленин видик сужава, да се гаси чуло за сутра и да се затварају хоризонти будућности, код ње почиње једна еволуција усмјерена ка све прогресивнијем, све људскијем понашању. Из свијета обремененог прошлосту, из приче о Даниловој трагедији која је опседала и пратила у пустопољанама њене свијести и подсвијести, јавља се истинско покајање и питање сопствене одговорности. Постепено она почиње да интелектуално и људски сазријева. Из оловних тренутака самосвијести и горчине, почиње да се указује пут ка духовном миру:

Бог ми је дао, да ми се душа умири, да се добро испере и кроз причест избистри. Невоља читавог мог живота је била у томе што сам тумарала као изгубљена, што сам радила ствари вођена инстинктом па, чак и када су биле исправне, тешко би се могло рећи да сам била на добром путу, јер би он најчешће после сваког исправног дела вијугао на погрешну страну. (Савић Милосављевић, 2022: 162)

Истакнута одлика романа јесте умјетничка транспозиција различитих наративних облика кроз уобличавање различитих типова приповиједања. Приповједачка позиција омогућава ликовима романа да проговоре и више од онога што свако од њих зна о себи. Ауторка преплиће субјективне приповједачке перспективе, не задржавајући се ни на једној позицији доминантно. Јунаци романа, наизглед случајно спојени, ипак су повезани дубоким везама и сличним судбинама. Сва три лика ускраћена су у дјетињству за праву истинску

родитељску љубав, касније се цијели живот лијече од трауматичног дјетињства. Код Јелене и Петра долази до бунта и склизнућа у порок, али обоје доживљавају преображај, захваљујући снази воље и враћању истинским вриједностима, породици, вјери, традицији. Данило као младић постаје поборник духовних вриједности захваљујући васпитању које добија од дједа, те веома рано напушта сензације појавног свијета, тражећи суштинско и битно само у преданости Богу и традицији. Али он потпуно искуси и доживи значење ријечи монах, *сам, једини*, лишавајући се блискости и љубави, од најранијег дјетињства, када га напуштају родитељи, а затим му умиру баба и дјед. Зато је његова метаморфоза ишла обрнутим редом од Јеленине и Петрове, од чистоте и непорочности до склизнућа у гријех, а затим и у трагедију. Истинска заљубљеност, први пут присуство жене у његовом животу, осјећај бескрајне празнине када је мислио да је Јелена заувјек отишла и њен изненадни повратак пробудили су у њему жељу да трајно некоме припада, да се утопи у загрљају и топлини:

Угледах Јелену како стоји наспрам мене.

Сјетих се мајке, мојих снова како се враћа са границе, како ме грли и куне се да ме никад не би оставила. Тренутак прије него што ће спустити свој длан на моју кожу и почети да ме љуби по лицу је био последњи моменат у којем сам осјетио слободу. (Савић Милосављевић, 2022: 140)

То је ослобађање од трауме из дјетињства и сазнања да је напуштен и остављен, сада и он може некоме да припада. И онда вапај: „Боже мој, нека то буде мој последњи гријех: почео сам да је волим више него Тебе” (Савић Милосављевић, 2022: 143).

Тематско-мотивска грађа и припадност књижевном правцу

Романескна прича заснована је на фабули која држи будном читаочеву пажњу и не задржава је само на догађајима, него и на широкој мисаоно-филозофској проблематици, ангажујући читаочев интелект и свијест о етичким принципима. Фабула је секундарна и роман доноси унутрашњу перспективу, унутрашње монологе, токове свијести, личне рефлексije ликова, сложеност људске психе. Иако рат није стварна тема, он је присутан у позадини, обликује судбине, поступке и психу људи. Због рата је породица изгубила своје здраве темеље и постала дисфункционална. Ситни детаљи из дјетињства ликова говоре колико је рат утицао на све. Када Петар, изненађен тим да

монах Данило не зна возити бицикло, упита: „Како болан не умијеш? Како с' успио да не умијеш?”

Данило одговара: „Рат био, ми избјегли, ко ће ме научит?”

В. Коларић о роману пише:

Роман Сање Савић Милосављевић *Теферич на Слативији* говори о граничном, суштом, радикалном, духовном, али на начин који поштује ритам живота, нашег крхког људског постојања у природи и историји, којим се у поетичком смислу од ликовна не праве концепти, а од искустава и њиховог осмишљавања идеологеме. Гранично и извангранично је део нашег живота, који се само привидно креће у границама одређеним нашим предрасудама, страховима, навикама, самољубљем или наслеђеним механизмима условљавања и репресије. (Коларић, 2022: 178)

Роман припада новом реализму, што значи да умјетничка творевина не игра активнију улогу у друштвеном животу, него је датост за себе која дјелује на читаочеву свијест, као преносилац дубљих порука. Књижевност новог реализма покреће питања о идентитету, моралу, постојању Бога и смислу људског трагања, питања отуђења, усамљености, пропадања традиције, а управо та проблематика заступљена је у роману *Теферич на Слативији*.

В. Коларић за нови реализам каже да га

[...] карактерише усредсређивање на појединачне судбине, одсуство свезнајућег приповедача и епске ширине и захвата у приповедању, употреба жаргона и дијалекта, преплитање различитих перспектива и тачака гледања и техника попут „пронађеног рукописа”, епистоларног или исповедног исказа [...] (Коларић, 2022: 175)

Све ове карактеристике правца заступљене су у роману Сање Савић Милосављевић.

Роман одражава дух времена у коме урбанизација, ратови, кризе поткопавају традиционалне вриједности. У хаосу и несигурности модерног живота, у суноврату духовних и моралних вриједности, формира се Јеленин лик. Она је пасивна, дезоријентисана, ништа не може трајно да је задржи, никакво право интересовање, циљ. Карактерише је одсуство стварног надахнућа у сликарству, одсуство свих вриједности јер је веома рано изгубила илузије, спознала истинску усамљеност, патњу и побуну, спознала да није рођена жељена. Дјелује хладно, грубо, круто, са мајком нема о чему да разговара. Везује се за

групе људи који имају своју „културу”, језик – жаргон, користе опијате, алкохол, немају изграђен морални кодекс, осјећају аверзију према свему, нису оличење врлина. Сами нису криви за то, таквим их је створио свијет у ком је све окренуто наопачке. Јелена је посматрач свијета око себе и иронијски се односи према традиционалним вриједностима. Ипак, она успијева да се духовно уздигне и да „не тумара више у мраку”.

Специфичан социјални контекст који утиче на судбинско одређење сваког од троје јунака, ауторка романа врло пластично представља њиховим говором и перспективом приповедања. Јеленин развој и промена се, тако, могу пратити кроз њен глас, који је у почетку пун београдског сленга, псовки и својеврсне површности. Како се мењају околности њеног живота и како тај живот добија све већи терет – онда када наведе монаха на грех и започне живот с њим у Вишеграду, тако и њен глас, мада још увек није лишен сленга, постаје одмеренији, поглед озбиљнији и одговорнији. (Анђелковић, 2023, интернет)

Стил је течан, једноставан и лако разумљив, мада можда недостају описи, али зато дјело пружа читаоцу примамљиву садржину, живи ритам и језик, унутрашње монологе у којима ауторка вјерно слика преживљавања, ломљења и олује у душама ликова с којима се боре како би опстали. Животност и аутентичност, изузетна снага говора, одлике су књиге у којој једна прича усмјерава другу и иде према расплету, помало трагичном, а ипак са назнакама превазилажења тешке животне стварности.

Извор

Савић Милосављевић, С. (2022). *Теферич на Славији*. Београд: Бедем.

Литература

Вујаклија, М. (1996/97). *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.

Коларић, В. (2022). Живи живот Сање Савић Милосављевић (извод из рецензије). У: С. Савић Милосављевић, *Теферич на Славији* (174—178). Београд: Бедем.

Анђелковић, Н. (2023, 10. фебруар). Духовна мезалијанса. *Печати* 749. <https://www.pecat.co.rs/2023/02/duhovna-mezalijansa/>. Преузето 27. 9. 2023.

Genette G. (1972). *Figures III*. Paris: Seuil.

Branka R. Brčkalo

THE HOMODIEGETIC NOVEL *TEFERIČ NA SLAVIJI*
BY SANJA SAVIĆ MILOSAVLJEVIĆ

Summary

In the novel *Teferič na Slaviji* by Sanja Savić Milosavljević, the absence of an omniscient narrator and respect for the perspective of all the characters who narrate their own lives does not allow the reader to have one-sided views and stereotyped conclusions. Homodiegetic narration (the narrator as a participant) means a departure from reality and objectivity. This procedure leads to the discovery of the inner life of the personality; the subtle subjective states of the hero. One of the most prominent features of the novel *Teferič na Slaviji* is reflected in the choice of a complex composition with a skillful application of modern narrative procedures. The narrators are the three characters Jelena, Petar and Danilo, who narrate a story in which they themselves participate. The structure of the novel is therefore not tightly organized; it is fragmentary, based on connecting and overlapping narrative circles of different characters. Hence the complexity of perspectives and spiritual experiences, which points to the imitation of the elusiveness and irreducibility of life itself. The speech of the heroes is individualized and is in accordance with their origin, social milieu, education and life experience. The stories of the heroes flow on their own, apparently without any interventions by the author, but in fact, they are the creation of her creative dramatic strategy. The speech of the characters in the novel is not exclusively oral; it is made up of diary entries, emails, letters, and dreams and conveys a specific message. The narration is retrospective. Storytellers allude to their current situation, that is, to the moment in which they are narrating, but they also return to past events. The homodiegetic narrative situation allows the storytellers to move freely and without any restrictions through the time of their story, without taking into account the linear flow of time and the chronology of events (Genette, 1972). The heroes of the novel, seemingly brought together by chance, are nevertheless connected by deep ties and similar destinies. All three characters were deprived of true parental love in their childhood, and later spent their entire lives recovering from their traumatic childhoods. Jelena and Petar rebel and slip into vice, but both experience a transformation, thanks to willpower and a return to true values: family, religion, and tradition. As a young man, Danilo becomes

a supporter of spiritual values thanks to the upbringing he receives from his grandfather, and leaves the sensations of the apparent world at a very early age, looking for the essential and essential only in devotion to God and tradition. The novel belongs to new realism, which means that the artistic creation does not play an active role in social life, but is a given for itself that acts on the reader's consciousness as a transmitter of deeper messages. The literature of new realism raises questions about identity, morality, the existence of God and the meaning of human search for Him, questions of alienation, loneliness, and the decline of tradition, and precisely these issues are represented in the novel *Teferič na Slaviji*.

Key words: homodiegetic novel, storytelling perspectives, characterization of the persons

СРПСКО-ЊЕМАЧКЕ КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ У ДЈЕЛИМА ПИСМА ИЗ ЊЕМАЧКЕ И СА СРПСКОМ ВОЈСКОМ КРОЗ АЛБАНИЈУ, 1915–1916

Са становишта компаративног проучавања, односно имаголошког тумачења књижевности, које је засновано унутар компаратистике, анализираћемо два дјела, једно из њемачке књижевности, *Са српском војском кроз Албанију, 1915–1916* аутора Герхарда Геземана (*Die Flucht. Aus einem serbischen Tagebuch, 1915–1916*, Gerhard Franz Gesemann) и једно из српске, *Писма из Њемачке* аутора Љубомира Ненадовића. На темељима ових дјела, која су написана у форми путописа, покушаћемо указати на сличности и разлике између двију нација, двију различитих култура, погледа на свијет те на који су начин аутори дали слику о другом народу. Посебан акценат је стављен на стереотипну слику о Нијемцима, која је постојала код Срба у 19. и 20. вијеку, али и на утицају стереотипа уопште у схватању западне културе.

Кључне ријечи: путопис, писма, Ненадовић, Нијемци, Срби, стереотипи, дневник, Геземан

УВОД

Деветнаести вијек је вријеме које је у свјетској књижевности обиљежио велики књижевни правац романтизам. То је код Срба вријеме препорода и борбе за национални идентитет и ослобођење, вријеме у којем су се истакли велики српски писци и пјесници, као што су Вук Стефановић Караџић, прота Матеја Ненадовић, Бранко

* milica.lopatic@ekofis.ues.rs.ba

Радичевић, Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај, Лаза Костић и други. Међу њима се налази и један од најзначајнијих српских путописаца деветнаестог вијека, Љубомир Ненадовић, син проте Матеје Ненадовића, који је 1870. године, непосредно прије стварања великог Њемачког Царства (Deutsches Reich), објавио путописе под називом *Писма из Њемачке*, о којима ће се у наставку рада нешто више говорити.

Крајем деветнаестог вијека завршава се ера романтизма и реализма, а писци полако прелазе у модерну, гдје се најављују неке нове теме. Почетак двадесетог вијека донио је велике промјене, како у књижевности, тако и у другим умјетностима. Нижу се и смјењују се разни књижевни правци, а у књижевним дјелима све више доминира осјећај страха и тјескобе пред надлазећим ратом.

Са избијањем рата у књижевности почињу да преовладавају мотиви рата, смрти, глади и болести. У том хаотичном периоду изникла су бројна вриједна дјела, међу којима је и путопис *Са српском војском кроз Албанију, 1915–1916* познатог њемачког писца Герхарда Геземана [Gerhard Friedrich Franz Gesemann], који је својевремено био професор њемачког језика у једној београдској гимназији.

Тумачењем ова два дјела (*Писма из Њемачке* и *Са српском војском кроз Албанију, 1915–1916*) приказаћемо како су ови аутори, путописци различитих националних припадности, представили слику о другом народу. Сам рад ће бити прожет српско-њемачким историјским везама које имају своје позитивне, али и негативне стране. Управо, због свих дешавања током деветнаестог и двадесетог вијека, српско виђење Нијемаца као страног, тј. „другог” народа, пуно је предрасуда и стереотипа. С једне стране, Нијемци су за Србе представљени као посредници и улазна карта у западну цивилизацију, а с друге стране, управо због великих ратних превирања, српско виђење њемачке нације снажно је обојено негативним емоцијама. Оба дјела представљају одраз душевног стања аутора и њихових мисли, а поред свих ратних страхота које су око њих, унутрашња борба са самим собом је представљена као најтежа, а то су ови изврсни писци веома живописно описали субјективним тоном.

Већ смо поменули да ћемо оба дјела анализирати са становишта компаративног проучавања књижевности (њем. *Vergleichende Literaturwissenschaft*), односно имагологије, која је изњедрила унутар компаратистике и почетком двадесетог вијека била у снажном порасту. Разлоге таквом енормном развоју није тешко пронаћи: технички напредак је учинио свијет маленим, у којем је колање

информација и вијести с једне на другу страну свијета постало свакодневна појава. У таквом озрачју је ојачала свијест да ниједна култура није потпуна и да нужно у себи носи трагове друге средине (Beker, 1995: 5). Имагологија се као појава бавила сликама, претпоставкама неке друге земље и њезине културе (Beker, 1995: 32). Управо су путописи били идеалан жанр за приказивање страног, а документовањем „другог“ супротстављамо страно са сопственим, себе и других.

Прије него што пређемо на анализу ових дјела, најприје ћемо објаснити појам стереотипа и предрасуде у српској традицији и на који начин су утицали у формирању и креирању слике о другом народу.

СТЕРЕОТИП И ПРЕДРАСУДЕ

Под стереотипом се уопште подразумева погрешна пројекција стварности. Можемо да кажемо да смо као народ склони да некога, друштвену заједницу или нацију окарактеришемо на основу неких распрострањених увјерења. Ту је стереотип одиграо битну улогу, како некога на основу његових навика, вјере, нације или расе сврстати у одређену групу. Стереотип је можда најлакши начин да формирамо мишљење о некоме, али често генерализујући слику о некој нацији или нечему другом, стичемо погрешну слику, измијењену перцепцију стварности. За стереотип везујемо одређене појмове као што су поједностављивање, генерализовање, претјеривање и искривљавање или се темељи на представљању културалних карактеристика као „природних“ (Исић, 2010: 12).

Стереотип је уско повезан са предрасудама, уз које иде и креирање слике о другом народу на основу одређених мишљења, и то најчешће у негативном контексту. Често смо могли да чујемо да су Црногорци лијени, Нијемци груби и безосјећајни, а Колумбијце смо повезивали са криминалом. Гледајући, пак, очима западних земаља, Срби су често представљени као негативци и кривци за све лоше што се десило током деведесетих година, те и данас, носе тај негативни епитет. Међутим, имамо и примјере који се односе на позитивне предрасуде о неким нацијама: да су Нијемци, с друге стране, вриједни и тачни, да Шпанци добро плешу, да црнци добро пјевају и др.

„Предрасуде су тврдње које нису поткријепљене чињеницама нити засноване на аргументима, него су донесене без претходног размишљања о томе“ (Исић, 2010: 12). Јасно је да се стереотипи и

предрасуде усвајају учењем по моделу и тако преносе кроз генерације. Усвајамо их у школама, код куће од родитеља, кроз медије, те тако долазимо до закључка да и предрасуде и стереотипе можемо да промијенимо и контролишемо под утицајем тих вањских фактора.

Културно-историјски моменат овдје игра велику улогу. Посматрајући са историјске перспективе, Срби су вијековима били у ратним сукобима са великим свјетским силама (Нијемцима и Турцима). То је и те како допринијело међусобном формирању првих предрасуда и стереотипа о другом народу.

Као резултат двовјековног присуства подунавских Шваба на некадашњим просторима Југославије, у српској и хрватској књижевности изникао је велики број дјела са такозваним „подунавско-швапским мотивима” посвећених судбини југословенских Нијемаца.

Ово је посебно важно за историју српско-немачких и хрватско-немачких културних и књижевних веза будући да се у овом случају југословенски Немци јављају као спона између три културолошке и књижевне традиције – српске, хрватске и немачке. (Антоловић, 2011: 491–493)

Према ријечима историчарке др Ранке Гашић, у тексту *Српски стереотипи о Немцима и перцепција Европe*, стереотип који су Срби гајили према Нијемцима има своје позитивне и негативне стране. Прије избијања Првог свјетског рата Нијемци су на Србе имали огроман културолошки утицај. Међутим, Срби су одувјек имали страх од те велике силе, о чему је Геземан и говорио у свом дјелу *Писма из Њемачке*. Са доласком ратних превирања током двадесетог вијека, али и деведесетих година, мијења се и њихов став о Нијемцима па тада и настаје тај негативни стереотип који се у некој мјери и до данас одржао (Gašić, internet).

ПИСМА ИЗ ЊЕМАЧКЕ

О дјелу

Српски писац Љубомир Ненадовић је 1870. године из Хамбурга и Визбадена написао своје извјештаје са путовања из Њемачке, које је објавио под насловом *Писма из Њемачке*. Он је, заправо, водио дневник и на основу својих записа написао писма о том путовању. Писма су настала у вријеме реализма.

У овој епохи Љубомир Ненадовић (1826–1895) креирао је савремени модел српских путописа: *Писма из Италије*, *Писма из Немачке* и *Писма о Црнојорцима*. Она су прожета хумором, а скептична према индустријализованом свијету, свијету европске демократије и позитивизму. (Lukan, 2006: 430)

Ненадовић је, често, кроз своја дјела указивао на то, да је модерни живот безначајан, а оваква мрачна осјећања су вјероватно била посљедица тешке политичке ситуације у Србији и Европи у то вријеме. Ненадовићев стил писања је нетакнут, као и његов дух. Он пише отворено и јасно, а са сваком идејом долази и примјер, нека анегдота и илустрација. У другом дијелу књиге, гдје почињу његови извјештаји са путовања, на забаван начин описује своју необичну авантуру. Ова писма се сматрају путописима, иако у првих десет писама нема описа са овог путовања, нити било каквих запажања или доживљаја једног путника. У првих десет писама, писац се налази у Хамбургу у својој соби и одатле пише ову књигу. Тек се, са једанестим писмом, дешава неки покрет и одлазак писца из Хамбурга у околна мјеста.

Радња путописа и Ненадовићево виђење Нијемаца

Књига се састоји из два дијела. Први дио књиге (првих десет писама, односно ненасловљених поглавља) писао је из Хамбурга 1870. године, гдје је због болова у ноzi највише времена проводио у својој соби. Од првог до петог писма описује међуљудске односе Нијемаца, Енглеза, Италијана и Француза, и пише о томе какви су они као народ. Ипак, највише пажње посвећује Нијемцима и њиховом односу према Словенима.

У наставку рада ћемо навести неколико цитата у којима писац говори похвално о Нијемцима:

Немци су побожни, вредни и умерени. Они живе по овој пословици: Ради као да ћеш до века живети, а моли се Богу као да ћеш сутра умрети. Свака грана индустрије и науке има много радника. Врло су озбиљни у вршењу својих послова и дужности. [...] Све што су они произвели и створили, имају захвалити својој вредноћи, тачности и сталности. [...] Немци имају пословицу која каже: Вежбањем човек постаје мајстор. (Ненадовић, 1992: 38)

Ниједан народ не учи толико туђих језика као Немци; нико није примио толико страних речи у својој књижевности као они. Поред својега језика могли би створити још један језик из туђих речи које су се код њих одомаћиле. (Ненадовић, 1992: 52)

Немци, у свакој држави која их прими у какав посао, верно и поштено служе. Они земљу, где се настане, љубе као и своје отачство. У неким земљама промену и хаљине и језик, али своје лепе и питоме обичаје задрже и прауници. (Ненадовић, 1992: 73)

Ненадовић се диви марљивости, спремности и дисциплини Нијемаца. Међутим, иако им се диви и одаје велику захвалност, бори се против потпуно супротних ставова и емоција и то му доноси унутрашњи немир. С једне стране, он представља Њемачку као идеал којем се свијет диви, а њен напредак представља као напредак ције-лог човјечанства. С друге стране, он се боји ове велике силе и брине о националној независности Србије. Његова осјећања су подијељена, управо зато што је веза између Срба и Нијемаца веома сложена (Konstantinović, 1997: 100). Ненадовић истиче да су Нијемци према странцима веома љубазни и пријатељски настројени, а да свог краља поштују као свог оца. Међутим, према Ненадовићевом виђењу, Нијемци се не опходе исто и према Словенима:

Као што су Немци скромни према Енглезима и Французима, тако су дрски према Словенима и свима источним народима. [...] Љуте се на Словене што не могу да увиде, да за њих нема цивилизације осим немачке цивилизације. [...] Славни немачки Хегел, споменувши у неколико речи Словене, како они нису још ништа учинили знаменитог за светску историју, вели: Један део тог народа ми смо већ присвојили цивилизацији. А то рећи: понемчили. (Ненадовић, 1992: 38–40)

Срби су се, заједно са Јеврејима и Ромима, сматрали нижом расом. Управо су на темељима расне и етничке припадности били и дискриминисани као нација. Ненадовић каже да Нијемци посматрају Србе као народ који су они само присвојили својој цивилизацији, и да, зато, они као нација не заузимају неко битно мјесто у европској цивилизацији. Писац је овдје навео низ чињеница, па се поставља питање, да ли је то његов лични став о Нијемцима или је његово мишљење базирано на стереотипу и претпоставкама о тој нацији. Оваква привидна слика два народа јесте резултат пишчеве искривљене пер-

цепције стварности, коју нарочито стварају путописци као интеркултурални и интерлитерарни посредници између двије нације. И као што је дјелимично непотпуно дао слику о Нијемцима, углавном базирану на стереотипима, на исти начин је говорио и о њиховом односу према Србима.

Ове двије потпуно различите нације, два сусједа у непосредној близини, два савезника у вријеме Отоманског царства, а опет, два велика непријатеља у оба свјетска рата, оставиле су трајни печат у српском виђењу Нијемаца. Колико је значај њемачке цивилизације за разумијевање и упознавање европске културе био велики, толико је, с друге стране, преовладавао презир према том народу. Колико су се Срби дивили Нијемцима, њиховом напретку и дисциплини, толико су се бојали да ће изгубити свој национални идентитет у сусрету са јачом силом, каква је тада била Њемачка. Тај страх је само још више растао са доласком Првог свјетског рата, када су се Срби сусрели са бездушностима и суровостима њемачке нације.

У свом десетом писму, Ненадовић говори о њемачким градовима и њиховом развоју. Сваки град (варош) је био пријестоница. Они су се између себе такмичили у занатству и науци, па зато данас можемо да запазимо да је цијела Њемачка једнако просвијећена и да и у најмањим градовима проналазимо познате универзитете и велике фабрике.

Други дио књиге почиње са једанаестим писмом из Визбадена (Wiesbaden), гдје писац описује Визбаден и његове становнике. Он каже за њих да су богати, али усамљени и тмурни беспосличари. Овакав Ненадовићев став према западном социокултурном коду је свакако одраз тадашњих друштвених околности, гдје препознајемо имаголошке кодове које писац испољава у свом односу према Другој. У једанаестом писму описује своје стварно психичко стање. Са овим писмом већ наслућујемо једно зрело стање духа, разочарење у живот и извјесну скептичну филозофију. Писма сада представљају писца као једног оронулог човјека, који није у стању, или је беспомоћан, да утиче на модерну европску цивилизацију.

Ја љубим самоћу. Изашао сам данас да се прошетам у овим лепим крајевима, и да се склоним од оне вреве, па ето опет ми се чини да је пола визбаденских човекомрзаца пошло за мном. [...] Полазим даље. Весео сам. Ничега више нема што би ме љутило. Читав овај лепи дан припада само мени и мојој самоћи. (Ненадовић, 1992: 101)

У четрнаестом писму (поред једанаестог писма спада у најдуже и најинтересантније), описује одлазак у Франкфурт са својим познатиком Енглецом да би купили штапове. На крају не купује штапове, него столице и кавезе са птицама. Након свега одлазе у Касел, умјесто у Кастел, а то сазнају од једног продавца.

Касел, са својих 40.000 становника, био је резиденција, престоница хеленске кнежевине, мале али напредне државе. [...] Од свију палата, што их Касел има, најлепша је и највећа железничка станица. То је право чудо. Не зна човек чему да се диви: или вештини, или лепоти, или онима многобројним одељцима. (Ненадовић, 1992: 154)

Након повратка у Визбаден, Ненадовић сазнаје да је Француска објавила рат Пруској. Видно је разочаран, јер је нарушена хармонија двају најпросвећенијих народа, Нијемаца и Француза. Код писца тада преовладавају суморна осјећања, разочарење у људе и тренутну друштвену ситуацију. Указује на нехуманост рата, позива на мир и превазилажење мржње:

Затворите све књиге, о учитељи и правници! Закључајте црквена врата, о Христови свештеници! Ваш је труд бескористан, докле год могу поједини демони ваше речи и све законе да униште, докле год могу два крунисана човека осамдесет милиона добрих суседа и пријатеља, кадгод хоће да заваде и закрве. (Ненадовић, 1992: 155)

У посљедњем писму писац се опрашта од Визбадена и напушта град. Затим завршава свој путопис.

СА СРПСКОМ ВОЈСКОМ КРОЗ АЛБАНИЈУ, 1915–1916

О дјелу

Герхард Геземан је током Првог свјетског рата водио дневник, који је 1935. године објавио под насловом *Die Flucht: Aus einem serbischen Tagebuch, 1915 und 1916*. Превод на српски језик је објављен тек 1984. године, у Београду, под називом *Са српском војском кроз Албанију, 1915–1916*. Историјска позадина настанка овог дјела је веома интересантна. 1914. године, са почетком Првог свјетског рата, Геземан, као њемачки држављанин, ипак одлучује да остане у Србији, не желећи да се врати у своју домовину, у Лихтенберг. Он одлучује да буде његовател и да се брине о рањенима у Крагујевцу, а послије и у

Врању.¹ Године 1915. доноси одлуку да као болничар прати српску војску и цивиле на повлачењу преко Косова, Црне Горе и Албаније, па све до албанске обале. Управо у овој књизи он описује своје болно, али у исто вријеме, занимљиво искуство. Та његова свакодневна страдања и искушења у вријеме Првог свјетског рата су тема овог дневника. Многи текстови који су настали у вријеме рата су, управо, били дневници. Геземан је водио дневник у периоду од 1. новембра 1915. до 31. јануара 1916. године, гдје је описивао сваки дан свог живота, а дјело је посветио чувеном српском етнологу Јовану Цвијићу (Konstantinović, 1997: 113).

И данас, тачно после деветнаест година, у осам сати увече, 27. новембра 1933. године, кад преписујем овај дневник за објављивање, посвећујем те странице успомени човека коме сам од свих Срба највише захвалан за оно што је највише и најбоље у мени. Просветљено срце и саосећање и разумевање за један туђи народ. (Геземан, 1984: 108)

Радња дневника и Геземаново виђење Срба

У бијегу од њемачке војске Геземан биљежи свакодневне доживљаје у свом дневнику, који почиње да пише 1. новембра 1915. године, након што је, у друштву једног учитеља, његове двојице синова и полицајца, напустио Краљево. Он пише на Ибарској клисури²:

Немци су пред Чачком, који се налази лево, даље према западу у долини Мораве. Кроз неколико дана заузеће и Краљево, које смо данас морали да напустимо. (Геземан, 1984: 9)

Већ на почетку свог дневника Геземан открива да се Нијемци спремају да освоје Краљево, и да он, заједно са другим српским цивилима и војском, бјежи од својих сународника, Нијемаца, иако се он више осјећао Србином. Њихов трновити пут води од Косовске Митровице, Косовог поља, Призрена, Подгорице и Скадра па све до Драча. Пут спасења је тежак, мукотрпан, препун болести и оскудице. Глад је, такође, један од главних проблема, а у једном од својих писама, којем је и дао наслов *Глад (18. новембар)*, описује физичко стање војске и цивилног становништва:

¹ Геземан је био ожењен Српкињом Магом Магазиновић, па отуда његова заинтересованост за српску културу, умјетност и науку.

² Овдје се улива ријека Студеница у Ибар.

Врат се издужује и све је тањи, као у гладне хијене. Очи изгубе сву интелигенцију, познају само један циљ, само један правац, само једну мисао: хлеб. [...] И ја сам једном био нешто. Пре почетка рата, пре 1912. Сад сам постао стока и хоћу да будем стока. Убићу свакога за кору хлеба, или ради задовољства ако је цивил који хоће да шмугне у Италију. (Геземан, 1984: 71)

Бјежање мијења бит војника, његову ћуд. Свако се бори за себе и своју кору хљеба. И сам писац постаје дио те прљаве масе дезоријентисаних погледа. Српска војска, која је одувijek била позната по јунаштву, пожртвованошћу, изванредним војничким и стратешким способностима, сада се, под притиском надмоћнијих непријатеља, исцрпљена од глади и без борбеног морала, повлачи преко Косова. Геземан свједочи једном разговору између српског војника и Чеха из Ђаковице, гдје му се Чех обраћа:

Како је то могуће, како то може бити? Ви сте били, побогу, најбољи војници које смо икад видели, а видели смо их доста: Немце, Тиролце, Мађаре, Русе, Чехе, Талијане... Ви сте нас излемали кад смо мислили да сте нам већ у врећи. Шта се то сада с вама десило? (Геземан, 1984: 82)

Иако Геземан припада другој националности, његово позитивно мишљење о другом народу (Србима) један је од кључних сегмената овог дјела. Не размишљајући о својим коријенима, износи ставове који се косе са размишљањима њемачке нације. Он потпуно објективно осликава српску нацију и културу, те тако утиче на разумијевање и преиспитивање друштвених односа. У једном од својих писама, Геземан се присјећа када је 1914. године почео да ради у Првој мушкој гимназији у Београду као наставник њемачког језика. То је био његов први сусрет са српским језиком:

Нисам умео још ниједну реченицу да саставим правилно српски. Знао сам промене именица и глагола и осим тога неколико стотина српских десетераца напамет, али са: „Ми ли боже, чуда великога! Вино пије Краљевићу Марко, рано пије у свету недељу [...]” нисам се могао појавити пред ученицима. (Геземан, 1984: 39)

Геземанова жена Мага писала је у својим извјештајима како је он био убијен да Њемачка и Аустрија причињавају Србији насиље и неправду (Magazinović, 2000: 333). Он у томе није хтио да судјелује, те је зато отишао добровољно за Србију. Од тада се, током његовог боравка у Србији, много тога промијенило. У својим сјећањима

Геземан описује ситуацију и реакцију свог професора њемачког када му је саопштио да жели да изучава славистику:

„Онда припазите да се не увашљивите”. Сву провалију коју је крила ова реченица и сав унутрашњи презир једног хуманисте према науци о варварском Истоку тек сам касније схватио. (Геземан, 1984: 38)

Из овог цитата је сасвим јасно како су Нијемци у то вријеме гледали на Србе. 20. новембра, сакривен у једном камиону, између буради са бензином, иде преко Косова и у том тренутку записује своје мисли и осјећања.

То је Косово, гроб старе српске слободе; То је Косово, остварење нове српске слободе од 1912, Косово чију су земљу српски војници љубили и у торбама носили дома, да покажу жени и дјечи; То је Косово где се руше сви напори светског рата као некад војске кнеза Лазара; То је Косово којим пролазим страшне и лепе јесење ноћи; Косово које гледам као кроз копрену страшног сна [...] доживљавам, а не гледам. Нећу имати мира док једног дана ове пределе пешице не пређем, кад опет буде мир међу људима. Да, кад опет буде владао мир у свету. (Геземан, 1984: 75)

Упркос тешкој ситуацији, ниским температурама, глади и другим недаћама, Геземан се и даље интересује за цркве и манастире и жели да их посјећује. Поред тога, интересује се за традицију српског народа и његове обичаје. Показује се као најбољи познавалац српске историје, историје Косова. Показује се као човјек који осјећа и лично доживљава патњу туђег народа. Представља Србе као херојски народ и на њиховом примјеру развија слику једног јунака. Управо, у представљању појединачних трагичних случајева огледа се судбина читаве српске нације. Геземан је саосјећао са несрећом која је задесила српски народ, преживљавао је њихове страхоте, осјећао беспомоћност и *Weltschmerz*³.

Weltschmerz је, поред русоизма и бајронизма, једна од основних појава у националној литератури које је компаратистика имала у виду. За испитивање ових сродних појава употребљава се израз компаративна литература (њем. *Vergleichende Literaturwissenschaft*) (Милосављевић, 2000: 349–350).

³ њем. *Weltschmerz* – свјетска бол. Колективни осјећај жалости и беспомоћности, који је у то вријеме захватио хиљаде младих људи.

Током Геземановог боравка у Црној Гори можемо да видимо на који начин писац доживљава Црногорце:

Ја, међутим, у разговорима с Црногорцима – и образованим и неуким – наилазим зачудо мало „црногорског” државног осећања и државне свести. Они су изванредни Срби, њихово српско национално осећање и национална свест несумњиви су као код Шумадинаца или босанских револуционара. [...] Једина разлика коју Црногорци између себе и „других” истичу јесте: да су они бољи Срби, још бољи Срби него „други”, него ми, рецимо Ђерић и ја. (Геземан, 1984: 110)

Из његовог приказа Црногораца јасно се види да њихова национална свијест снажно припада српском народу. Иако је руководство било против оваквог става, црногорски народ је и даље осјећао да припада Србима или да су чак и „већи” Срби од оних Срба који су настањени у Србији. Осјећају да је њихов прави идентитет српски и управо на њиховом примјеру Геземан развија слику херојског човјека. На крају цитата, чак и Геземан себе идентификује као Србина. У овом ратном дневнику Геземан не пише много о свом истинском националном идентитету, као и о Нијемцима уопште. Његов идеал је далеко од уских националистичких концепата и од расне идеологије у његовој земљи, у Њемачкој. Он је у једну такву идеологију дубоко разочаран, а своје сународнике доживљава као немилосрдне агресоре на недужни српски народ. Док је био међу цивилима и остацима српске војске, осјетио је, као избјеглица, њихову патњу, биједу, глад и надљудске напоре у борби за опстанак. Зато се и поистовјећује са српским народом.

Геземан потпуно реално осликава друштвене прилике, супротставља двије културе, два народа, утиче на стварност, на читаоца, а то је најзначајнији моменат овог дјела. Он износи своје мишљење о другом народу, религији, традицији и обичајима као посматрач и као неко ко, заједно са другим народом, преживљава муку и страдања приликом повлачења кроз Албанију.

Иако покушава да ментално преброди напоре пута, он више није физички јак и када пристигне на Драч, оболијева од туберкулозе. Ослабљен због болести, ипак жели да путује бродом за Бриндизи, а одатле даље за Швајцарску. На италијанској граници полиција га задржава и испитује, јер је Нијемац који путује са српским пасошем. Он објашњава комесару да потиче из Баната и да је професор њемачког и латинског језика, што потврђује један његов ученик. Комесар га, потом, пушта, а он посљедњим напорима стиже у Швајцарску.

СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ У ГЕЗЕМАНОВОМ И НЕНАДОВИЋЕВОМ ВИЂЕЊУ „ДРУГОГ” НАРОДА

У овом раду анализирали смо два књижевна дјела са становишта компаративног проучавања књижевности. Оба дјела су написана у форми путописа, у првом лицу. Геземан је поглавља структурисао према датумима, док је Ненадовић своја поглавља подијелио на деветнаест ненасловљених, али нумерисаних поглавља, односно деветнаест писама. Оба писца описују своја запажања и доживљаје у страни држави и своје унутрашње борбе. У обојици преовладавају мрачна осјећања, разочарење у људе и тренутну друштвену ситуацију, те покушавају да укажу на нехуманост рата и позивају на мир и превазилажење мржње.

Ненадовићева писма су кратка и јасно написана, што, нама читаоцима, олакшава разумијевање самог дјела. Међутим, његово приповиједање је врло површно, не улази у детаље, те често у свом излагању износи само чињенице, на примјер, у описивању Нијемаца или у односу између европских сила. Његов поглед на Нијемце најприје се може окарактерисати као стереотип, а врло ријетко као лични доживљај. Битно је истаћи да су ови стереотипи доминантнији у српском виђењу Нијемаца, који су варирали од дивљења до непријатељства. Дакле, неупућеном читаоцу укупна слика о односу између Срба и Нијемаца, на основу Ненадовићевог свједочења о другом народу, може да дјелује врло непрецизно и површно.

С друге стране, Геземан врло сликовито и истинито описује своја размишљања и однос према другој нацији, Србима. Његов дневник је, стога, од велике историјске вриједности. Иако није дио српске етничке заједнице, својим дневником (свједочењем) показује да је одличан свједок српске историје и да изузетно познаје српску традицију, културу, обичаје, људе и крајеве. На више мјеста у дјелу смо имали прилику да уочимо његово поистовјећивање са српским цивилима, гдје он саосјећа са њиховим болом који прожима цијело његово биће. Путујући и тумарајући, у гомили растројених српских душа, он не може да се помири са чињеницом да су Нијемци, његови сународници, бездушни и хладнокрвни.

Љубомир Ненадовић, неоптерећен ратним искуством будућих генерација, пише похвално, али и скептично о Нијемцима, о чему смо већ писали у тумачењу његовог дјела (Gašić, internet). Геземан, међутим, не проналази лијепе ријечи за свој народ, јер гледа на њих као на главне и одговорне за сваку муку која погађа други народ (Србе). На крају, можемо рећи да су обојица велики противници рата,

а да је њихова судбина „парадигматски примјер ратних мука и страдања, који се не разликује ни међу побједницима ни међу пораженима” (Шуберт [Schubert], 2015: 77).

ЗАКЉУЧАК

Анализирајући дјела два велика писца, долазимо до закључка да је Геземаново виђење другог народа (Срба) много реалније, те да његово мишљење није условљено туђим. Он долази до спознаје о „другом” из властитог искуства, које стиче на дугом и мукотрпном путовању, заједно са осталим цивилима.

Ненадовић, пак, у свом дјелу најприје чињенично и површно пише о другом народу. Његово писање је резултат присвојеног, штурог става о „другом”. Дакле, закључујемо да је његово виђење Нијемаца пуно стереотипа. Међутим, и стереотип је сам по себи контрадикторан па у његовим писмима препознајемо и позитивне и негативне стереотипе, о чему смо у уводном дијелу већ говорили. Позитивни су они стереотипи гдје он велича њемачку нацију, њихову марљивост, просвијећеност, дисциплину и храброст. Противрјечност настаје у његовом притајеном осјећају страха од те велике силе, страха од губитка идентитета, који постаје све јачи пред надлазећим ратом, када почињу да превагнују негативни стереотипи о њемачкој нацији.

Управо је имагологија дисциплина која утиче на разумијевање и преиспитивање друштвених и културних односа између држава и народа. „Резултати истраживања могу допринијети разумијевању стереотипа, које посматра критички, примјећујући када, гдје и како су настали, на који начин су се ширили, али и када је дошло до њихове метаморфозе или замјене другим сликама [...] (Валент-Белић 2020: 34).

Историја је свједок да су међу Србима и Нијемцима од давнина постојале културне, књижевне, привредне и војне везе. Њемачки утицај на српску нацију је био огроман у бројним областима, гдје се нарочито издваја област образовања. У пријератном периоду Срби су имали позитиван утисак о Нијемцима, гледали су на њих са поштовањем и дивљењем, док су са доласком Првог свјетског рата осјећања постала тмурнија, а дивљење је постепено замијенио осјећај страха у суровој борби за опстанак. Овакви „промјенљиви” стереотипи су, свакако, од великог значаја за разумијевање западне културе и цивилизације, јер су, управо, вишеструке везе са Њемачком представљале кључну карику у успостављању нових веза са западном Европом.

Литература

- Антоловић, М. (2011). Ревизија стереотипа (Владимир Гајгер, Судбина југославенских Нијемаца у хрватској и српској књижевности – *Das Schicksal der Jugoslawiendeutschen in der kroatischen und serbischen Literatur*). *Летопис Матице српске*, 487 (3), 490–493.
- Валент-Белић, З. (2020). Имагологија као дисциплина компаративне књижевности: уводни део студије Имаголошки подстицаји за савремену књижевну естетику. Слика Срба у словачкој књижевности. *Злаћна трепа*, 222/223/224, 34–40.
- Геземан, Г. (1984). *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Исић, У. (2010). *Вршњачка медијација (Приручник за родитеље и наставнике)*. ОСЦЕ.
- Милосављевић, П. (2000). *Методологија проучавања књижевности*. Београд: Требник.
- Ненадовић, Љ. (1992). *Писма из Немачке*. Београд: СКЗ.
- Шуберт, Г. (2015). Први светски рат у извештајима Маге Магазиновић и Герхарда Геземана. У В. Гвозден и др. (Прир.), *Први светски рат и српска књижевност. Два века од Вукове Мале просјонародне славеносрпске ијеснарице (71–77)*. Београд: Међународни славистички центар.

- Beker, M. (1995). *Uvod u komparativnu književnost*. Zagreb: Školska knjiga.
- Gašić, R. *Srpski stereotipi o Nemcima i percepcija Evrope*. <http://elibrary.matf.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1037/RankaGasicSrpskiStereotipiONemcima.pdf?sequence=1>. Преузето 5. 8. 2023.
- Konstantinović, Z. (1997). *Deutsch-serbische Begegnungen*. Berlin: Neue Wege.
- Lukan, W. (2006). *Serbien und Montenegro, Raum und Bevölkerung – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Gesellschaft – Wirtschaft – Recht*. (Österreichische Osthefte 47, 1/4, 2005. Sonderband 18). Wien: LIT Verlag Münster.
- Magazinović, M. (2000). *Moj život*. J. Šantić (Prir.). Београд: Clio.

Milica V. Lopatić

SERBIAN-GERMAN CULTURAL CONNECTIONS
IN *LETTERS FROM GERMANY AND WITH THE SERBIAN ARMY*
THROUGH ALBANIA, 1915-1916

Summary

Analyzing the works of two great writers, we come to the conclusion that the German view of foreigners (Serbs) is much more realistic, and that their opinion is not conditioned by preconceived notions. Germans come to the knowledge of the "other" from their own experience, which is acquired over a long period of time through their journey together with other, foreign civilians.

In the work *Letters from Germany*, Nenadović, under the influence of negative emotions that accumulated during the pre-war turbulence, perceives the Germans and Germany as a great power with caution and reserve, thus giving an incomplete and partial knowledge of the Germans and their culture. On the other hand, Gesemann, as one of the greatest connoisseurs of South Slavic cultural creation, thoroughly and carefully gets to know the Serbian spirit, not only as a mediator and a foreigner, but more as a fellow countryman who lives in Golgotha together with them. Gesemann's desire to reach out and get to know the Serbs was not limited by German policy at the time or fear of the possible outcome after switching to the Serbian side. Guided by a strong feeling, he builds his perception and view of the South Slavic people through personal observation, breaking the chain of prejudices that has been instilled in Serbs and Germans, as well as in all other nations.

Nenadović, on the other hand, writes factually and superficially about other people in his work. His writing is the result of an appropriated, rigid attitude about the "other." Therefore, we conclude that his view of Germans is full of stereotypes. However, it also contains stereotypes that are in themselves contradictory, so in his letters we recognize both positive and negative stereotypes, which we already discussed in the introductory part. Those positive, German stereotypes which he glorifies are their diligence, enlightenment, discipline and courage. The contradiction arises in his hidden feeling of fear of that great power; a fear of loss of identity, which becomes stronger in the face of the coming war when negative stereotypes about the German nation begin to prevail.

History is a witness that there have been cultural, literary, economic and military ties between Serbs and Germans. The German influence on the Serbian nation was enormous in numerous fields, particularly the field of education. In the pre-war period, the Serbs had a positive impression of the Germans, they looked at them with respect and admiration, while with the advent of the First World War feelings became more gloomy, and admiration was gradually replaced with the feeling of fear in the cruel struggle for survival. Changing stereotypes like this are certainly of great importance for understanding Western culture and civilization, because they represented multiple connections and key links with Germany in establishing new ties with Western Europe.

Finally, we can say that prejudice is an unjustified opinion that is not based on personal experience. This mainly concerns negative prejudices, although in Nenadović's work *Letters from Germany*, we also encounter some positive prejudices. The reason prejudice exists is to form an opinion quickly and easily about someone or something. That is why it is very difficult to eradicate, but that doesn't mean that we shouldn't work to suppress and reduce prejudice as much as possible.

Key words: travelogue, letters, Nenadović, Germans, Serbs, stereotypes, diary, Gesemann

REFLEKTIVNA I INTERVENTNA TRADICIJA POLITIČKOG TEATRA

Ovaj rad bavi se strategijama političkog angažovanog pozorišta koje teoretičar Majkl Paterson u svojoj studiji *Strategije političkog pozorišta: poslijeratni britanski dramski pisci* (2003) dijeli u dvije grupe: strategije koje pripadaju reflektivnoj tradiciji političkog teatra i strategije koje pripadaju njegovoj interventnoj tradiciji. U okviru ove dvije tradicije opisali smo strategije mimetičkog teatra, odnosno naturalizma i realizma, a potom interventne strategije epskog, odnosno anti-aristotelovskog teatra. Osim što smo dali pregled karakteristika obje pozorišne tradicije, u radu smo nastojali da ponudimo i obrazložimo nadopunu Patersonovog viđenja naturalizma koje on smatra nepodesnim za političko djelovanje i kritički angažman. U tu svrhu, koristili smo se argumentima Rejmonda Vilijamsa, koji je uključen kao korektiv Patersonovim korisnim, ali ponekad nedovoljno domišljenim idejama o mimetičkom/naturalističkom pozorištu. Teorijske ideje ove dvojice kritičara dopunili smo tumačenjima pisaca Bernarda Šoa, Zole, Ibzena, Piskatora i Brehta, koji su svojim praktičnim doprinosom nemjerljivo doprinijeli razvoju zapadnog teatra uopšte. Osnovna teza ovog rada jeste da je i ono pozorište koje „samo” opisuje postojeću stvarnost, kako kaže M. Paterson, jednako političko kao i interventni teatar, ukoliko nudi istinit prikaz ove stvarnosti, te da se, kao takvo, ne bi smjelo izuzeti iz okvira angažovane umjetnosti.

Ključne riječi: naturalizam, realizam, mimetička i interventna tradicija, političko pozorište

* svjetlana.ognjenovic@ffuis.edu.ba

UVOD

Ovaj rad ima više od jednog cilja: namjera nam je da, najprije, podstaknemo na čitanje, promišljanje i raspravu o političkom teatru, za koje je Oliver Frljić prokomentarisao da je očekivano depolitizovano u današnjem depolitizovanom društvu slobodnog tržišta (Frljić, prema Medenica 2011: 133). S tim u vezi, fokusirali smo se na podjelu zapadnog političkog pozorišta koju je dao Majkl Paterson [Michael Patterson] u svojoj knjizi *Strategije političkog pozorišta: poslijeratni britanski dramski pisci* (2003), gdje je odredio dvije tradicije političkog zapadnog teatra: reflektivnu i interventnu. Ovu podjelu Paterson zasniva na već postojećoj podjeli Bertolta Brehta na dramsko i epsko pozorište, kao i na onu proisteklu iz debate Đerđa Lukača [György Lukács] i Bertolta Brehta [Bertolt Brecht] o prednostima i nedostacima realističke, odnosno modernističke tradicije zapadnog pozorišta. I dok je Patersonova studija od velikog značaja, jer pokreće zapostavljeno pitanje političkog u pozorišnoj umjetnosti, ipak smatramo da su zaključci do kojih je ovaj teoretičar došao u vezi sa naturalističkim pozorištem nisu dovoljno domišljeni ni precizni. Paterson je nedvosmislen u svojoj tvrdnji da pozorište mimezisa nije pogodno za iskazivanje političkih ideja i izazivanje društvenog bunta (ovdje on pravi razliku između naturalizma i realizma za koji smatra da, za razliku od naturalizma, predstavlja pogodno tle za kritiku društva i to uspostavljanjem uzročno-posljedične veze između društvenih pojava). Međutim, naše je mišljenje da je naturalizam u svojoj osnovi posjedovao istu političnost i kritičnost, a da je tek kasniji naturalizam „zastranio” ostavljajući po strani strast za prikazivanjem istine, a stavljajući u prvi plan isključivo svoju sličnost, odnosno imitaciju površne stvarnosti. Stoga, kao najvažniji cilj ovog rada, izdvajamo upravo ovu nadopunu Patersonove teorije o gore spomenutim tradicijama političkog teatra: u radu ćemo pokušati objasniti da i naturalizam, baš kao i realizam, ima svoje mjesto u reflektivnoj tradiciji političkog teatra. Osim ovih ciljeva, namjera nam je takođe da razjasnimo svojevrstu zabunu u vezi sa terminologijom koju koristi Majkl Paterson (upotreba termina „naturalizam” je dvosmislena, a terminom „realizam” služi se i u raspravi o reflektivnoj i interventnoj tradiciji). Takođe, smatramo da nije suvišno podsjetiti čitaoce na druge podjele političkih strategija (epske, dramske, modernističke, realističke), koje ćemo onda dovesti u vezu sa Patersonovom podjelom.

U dijelu o naturalističkom teatru poslužićemo se argumentima Rejmonda Vilijamsa za koga je „mimesis”, kao i kod Patersona, jedan od ključnih pojmova političkog teatra. Međutim, pomenute pojmove ova

dva teoretičara ne interpretiraju na istovjetan način, pa je R. Vilijams uključen kao korektiv Patersonovim korisnim, ali, po našem mišljenju, ponekad nedovoljno razjašnjenim distinkcijama između mimetičkog/naturalističkog i realističkog pozorišta. Ideje ove dvojice teoretičara dopunićemo još tumačenjima dramskih pisaca Bernarda Šoa, Ibzena, Zole, Piskatora i Brehta, koji su svojim praktičnim doprinosom nemjerljivo doprinijeli razvoju naturalističkog i epskog pozorišta, odnosno zapadnog teatra uopšte.

REFLEKTIVNA TRADICIJA: DVA VIĐENJA RANOG NATURALIZMA

Po Patersonovom mišljenju, osnovna funkcija reflektivne, odnosno, mimetičke pozorišne tradicije je da bude ogledalo prirodi ili imitacija (mimesis) prirode, kako je umjetnost definisao Aristotel u svojoj poznatoj poetici. Prema ovoj definiciji, naturalizam je najradikalniji oblik reflektivne pozorišne tradicije¹. Pripisujući mu odraz spoljašnje, površinske stvarnosti, Paterson smatra da naturalizam uopšte ne pogoduje ciljevima političkog pozorišta: naturalizam, po njegovom mišljenju, zagovara puko reprodukovanje realnosti, umjesto istraživanja uzroka na kojima ona počiva.

U ovom dijelu svoga izlaganja, M. Paterson naturalizmu suprotstavlja realizam, kao način „zaranjanja ispod površine” i poredi ova dva pojma sa definicijama hroničara i istoričara, kako ih je dao italijanski filozof Benedeto Kroče [Benedetto Croce]. Hroničar je onaj koji samo bilježi događaje, dok istoričar naglašava ono što je značajno da bi uspostavio uzročnu veze između događaja. Paterson se u nastavku poziva na Terija Igltona [Terry Eagleton], Džona Berdžera [John Berger] i Džona Ardena [John Arden]. Arden je ovu distinkciju sumirao u sljedećem iskazu: „[Naturalizam] znači predstaviti površinu života, a (realizam) predstaviti sam život” (Arden, 1967: 51, prema Patterson 2013: 17)².

¹ Naravno, ni naturalizam koji teži da prikaže svijet u najvjernijem mogućem obliku ipak nije u stanju da potpuno odgovori zahtjevima ove definicije, jer potpuna imitacija nije moguća. Prostorno ograničenje, unaprijed osmišljeni zaplet, glumci koji su samo glumci, a ne stvarni likovi, osvjetljenje, samo su neki od razloga koje navodi Paterson zaključujući da je pozorište ipak samo iluzija i igra u kojoj je suspenzija nevjerice osnovno pravilo.

² “[Naturalism] means a representation of the surface of life, the former [realism] a presentation of the life itself.” Svi prevodi u radu su vlastiti osim ako to nije drugačije naznačeno.

Svoju tezu o nevjerodostojnosti ili lažnoj realnosti naturalizma, M. Paterson upotpunjuje nabranjem dramskih elemenata kojima naturalista „izdaje” realnost: struktura zapleta ima konvencionalnu šemu ekspozicije, razvoja i raspleta; dijalog ne odgovara stvarnom govoru, već zahtjevima drame za debatom; likovi nisu nasumični pojedinci, već predstavnici određenih društvenih tipova. I dok priznaje neke prednosti naturalizma, prvenstveno u mogućnosti emocionalnog vezivanja za sudbine likova u naturalističkim komadima, M. Paterson ostaje pri tome da naturalizam nije u stanju da podstakne fundamentalnu društvenu promjenu i stoga, ma koliko se činio uznemiravajućim, ipak vodi ka prihvatanju postojećih okolnosti (Patterson, 2013: 16).

Drugačiju verziju o značaju naturalizma nalazimo u studiji Rejmonda Vilijamsa [Raymond Williams] *Drama od Ibzena do Brehta*, u kojoj autor posebnu pažnju posvećuje pitanju dramskih konvencija i njihovog odnosa sa strukturom osjećanja, odnosno onoga što se ponekad zove dramski sadržaj. Za Vilijamsa konvencija predstavlja način na koji se prikazuje određeno poimanje svijeta, odnosno određena „struktura osjećanja”, koju R. Vilijams dovodi u vezu sa

načinom reagovanja na poseban svet koji se u praksi ne oseća kao jedan od mnogih – svesno odabranih „puteva” – već je u proživljavanju jedini mogući put. (Vilijams, 1979: 19)

Struktura osjećanja je, kaže R. Vilijams, takođe i lično osjećanje pisca zbog koga se nerijetko osjeća odbačenim od zajednice. Njegova teza je da konvencije moraju biti usklađene sa strukturom osjećanja, tj. da mora postojati precizan unutrašnji odnos između strukture osjećanja i njenih djelujućih konvencija, te da se, kada to nije slučaj, javlja potreba za stvaranjem novih konvencija.

Rejmond Vilijams ističe da je struktura osjećanja iz koje su ponikle naturalističke konvencije u svojoj osnovi bila strast za istinom, a Emil Zola [Émile Zola], kritičar, pisac i jedan od najznačajnijih predstavnika naturalizma u evropskoj književnosti, ide još dalje tvrdeći da je istina kamen temeljac sve umjetnosti. On čak smatra da su umjetnost i nauka istovjetni u svojoj svrsi – pronalaženje i prikazivanje istine – zbog čega on naturalizam vidi kao svojevrsnu umjetničko-naučnu disciplinu, koja kao svoj metod koristi opservaciju i analizu činjenica. Nova formula, koju su uveli Stendal [Marie-Henri Beyle-Stendhal] i Balzac [Honoré de Balzac], tvrdi Zola u svom eseju *Naturalizam na pozornici (Naturalism on the Stage)*, odgovara naučnom modelu:

Oni više ne izmišljaju i ne pričaju lijepe priče. Njihov zadatak je da čovjeka seciraju i analiziraju njegovo tijelo i njegov um.³ (Zola 2007: 121)

Isto tako, suprotstavljajući se mišljenju ondašnjih kritičara koji su njegov roman *Tereza Raken* (*Thérèse Raquin*) interpretirali kao pornografski ekspeze o dvoje nemoralnih prestupnika, Zola naziva „naučnom analizom”, „modernim metodom” i „instrumentom univerzalnog istraživanja” u čijem su fokusu tipovi temperamenta ličnosti (melankolik, kolirik, flegmatik, sangvinik). Ova fiziološka studija slučaja je očiti dokaz da naturalizam predstavlja modernizam svog vremena: roman je progresivan i utemeljen na analitičkom razumijevanju uzroka i posljedice koje će kasniji kritičari, kako ćemo vidjeti, smatrati za jedan od osnovnih uslova „realizma” kao direktnog opozita naturalizmu. Naturalizam se, prema Zoli, čak može smatrati revolucionarnim, jer predstavlja iskorak čovječanstva iz sjene pretpostavke i predviđanja u svjetlost činjenice i zaključivanja; on predstavlja zamah inteligencije i značajan napredak u evolutivnom razvoju čovjeka:

Ovu evoluciju ja nazivam naturalizmom i tvrdim da ne postoji bolja riječ za to. Naturalizam je povratak prirodi; njime su se učenjaci bavili onog dana kada su odlučili da ostave po strani izučavanje tijela i fenomena radi istraživanja koje počinje eksperimentom, a nastavlja se analizom. Naturalizam u književnosti takođe predstavlja povratak prirodi i ljudskom, direktno posmatranje, preciznu anatomiju, prihvatanje i opisivanje činjenice. Pisac ima isti zadatak kao i naučnik. I jedan i drugi zamijenili su apstrakcije stvarnim stanjem i empirijske formule rigoroznim analizama. Prema tome, nema više apstraktnih likova u knjigama, nema više izmišljotina, nema više apsolutnog; umjesto njih, tu su stvarni likovi, njihova prošlost i istinite pripovijesti njihovih svakodnevnih života.

[...] Mi smo na početku novog svijeta, mi smo direktni potomci naturalizma u svim oblastima, u politici kao i u filozofiji, u nauci kao i u književnosti i umjetnosti. Pomičem granice svijeta koji obuhvata riječ naturalizam, jer on u stvarnosti obuhvata jedan cijeli vijek i predstavlja pokret savremene inteligencije,

³ “They no longer imagined nor told pretty stories. Their task was to take man and dissect him, to analyze him in his flesh and his brain.”

snagu koja nas gura naprijed i oblikuje buduće vijekove.⁴ (Zola 2007: 114; 115)

O tome da je raniji naturalizam zapravo u svojoj suštini mnogo bliži Patersonovoj definiciji realističnog pozorišta svjedoči i razmišljanje Bernarda Šoa [George Bernard Shaw] u njegovim poznatim tekstovima *Kvintescencija Ibzenizma* (*The Quintessence of Ibsenism*) i *Nova teologija* (*New Teology*). U prvom od ovih tekstova, Bernard Šo govori o sposobnosti za sagledavanje realnosti kao o vrlo rijetkoj vrlini: od hiljadu ljudi njih sedamsto su filistinci za koje je gola reprodukcija života i materijalna udobnost sinonim za dobar život; dvjesto devedeset devet njih su idealisti, ljudi koji se u okovima nametnutim čovjeku stranog buržoaskog morala osjećaju osujećeno, ali nemaju moralne snage da se suprotstave društvu i slijede svoje autentične želje, već nalaze utjehu u „idealima” (Šoov termin za ideološke laži) pomoću kojih nastoje da sublimiraju svoju patnju i prikraćenost; samo jedan od njih je realista. Prozrijevši ideale kao način da se sputa ljudska inteligencija i kreativnost, realista se suočava sa dotle skrivenom realnošću i postaje spreman da se s njom identifikuje i da joj služi, čak i po cijenu podsmijeha, prezira i odbacivanja, kako od ljudi bliskih njemu, tako i od cjelokupnog društva (Shaw, 1913: 24–29). Drugim riječima, realista je čovjek sposoban da prodrije do dubljeg smisla života. On se sastoji u onome što B. Šo u tekstu *Nova teologija* naziva kreativna evolucija, sila koja djeluje skrivena iza pojavnih oblika stvari i teži usavršavanju svih živih bića kao i uvijek boljim formama društvenog organizovanja (prisjetimo se ovdje Zoline ideje o

⁴ “This is the evolution which I have called naturalism, and I contend that you can use no better word. Naturalism, that is, a return to nature; it is this operation which the savants performed on the day when they decided to set out from the study of bodies and phenomena, to build on experiment, and to proceed by analysis. Naturalism in letters is equally the return to I nature and to man, direct observation, exact anatomy, the acceptance and depicting of what is. The task was the same for the writer as for the savant. One and the other replaced abstractions by realities, empirical formulas by rigorous analysis. Thus, no more abstract characters in books, no more lying inventions, no more of the absolute; but real characters, the true history of each one, the story of daily life.

[...] We are the beginning of this new world, we are the direct children of naturalism in all things, in politics as in philosophy, in science as in literature and in art. I extend the bounds of this word naturalism because in reality it includes the entire century, the movement of contemporaneous intelligence, the force which is sweeping us onward, and which is working toward the molding of future centuries.”

naturalizmu kao vidu evolutivnog razvoja čovjeka i njegove svijesti). Njen ishod bi trebao da bude nesputan, kreativan čovjek, sposoban da vjeruje i voli, a ne da se boji i bori. U tom smislu, B. Šo formuliše novu teologiju u kojoj Bog nije na početku stvaranja, već postaje metafora za oslobođenog čovjeka i pravedno društvo (Shaw, 1907).

Tu sposobnost suočavanja sa istinom je, među dramskim piscima, po Šoovom mišljenju, imao Henrik Ibsen [Henrik Johan Ibsen]. I on se, kao B. Šo, pobunio protiv melodrama koje su ozbiljne probleme težile da prikriju lagodnom zabavom proizvođači, prema riječima Bernarda Šoa, „nezdravu poslasticu od jeftinih emocija”⁵ (1921: c). Nasuprot melodrami koja reciklira lažne ideale, naturalizam Henrika Ibzena je dramski ekvivalent Šoovog poimanja realizma kao egzistencijalnog etičkog stava i dramskog pravca. Po Šoovom mišljenju, Ibsen svoj talenat koristi u slavu Istine i Slobode od tiranije lažnih ideala. Možda Ibzenovu sposobnost za revolucionarnu subverziju ništa tako ubjedljivo ne dokazuje kao reakcije tadašnjih pozorišnih kritičara koji su, opet, kao i nakon publikovanja Zoline *Tereze Raken*, pokazali svoju netrpeljivost i nerazumijevanje prema novom. Zbog Ibzenovog beskompromisnog prikazivanja užasnih posljedica laži i licemjerja koji su odlikovali buržoaski brak, kritika je njegovu dramu *Aveti (Ghosts)* opisala kao: „zvjersku, ciničnu, odvratnu, otrovnu, bolesnu, nepristojnu i smrdljivu zarazu”⁶ (Mulvey, 2014). Nasuprot, ili uprkos njima, Šo je ovu istu dramu doživio kao simptom „ponovnog rađanja religije”, što je samo njegov termin za rušenje lažnih ideala i odbacivanje lažnog morala za koje je, kao svjesni instrument kreativne evolucije, zadužen realista. Anticipirajući modernu ideju o teatru kao domenu prestupničke misli, Šo konačno slavi Ibzena kao revolucionara koji je publici pokazao koliko je važno da uvijek budu spremni da djeluju nemoralno. (Shaw, 1913: 128)

Prema tome, Zolina strast za istinom u njenom savremenom ljudskom smislu – a ne želja da reprodukuje buržoaske salone, sobu, odjeću i način govora – bila je ono čime se i Ibsen rukovodio kad je odustao od poetske drame i dao svojim likovima da progovore ljudskim jezikom u prepoznatljivom istorijski konkretnom miljeu. Naturalistička drama odbacila je čitavu preživjelu zastarjelu strukturu osjećanja na kojima se zasnivala melodrama, kao i njene konvencije, pa iako u početku one donekle opstaju u Ibzenovim dramama (slučajnosti u razvoju zapleta, suspens, itd), ove konvencije zapravo predstavljaju nesuštinski zaostatak

⁵ “unwholesome confectionery out of cheap emotions”.

⁶ “‘putrid’, ‘naked loathsomeness’, ‘repulsive’, ‘revoltingly suggestive and blasphemous’”.

koji ubrzano potiskuju nove naturalističke konvencije. Tačno je da su te nove konvencije (vjerno oponašanje govora, radnji i sredine kao garant ljudske stvarnosti prikazane u drami) i same ubrzo postale neprimjerene vrsti istine koju je naturalizam težio da prikaže i da su već kod kasnog Ibzena, a pogotovu kod Strindberga, napuštene da bi u sljedećoj fazi postale obilježje suštinski neangažovanog komercijalnog teatra. Na taj način je naturalizam dobio svoje drugo antirevolucionarno značenje koje je u širokoj upotrebi danas i koje je blisko smislu u kome ga koristi Majkl Paterson. Ono što se pri tome zaboravlja, kako napominje R. Vilijams, jeste da su konvencije i strategije samo jedan spoljašnji element drame, te da napuštanje naturalističkih konvencija zarad prikazivanja snažnih i nesvakidašnjih trenutaka života, tipično za ekspresionizam ili teatar apsurdna, nisu indikacija radikalno drugačije strukture osjećanja, već dalji razvoj prvobitnog suštinskog zahtjeva naturalizma – a to je vjerno iskazivanje doživljaja života.

INTERVENTNA TRADICIJA: PISKATOR I BREHT

Za razliku od reflektivne pozorišne tradicije, koja uključuje realizam, ali, kako smo nastojali da pokažemo, i naturalizam, interventna pozorišna tradicija ima za cilj, ne samo da prikaže, već i da interpretira i preispita našu percepciju stvarnosti, da osmotri stvari iz drugačije perspektive i učini da kažemo kako dati prizor, sliku ili ideju „nikada nismo posmatrali na taj način”⁷ (prema Patterson, 2013: 15). Već iz ove Brehtove definicije interventnosti, jasno je da ona suštinski ne isključuje velike naturalističke pisce, jer je svako od njih stvarao sa namjerom da preispita jednostranu percepciju stvarnosti i ukaže na drugačije načine življenja i poimanja. Oštra crta razgraničenja između ove dvije pozorišne tradicije zapravo nije moguća, a ono po čemu se razlikuju, kao što je već nagoviješteno, jesu strategije koje koriste u postizanju svojih ciljeva.

Epsko pozorište (za koje Rejmond Vilijams koristi termin socijalni, odnosno, kritički ekspresionizam) zauzima sljedeću fazu razvoja političkog pozorišta od Ibzena do danas, a jedan od njegovih začetnika je nje-mački glumac i dramski pisac Ervin Piskator [Erwin Piscator]⁸. Pozorište

⁷ “I had never seen it in that way before.”

⁸ Osim epskog pozorišta, značajan doprinos političkom pozorištu dolazi od socijalističkih grupa i tzv. agit-prop pozorišta. Skraćeno od „agitation propaganda”, ovo pozorište imalo je za cilj jačanje socijalističkog ubjeđenja kod publike. Predstave ovog tipa bile su kratke, likovi stereotipni predstavnici različitih društvenih slojeva i često je uključivalo nove tehnike, kao što su songovi

nosi naziv „epsko” zbog širokog opsega svojih tema, tehnika podražavanja, kao i bogatih referenci na svakodnevni život, koji se odvija van pozorišnih zidova. Nakon što je Prvi svjetski rat „sahranio buržujski individualizam pod gomilom čelika i holokaustom vatre”⁹, kako piše E. Piskator u „Osnovnim principima teorije sociološke drame” („Basic Principles of a Sociological Drama”), bilo je potrebno osmisliti i kreirati novi koncept čovjeka i društva. Za Piskatora, to je bio koncept čovjeka kao političkog bića. Njegov srednjovjekovni odnos sa Bogom, racionalistički sa prirodom i romantičarski sa samim sobom bili su zamijenjeni odnosom sa društvom i drugim članovima tog istog društva. Junak novog doba nije bio pojedinac, već čitava epoha i sudbina širokih narodnih masa.

Kao deklarirani marksista, Piskator pozorište nije smatrao instrumentom za prikazivanje nekritičke ili idealizovane kopije stvarnosti:

(ne smijemo) sakrivati nesklad pod diskretnim velom, niti predstavljati čovjeka kao izvrsno biće u vremenu koje ga zapravo izobličava – ukratko, naš zadatak nije da stvaramo idealističan efekat.¹⁰ (prema Drain, 1995: 103)

U skladu sa idejama svojih prethodnika, Šoa i Ibzena, Ervin Piskator je prepoznao da je zadatak politički orijentisanog umjetnika u potpunoj suprotnosti sa konvencionalnim teatrom, te da umjesto lažne slike stvarnosti, kao harmonične i skladne društvene interakcije, on treba da „uveliča društvenu diskrepanciju i da je učini elementom naše osude, našeg revolta, našeg novog poretka”¹¹ (Piskator, 1929, prema Drain, 1995: 103). Da bi propagirao svoje viđenje društva i ponudio čvr-

ili direktno obraćanje publici. Da bi doprli do širih narodnih masa, agit-prop trupe, koje su često činili glumci amateri, svoje predstave su održavali na najrazličitijim mjestima, od ulice do parka, i nisu imali nikakve zahtjeve kada su u pitanju kostimi, šminka ili neke druge dramske specifičnosti (upor. Richard Drain, ed. *Twentieth-Century Theatre. A Sourcebook*. Routledge: London, New York, 1995, str. 108).

⁹ “The War finally buried bourgeois individualism under a hail of steel and a holocaust of fire.” (prema Drain 1995: 102).

¹⁰ “[...] nor can we conceal the disharmony with a discreet veil, nor can we present man as a creature of sublime greatness in times which in fact socially distort him—in a word, it is not our business to produce an idealistic effect.”

¹¹ “The business of revolutionary theatre is to take reality as its point of departure and to magnify the social discrepancy, making it an element of our indictment, our revolt, our new order.”

ste dokaze svoje filozofije, Piskator ih je bazirao na naučnoj analizi materijala. Ova analiza, koju je smatrao jedinim validnim pristupom svoga vremena, podrazumijevala je prikazivanje veza između događaja na sceni i djelovanja istorijskih sila:

Samo iz činjenica proizilaze prinude i konstantni mehanizmi života dajući dublji smisao našim privatnim sudbinama. Zbog ovoga mi je potrebno da otkrijem načine na koji ljudski i nadljudski faktori djeluju na klase i pojedince.¹² (Piscator, 1929, prema Drain, 1995: 105)

Jedan od ovih načina bio je film. Njegova drama pod nazivom *Uprkos svemu!* (*Trotz alledem!*) iz 1925. godine nagovještava pojavu dokumentarne drame koja je nedavno postala veoma aktuelna, jer se zasniva na političkim dokumentima i stvarnim brutalnim slikama rata, demonstrirajući njegov užas i ostavljajući mnogo dublji utisak od predavanja na ovu temu ili tradicionalnog pozorišnog događaja. Tehničke inovacije obuhvatale su montažu snimljenih elemenata, kao što su autentični govori, eseji, isječci iz novina, pamfleti, a osim upotrebe filma, značajno je njegovo napuštanje dekorativnog seta, pa čak i čitave pozornice koju je smatrao iritirajuće ograničenom. Po prvi put u njegovom pozorištu, publika je bila suočena sa dokumentarnom stvarnošću koja je odgovarala njihovom iskustvu. Međutim, iako je Piskator bio taj koji je prvi počeo da upražnjava tehnike epskog teatra, onaj koji je usavršio njegove strategije i ostavio ih u nasljedstvo brojnim piscima, bio je njegov savremenik, pjesnik, pisac i reditelj, Bertolt Breht¹³.

¹² "It is only from the facts themselves that the constraints and the constant mechanisms of life emerge, giving a deeper meaning to our private fates. For this I need some means of showing how human-superhuman factors interact with classes or individuals."

¹³ Brehtov uspjeh često ostavlja utisak da je on bio prvi koji je probudio publiku iz naturalističke iluzije i posjetio ih da se nalaze u pozorištu. Međutim, već 1905–1906. godine, prije Piskatora i Brehta, ruski reditelj Tairov lansirao je kredo tzv. stilskog teatra, u kome stoji da gledalac nikada ne smije zaboraviti da je u teatru, a glumac da je na sceni. Emotivno doživljavanje događaja na sceni trebalo je biti umanjeno, čak onemogućeno, zarad njihovog lakšeg objektivnog sagledavanja, što je zapravo jedan od osnovnih načela kasnijeg Brehtovog stvaralaštva (R. Drain, nav. djelo, str. 79). Ipak, iako je dramatika „otvorene forme“ postojala još od ranije (čak je i Gete u svome *Faustu* koristio sličnu dramsku strukturu), Brehtu pripada golema uloga „formulatora i istorijskog kodifikatora“, kako primjećuje i Darko Suvin u svojim komentarima u djelu *Dijalektika u teatru*.

Poput Piskatora, Breht je takođe smatrao konvencije ranog naturalizma nepodesnim za iskazivanje političke sadržine svojih drama i za pojavu radikalnih alternativa. Kako ističe Ričard Drejn, Brehtova originalnost leži „ne toliko u odbacivanju naturalizma, koliko u spasavanju realizma”¹⁴ (1995: 79). Sa ovakvim tumačenjem Brehtove angažovanosti slaže se i Rejmond Vilijams ističući da je Brehtovo pozorište zapravo naturalizam evropske drame nakon Ibzena. Po riječima R. Vilijamsa, Breht suprotstavlja svoje pozorište „aristotelovskom” ili „dramskom”, kako on naziva pozorište mimezisa, napadajući centralnu rano-naturalističku pretpostavku o nužnom uspostavljanju „iluzije stvarnosti”. Problem ove pretpostavke je u tome što je radnja toliko bliska životu da „vjerodostojnost zaokuplja i isključuje svaki neposredni komentar, svaku drugačiju svijest, svaku različitu tačku gledišta” (Vilijams, 1979: 316). To znači da Breht zagovara odsustvo identifikacije i empatije sa likom, smatrajući da pretjerana emotivnost sputava kritički sud gledaoca koji je, po njemu, osnovni cilj svake ozbiljne drame. Međutim, potpuno je pogrešno uvriježeno mišljenje o Brehtovom potpunom isključivanju emocije iz dramskog doživljaja. Njegova namjera je da spriječi gledaoca da se izgubi u liku sa kojim se identifikuje do granice u kojoj se odriče vlastitog identiteta, to jest do distance koja mu omogućava „izuzetni otklon” od događaja na sceni. „Ali”, ističe Breht, „empatija gledaoca se ne odbacuje potpuno. Publika se identifikuje sa glumcem kao njegov posmatrač i u skladu s tim razvija svoj način posmatranja ili razmatranja”¹⁵ (Breht 1936: 304). Jedan od načina suzbijanja potpune identifikacije gledaoca sa likom jeste otuđenje glumca u odnosu prema liku koga tumači, zbog čega se on često doima hladnim, a ovakvo pozorište ispražnjeno od osjećanja. Opet, treba imati na umu, kako napominje Breht, „da izvođač prikazuje krajnju strast, ali da njegova izvedba nikada ne smije postati pretjerana”¹⁶ (Breht 1936, prema Goodman 2000: 97). Istu tezu podvlači i Darko Suvin u studiji o teatru B. Brehta, gdje stoji:

Odbacivanje uživljavanja ne polazi od odbacivanja emocija i ne vodi k tome. Upravo je zadatak nearistotelovske dramatike da dokaže kako je pogrešna teza vulgarne estetike po kojoj bi se

¹⁴ “Breht’s originality lies not so much in ditching naturalism as in salvaging realism.”

¹⁵ “Yet the spectator’s empathy was not entirely rejected. The audience identifies itself with the actor as being an observer, and accordingly develops his attitude of observing or looking on.”

¹⁶ “The performer portrays incidents of utmost passion, but without his delivery becoming heated.”

emocije mogle inducirati samo putem uživanja. Međutim, nearistotelovska dramatika mora podvrći pažljivoj kritici emocije koje ona uzrokuje i koje su u njoj utjelovljene. (1979: 69–70)

Ono što Brecht odbacuje u empatiji jeste mlaka sentimentalnost i automatizovani odgovor na trivijalne događaje iz svakodnevnog života čiju datost i ispravnost publika više ne dovodi u pitanje: „kada nešto postane 'najočiglednija stvar na svijetu' to znači da se odustalo od svih pokušaja razumijevanja svijeta”¹⁷ (Brecht, c. 1935, prema Drain, 1995: 113). Prijetimo se riječi slikarke Galaksije iz drame Hauarda Barkera *Scene sa pogubljenja* (1990), koja brehtovski učinkovito, emotivno, ali ne sentimentalno, napominje da ako je krajnji domet empatije sažaljenje, a ne razumijevanje, onda ona postaje politički nedjelotvorna:

Sažaljenje nema veze sa veličinom. To je predaja, predaja strasti, ili strast predaje. To znači pokleknuti pred stvarima kakve jesu. Prije nego što bih se sažalila nad mrtvim čovjekom ja bih uprla prstom u onoga ko je to uradio, okrivila ga, identifikovala ga. Odredila odgovornost. U suprotnom, svijet je jedna obična bara, velika bara prljavih suza kojom podli ljudi gaze prskajući naokolo.¹⁸ (Barker 57)

Brechtov osnovni metod u suzbijanju emocije i aktiviranju kritičke svijesti, a onda i utiranju puta do pojedinačne odgovornosti kod publike jeste „distanciranje” ili „otuđenje” publike. Efekat otuđenja (njem. *Verfremdung*) je u biti anti-aristotelovski metod koji se, umjesto na iluziji, identifikaciji i empatiji, zasniva na potpunoj osviještenosti i objektivnosti publike svjesne da gleda samo glumce u određenoj ulozi, a ne stvarne ljude sa kojima bi se trebalo da identifikuju, i to glumce čije je ponašanje otvoreno za promjene što znači da bi ono u drugačijim okolnostima moglo biti drugačije. „Prihvatanje ili odbacivanje njihovih postupaka i izjava treba da se dešava na svjesnom planu, umjesto, kao

¹⁷ “When something seems ‘the most obvious thing in the world’ it means that any attempt to understand the world has been given up.”

¹⁸ “[...] pity’s got nothing to do with greatness. It’s surrender, the surrender of passion, or the passion of surrender. It is capitulating to what is. Rather than pity the dead man I would say – there – there is the man who did it, blame him, identify, locate responsibility. Or else the world is just a pool, a great pool of dirty tears through which vile men in boots run splashing.”

do sada, u nesvjesnom publike"¹⁹ (Brecht, 1936; prema Goodman 2000: 94). Publika se ohrabruje i usmjerava ka prosuđivanju i donošenju vlastitih, a ne nametnutih zaključaka, što ne isključuje i otvoreno kritikovanje, odnosno, neslaganje sa dešavanjima na sceni; u Brehtovom teatru, publika je aktivna i kritički uključena, a ne pasivna i povodljiva, zbog čega je ovaj metod pogodniji od ostalih za postizanje političke osviještenosti. Sâm prevod riječi „otuđenje” nije potpuno adekvatan, jer Brehtova namjera nije da „otuđi” gledaoca svoje drame, već da ga učini objektivnim posmatračem i natjera ga da misli. Tačniji prevod njemačke riječi „Verfremdung” koju je Breht koristio da bi opisao svoju tehniku bio bi „oneobičavanje” – predstavljanje uobičajenih stvari i pojava na nov i neobičan način kojim se gledaocima otvara nova perspektiva.

Da bi postigao ovaj efekat otuđenja, distanciranja ili oneobičavanja, pisac ima na raspolaganju čitav niz dramskih tehnika, od kritičkog odnosa glumaca prema likovima koje igraju (nekada sami daju komentare na postupke/izjave svoga lika) do upotrebe songova, direktnog obraćanja publici ili predstavljanja poznatog na potpuno nov i neobičan način. Kako bi napravio otklon od automatizma percepcije, piscu je ponekad potrebno čak i da šokira publiku da bi se perceptivna navika zamijenila novom perspektivom i novom spoznajom. Ukoliko je želja pisca da njegova publika vidi i razumije prirodu društvene realnosti, tada je potrebno otuđiti i učiniti neobičnim događaj ili osobu, nekada čak i do apsurda. Osim upotrebom ovih tehnika, Breht otuđenje u svojim dramama postiže i korištenjem „gestusa”, odnosno snažnog vizuelnog dojma kojim se iskazuje određeni društveni komentar i koji, prema Brehtovim riječima, „podrazumijeva stav, a ne artikulaciju, pogled, a ne riječ” (prema Miočinović, 1975: 327). Pogled progonjenog psa koji označava pojedinca svedenog na stepen životinje primjer je društvene relevantnosti gestusa zato što omogućava donošenje suda o samom društvenom stanju. Treba imati na umu da postoje i prazni gestusi, društveno irelevantni. Pompa fašista je prazan gestus, ali prevazilaženjem svoje uopštenosti i apstraktnosti, ona može dobiti na značenju: koraćanjem preko leševa, u ovom konkretnom slučaju, ostvaruje se društveni gestus fašizma (Brecht prema Miočinović, 1975: 327–328).

Zašto je potrebno stvari prikazati kao čudne i neobične, iznenađujuće, čak i šokantne? Zato što je to, prema riječima Brehta, jedini način da se razotkriju zakoni uzroka i posljedice. Ljudska aktivnost postoji u

¹⁹ “Acceptance or rejection of their actions and utterances was meant to take place on a conscious plane, instead of, as hitherto, in the audience's subconscious.”

datom obliku u sadašnjosti, ali ona se može promijeniti i postati sasvim drugačija, tvrdi Breht. Ta razliku od komercijalnog teatra koji pomaže očuvanju postojećeg društvenog stanja, insistirajući na nepromjenljivosti postojeće stvarnosti, što je također bio slučaj sa buržoaskim teatrom devetnaestog vijeka, epski teatar Bertolta Brehta zagovara mogućnost promjene i važnost ljudskog faktora u stvaranju istorije:

Tražimo od vas da odmah otkrijete / Da ono što se stalno dešava nije prirodno. / Jer reći da je nešto prirodno / U vremenu krvave konfuzije / Ustaljenog nereda, sistematske samovolje, / Nehumane humanosti znači / Prihvatiti je kao nepromjenljivu.²⁰ (Brecht, 1930, prema Drain 1995: 110)

Umjesto „vječnog subjekta”, „univerzalnih situacija” i „neizbježnog, uobičajenog, prirodnog” odgovora, B. Breht se koncentriše na društvene okolnosti i istorijski trenutak insistirajući na preispitivanju i traženju uzroka. Sve se mora razmotriti sa društvene tačke gledišta. Na ovaj način, položaj pojedinca u društvu prestaje da bude „po prirodi dat”, već postaje društveni konstrukt, a njegove strasti i njegova sudbina postaju proizvod određene ideologije. Otuda B. Breht svoje političko pozorište naziva „socijalnom mjerom” i pozorištem čovjeka koji je počeo da pomaže sam sebi (prema Miočinović, 1975: 331).

Moderni epski teatar neodvojivo je vezan za trendove vremena u kome je nastao²¹. U eseju „Popularno i realističko” iz 1938. godine, Breht navodi:

Vladajuće klase koriste laži otvorenije nego prije, a i laži su veće. Reći istinu čini se sve urgentnijim. Muke su veće i broj mučenika se stalno povećava. U poređenju sa ogromnim mukama masa čini se trivijalnim, pa čak i podlim, baviti se neznatnim teškoćama i teškoćama neznatnih grupa.

Postoji samo jedan saveznik protiv porasta varvarizma: ljudi kojima on nameće ove muke. Samo ljudi nude prilike. Stoga je

²⁰ “We ask you expressly to discover / That what happens all the time is not natural. / For to say that something is natural / In such times of bloody confusion / Of ordained disorder, of systematic arbitrariness / Of inhuman humanity is to / Regard it as unchangeable.”

²¹ Didaktičke tendencije prisutne su i u nekim od pozorišta prije Brehta, kao što su srednjovjekovni mirakuli, klasični španski teatar i teatar Jezuita, napominje sam Breht u eseju *Theatre for Pleasure and Theatre for Instruction* (prema Drain, 1995: 113).

prirodno njima se okrenuti i više nego ikada prije govoriti njihovim jezikom.²² (Brecht, 1938, prema Drain 1995: 188)

Zagovarajući novu koncepciju teatra, ali i novu svijest o tome kojoj publici je drama namijenjena, Brecht promovira potrebu za popularnim pozorištem: pod ovim nazivom on ne podrazumijeva komercijalno pozorište, već pozorište širokih radničkih masa „u kome one stvaraju vlastite forme izražavanja i obogaćuju ih/ usvajajući i utvrđujući svoj stav/ predstavljajući najnapredniju grupu ljudi na takav način da je moguće da preuzme vođstvo“²³ (Brecht, 1938, prema Drain 1995: 189). Brehtov koncept popularnog pozorišta odgovara revidiranom konceptu realizma kome on daje novo značenje. Suprotno od starih i oprobanih pravila naracije, literarne istorije i vječnih zakona estetike, Brecht se zalaže za „realističko“ pisanje koje odgovara na pitanja kako, kada i kome (kojoj klasi). On pojam realizma ne vezuje isključivo za epohu Balzaka ili Tolstoja i smatra da on treba da bude širok i političan, slobodan od estetičkih restrikcija i nezavisan od konvencija. Brecht tumači „realistično“ kao tendenciju ka raskrinkavanju uzročnih mreža društva i razotkrivanju dominantnog gledišta kao gledišta onih koji dominiraju smatrajući da se novi teatar treba pozabaviti perspektivom i pitanjima bitnim za one koji pripadaju većinskoj, a ne povlaštenoj klasi.

UMJESTO ZAKLJUČKA

U radu smo ukazali na neke od osnovnih karakteristika angažovanog političkog pozorišta koristeći se podjelom teoretičara Majkla Patersona na reflektivnu i interventnu tradiciju ovog tipa teatra. Pod reflektivnom strategijom, Paterson podrazumijeva naturalizam i realizam, jer se oba ova pravca zasnivaju na mimezisu, odnosno prikazivanju spoljašnje stvarnosti. Kad je riječ o interventnom teatru, tu se Paterson

²² “The ruling strata are using lies more openly than before, the lies are bigger. Telling the truth seems increasingly urgent. The sufferings are greater and the number of sufferers has grown. Compared with the vast sufferings of the masses it seems trivial and even despicable to worry about petty difficulties and the difficulties of petty groups.

There is only one ally against the growth of barbarism: the people on whom it imposes these sufferings. Only the people offer any prospects. Thus it is natural to turn to them, and more necessary than ever to speak their language.”

²³ “Popular’ means intelligible to the broad masses, taking over their own forms of expression and enriching them/adopting and consolidating their standpoint/representing the most progressive section of the people in such a way that it can take over the leadership [...]”

uglavnom bavi epskim teatrom Ervina Piskatora i Bertolta Brehta, kao i strategijama ovog pozorišta, koje se koriste sa ciljem zagovaranja mogućnosti promjene i isticanja važnosti ljudskog faktora u stvaranju istorije. Ovaj dio rada nudi hronologiju razvoja političkog pozorišta nakon Ibzena i daje jasan pregled osnovnih karakteristika epskog/modernog teatra, odnosno interventnih strategija kojima se ono služi za postizanje svojih ciljeva.

Naravno, treba napomenuti da je bilo kakva striktna podjela između ovdje spomenutih umjetničkih i pozorišnih pravaca relativna, jer, ne samo da oni dijele svoje strategije i ciljeve, već i termine koje kritičari koriste da bi napravili distinkciju između njih i ukazali na njihove razlike. Tako, primjera radi, Rejmond Vilijams smatra da Brehtovo epsko pozorište zapravo predstavlja naturalizam nakon Ibzena, dok sam Breht, naravno, svoje pozorište suprotstavlja naturalističkom, odnosno dramskom teatru, kako ga još on naziva. Isto tako Breht, kao i Šo prije njega, koristi termin „realizam” da bi opisao teatar koji „zaranja ispod površine” i otkriva uzročno-posljedične veze između pojava, što jeste odlika realističkog, odnosno, epskog i modernog teatra, ali isto tako i naturalističkog teatra u njegovoj ranoj fazi. Dakle, osim Patersonove podjele političkog pozorišta, u radu smo podsjetili čitaoca na raniju podjelu ovog pozorišta na dramsko i epsko pozorište, odnosno na njegovu realističku i modernističku tradiciju.

Ipak, značajniji dio rada je onaj u kome nudimo nadopunu Patersonovog viđenja naturalizma. Kao što smo ranije spomenuli, Paterson smatra da naturalističke strategije nisu dovoljne za iskazivanje one vrste političnosti koja bi mogla da izazove bunt i eventualnu reformu nepravednog društvenog sistema, te da one zapravo imaju karakteristike komercijalnog teatra koji prihvata društvo onakvo kakvo jeste i poziva na očuvanje statusa quo. Ovakvo viđenje naturalizma, po nama usko i nedovoljno promišljeno, nastojali smo da dopunimo osvrtnom na argumente nekih od najznačajnijih pisaca i kritičara, kao što su Emil Zola, Henrik Ibzen, Bernard Šo i Rejmond Vilijams, koji su dali drugačije viđenje naturalizma i podsjetili na njegove osnovne rane principe i ciljeve. Tako smo se prisjetili tumačenja koja naturalizam dovode u vezu sa razvojem ljudske svijesti i nauke, sa prvom upotrebom metoda moderne nauke, kao što su posmatranje i analiza, sa alternativnim viđenjem i tumačenjem svijeta, kao i sa društvenom reformom. Govoreći o naturalizmu, prisjetili smo se oštrih reakcija kritičara i javnosti na djela poput *Tereze Raken* i *Aveti*, koja se mogu smatrati modernim djelima svog vremena, a istovremeno i potvrdom da je naturalizam potekao iz potrage za istinom i da otuda zapravo predstavlja modernizam svog vremena. Stoga, mo-

žemo da zaključimo da, u skladu sa Vilijamsovim tumačenjem političkog teatra, naturalizam i realizam nisu nužno međusobno isključivi pojmovi, niti ih tako treba posmatrati samo na osnovu strategija kojima se oni služe; u razumijevanju njihove političnosti, mnogo je važnije obratiti pažnju na svrhu ovih strategija i na odnos koji pozorišni komad, ma kojoj vrsti pozorišta formalno pripadao, ima prema agentima političke moći i društvenoj stvarnosti. Pozorišne tehnike moraju odgovarati istini posvećenju cilju umjetnosti zbog čega „univerzalni kreativni metod” ne postoji i zbog čega je svaka inovativna tehnika koja pomaže pri otkrivanju istine prijeko potrebna i dobrodošla. (Brecht, 1938, prema Drain 1995: 191)

Ukupan pregled karakteristika epskog, odnosno dramskog teatra donosimo u tabeli preuzetoj iz Brehtovih komentara o operi *Uspon i pad grada Mahagoni* iz 1930. godine (prema Drain 1995: 111), pri čemu ove karakteristike treba shvatiti samo kao promjene fokusa, a ne kao apsolutne antiteze ove dvije vrste pozorišta:

DRAMSKO POZORIŠTE	EPSKO POZORIŠTE
zaplet	naracija
upliće gledaoca u dramatizovanu radnju	pretvara gledaoca u posmatrača
izaziva osjećanja	prisiljava na odluke
doživljaj	slika svijeta
sugestija	argument
instinktivna osjećanja su sačuvana	dovedena do tačke prepoznavanja
gledalac je u srži radnje, dijeli iskustvo	gledalac je izvan radnje, izučava
ljudsko biće nepromjenljivo	promjenljivo i u stanju da se promijeni
fokus na završetku	fokus na toku
jedna scena vodi drugoj	svaka scena za sebe
razvoj	montaža
misao određuje biće	društveno biće određuje misao
osjećanje	razum

Literatura

- Barker, H. (2006). *Plays One: Victory, The Europeans, The Possibilities, Scenes from an Execution*. London: Oberon Books.
- Brecht, B. (1930). From Notes on the Opera *Rise and Fall of the City of Mahagonny*. In R. Drain (Ed.). (1995). *Twentieth Century Theatre: A Sourcebook*. London, New York: Routledge, 111.

- Brecht, B. (1930). Prologue to *The Exception and the Rule*. In R. Drain (Ed.) (1995), *Twentieth Century Theatre: A Sourcebook* (110). London, New York: Routledge.
- Brecht, B. (1936). Alienation effects in Chinese acting. In L. Goodman and J. de Gay (Eds.) (2000), *The Routledge Reader in Politics and Performance* (94–97). London and New York: Routledge.
- Brecht, B. (1938). From The Popular and The Realistic. In R. Drain (Ed.) (1995), *Twentieth Century Theatre: A Sourcebook* (188–192). London, New York: Routledge.
- Brecht, B. (c. 1935). Theatre for Pleasure or Theatre for Instruction. In R. Drain (Ed.) (2000), *Twentieth Century Theatre: A Sourcebook* (112–114). London, New York: Routledge.
- Frljić, O. (2011). Postdramatic Theatre and Political Theatre. In Medenica, I. (Ed.) *Dramatic and Postdramatic Theatre Ten Years After* (130–136). Conference Proceedings. Belgrade: Faculty of Dramatic Arts.
- Miočinović, M. (1975). *Rađanje moderne književnosti: Drama*. Beograd: Nolit.
- Mulvey, P. (2014). Ghosts of our Making. *Crosslight*. June 1. <https://crosslight.org.au/2014/06/01/ghosts-of-our-making/> 17. 4. 2024.
- Patterson, M. (2003). *Strategies of Political Theatre: Post-War British Playwrights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shaw, B. (1913). *The Quintessence of Ibsenism*. New York: Brentano's, Rosing Digital Publications, University Press Cambridge.
- Shaw, B. (1907). *New Theology*. [https://en.wikisource.org/wiki/The_New_Theology_\(Shaw\)](https://en.wikisource.org/wiki/The_New_Theology_(Shaw)) Preuzeto 10. 7. 2023.
- Shaw, B. (1921). *Back to Methuselah. A Metabiological Penta Teuch*. New York: Brentano's.
- Suvin, D. (1979). *Dijalektika u teatru Bertolt Breht*. Beograd: Nolit.
- Vilijams, R. (1979). *Drama od Ibzena do Brehta*. Beograd: Nolit.
- Zola, E. (1887). *Thérèse Raquin*. London: Vizetelly and Co.
- Zola, E. (2007). *The Experimental Novel*. Digitized edition. The Internet Archive. <https://ia600900.us.archive.org/9/items/experimentalnove00zolarich/experimentalnove00zolarich.pdf> 17. 4. 2024

Svjetlana R. Ognjenović

MIMETIC AND INTERVENTIONIST TRADITIONS
IN POLITICAL THEATRE

Summary

This paper is about the strategies of politically engaged theatre which were described by Michael Patterson in his book *Strategies of Political Theatre: Post-War British Playwrights* (2003) and are divided into two groups: reflectionist and interventionist strategies. Within these two traditions, we provide an overview of the mimetic strategies of naturalism and realism, and then the interventionist strategies of epic, anti-Aristotelian theater. Apart from this overview, we tried to offer and then explain a complement to Patterson's idea of naturalism as inadequate for political action and critical engagement. To that purpose, we used the arguments offered by Raymond Williams in his book *Drama from Ibsen to Brecht* (1979) as a corrective to Patterson's ideas about mimetic/naturalistic theatre, which are useful, but sometimes not sufficiently thought out. According to Patterson, naturalism is the most radical form of the reflective theatrical tradition and, as such, it cannot bring about a fundamental social change. On the other hand, Raymond Williams asserts that naturalistic conventions of authenticity, or an absolute replica of décor, was a strategy necessary in the early phase of naturalism when naturalistic drama rejected an outdated "structure of feeling." This was the basis of melodrama and its conventions, and that, even though these still exist in Ibsen's plays (coincidences in the development of plot, suspense, etc.), they are nothing more than non-essential residue which will become suppressed by a new set of naturalistic conventions. The ideas of these two theorists were additionally clarified by interpretations given by playwrights themselves, such as Shaw, Zola, Ibsen, Piscator and Brecht, whose influences and practical work in the field of political drama helped create the theatre we know today. In this paper, we encourage the opinion that even the theatre that "only" reflects and describes the real world, as Patterson puts it, can also be political if it provides truthful representation of this reality and that, as such, it should not be excluded from the body of engaged art.

Key words: naturalism, realism, mimetic and interventionist tradition, political theatre

САВРЕМЕНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У БИБЛИОТЕКАРСТВУ
CONTEMPORARY TENDENCIES IN LIBRARY SCIENCE

ПРИЈАТЕЉ СРПСКЕ МЛАДЕЖИ – ПРВИ СРПСКИ ЧАСОПИС ЗА ДЕЦУ: ПРИЛОЗИ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ

У Новом Саду 1858. године Ђорђе Натошевић покреће први српски педагошки часопис *Школски листи*. Пресељењем часописа у Сомбор, под уредништвом Николе Ђ. Вукићевића, почиње нови период у животу часописа, који се огледао и у томе што се у оквиру њега, појављује и *Додаша* к *Школском листу* намењен деци. *Додаша* је изашао само у два броја и од 1866. мења свој назив у *Пријатељ српске младежи*, и можемо га сматрати претечом потоњих српских дечијих часописа. У часопису су највише објављивани дидактички садржаји и дечија књижевност: песме, басне, приповетке, загонетке и пословице. Велики број сарадника часописа био је из редова свештенства и учитеља, који су у њему објављивали географске и историјске описе места, предела, бања и манастира, као и текстове религијске садржине и животописе славних људи и светаца. Поред текстова домаћих аутора објављивани су и преводи страних аутора. Преко *Школског листа* и *Пријатеља српске младежи* Натошевић и Вукићевић су желели да унапреде српско школство и додатно утичу на културно образовање младих. Часопис није могао финансијски да се одржи као независан лист и после две године је угашен. У раду ће бити приказано библиографско истраживање прилога у часопису, као и његов значај за даљи развитак часописа намењених деци.

Кључне речи: *Школски листи*, *Пријатељ српске младежи*, дечија књижевност, часописи, библиографија

* selihar025@gmail.com

Просвета је током средњовековног периода у Европи била у рукама цркве (западне и источне), а тек развојем грађанске класе долази до отварања световних школа. Тај процес је у Хабзбуршкој монархији био успорен због тесне повезаности државе и цркве, сталним ратовима и унутрашњим немирима. У другој половини 18. века, Марија Терезија започиње процес реформи образовања, позвавши у Беч чувеног немачког педагога Јохана Игнаца Фелбигера, коме је дато у задатак да унапреди просвету и изврши потребне реформе. У ту сврху Фелбигер 1774. године израђује Општу школску уредбу (*Allgemeine Schulordnung*), и на њеним општим начелима положени су темељи целокупног основног школства у Царевини. Упоредо са реформом немачких започиње и реформа српских школа, која се одвијала посредством православне цркве. Почетком 19. века, после реформи извршених у католичким и унијатским школама, аустријски двор је одлучио да реформише и православне, српске и румунске школе на територији Угарске и Војне границе. С обзиром да сарадња са Карловачком митрополијом није уродила плодом, овај посао је поверен Урошу Несторовићу, саветнику Угарске дворске канцеларије, представнику грађанске класе. Несторовић добија титулу Врховног школског инспектора свих православних школа у Хабзбуршкој монархији (српских, румунских и грчких), а први његов задатак био је да изврши инспекцију свих подручних наставних установа. С обзиром да је у тим школама стање било веома лоше, Несторовић предлаже да се за образовање учитеља за православне школе отворе што пре три препарандије: за Србе у Сентандреји, Румуне у Старом Араду и за Грке у Пешти (ова школа никада није прорадила због недостатка средстава). Његов план, по којем је основни задатак препарандија био стручно и морално образовање учитеља у духу националних и верских традиција српског и румунског народа, и у њима се могу школовати само кандидати који су аустроугарски поданици, озакоњен је 1812. године (Селихар, 2009: 4–7).

Године 1857. за „врховног надзорника свих православних вероисповедних школа у Карловачкој митрополији” постављен је др Ђорђе Натошевић и његовим доласком отпочињу значајне реформе у образовању учитеља (Поткоњак, 2006: 165). Тада почиње и дугогодишња сарадња два велика српска педагога, Ђорђа Натошевића и Николе Ђ. Вукићевића, на развоју школства српског народа у Војводини. Носилац тога развоја и образовања учитеља постаје Сомборска учитељска школа. Половином 19. века, 1857. године, доласком Ђорђа Натошевића на место главног саветника свих српских школа у Војводини, отпочињу значајне школске реформе. Натошевић, иако по

професији лекар, на наговор владике Платона Атанацковића, задуженог за реформу српског школства, почиње да се бави педагошким радом. Своју педагошку каријеру започео је у новосадској гимназији као професор природних наука и гимнастике. У исто време је обављао и дужност управника гимназије. Године 1857. објавио је *Крајко ујуштво за србске народне учишћеље*, „књигу којом је ударио темеље наше научне дидактике и методика већине основношколских наставних предмета” (Ваковљев, 1987: 678–691).

Желећи да учитељима обезбеди што боље стручно усавршавање, Натошевић долази на идеју о покретању *Школског листића*, првог педагошког часописа намењеног српским учитељима, који је уз мање прекиде излазио тридесет и девет година, од 1858. до 1910. године. Часопис је покренут у Новом Саду, у штампарији Данила Медаковића, у периоду од 1864. до 1866. године излази у Будиму, да би од 1866. године, после преузимања часописа од стране Николе Ђ. Вукићевића, часопис свој живот наставио у Сомбору. У Сомбору је *Школски листић* излазио све до 1903. године, а после трогодишњег прекида почиње да излази у Сремским Карловцима, све до коначног гашења листа 1910. године. Мењала се и периодичност излажења часописа: до 1862. године и у периоду од 1885. до 1903. излазио је једном месечно, од 1862. три пута месечно, 1865. два пута, да би у периоду 1906–1910. излазио 12–13 пута месечно, после седница Школског савета. У првом периоду излажења (1858–1866) часопис је уређивао Ђорђе Натошевић. На његову молбу, уредништво над часописом презима Никола Ђ. Вукићевић све до 1900. године. У периоду од 1901. до 1910. године на уређивању часописа су се смењивали Стефан Илкић, Ђорђе Поповић, Божидар Борђошки и Мита Клицин.

Првих година излажења текстове су углавном писали Натошевић и Вукићевић. Сарадника је било мало, али се током година њихов број стално повећавао. У почетку сарадници су били из редова учитеља и свештеника. Од 1866. године прилоге у *Школском листићу* почињу објављивати и наши познати педагози, просветни радници и књижевници.

У часопису су сарађивали и педагошки радници скоро из свих крајева у којима су живели југословенски народи (Србије, Хрватске, Славоније и Далмације, Босне и Херцеговине, уже Угарске, Румуније). (Макарић, 1978: 195–196)

Од 1880. године главни сарадници листа били су професор сомборске Препарандије Мита Петровић, др Војислав Бакић, сомборски учитељи Ника Грујић, Драгутин Блажек, Стеван Коњовић и Стеван

Арсеновић, земунски учитељ Светозар Милетић, Владимир Красић, учитељ из Горњих Карловаца, Аркадије Варађанин, управник Више девојачке школе у Новом Саду, Иван М. Поповић, Стефан С. Илкић, Стеван Коњовић и Душан Радић и многи други. Деведесетих година 19. и почетком 20. века читава плејада познатих српских учитеља и педагога објављивала је своје текстове у *Школском листу*, међу којима можемо истаћи Ивана Мартиновића, Љубомира Лотића, Јована Јанка Кнежевића, Милоша Бандића, Павла и Ђорђа Терзина, Јелицу Беловић-Бернадзиковску, Миту Калића, Пају Р. Радосављевића и др. Према необјављеној библиографији *Школског листа*, у њему је 400 сарадника објавило текстове. Највећи број прилога штампали су Стефан С. Илкић (95) и Мита Петровић (75). Најбоље године биле су 1859/62. јер је тада у њима објављен највећи број прилога. Највише прилога објављено је из области васпитања, методике наставе и школства.

У часопису су објављивани чланци о школи и учитељима, радови из опште педагогије, дидактике и методике. Излагана су практична методска упутства и грађа из свих наставних предмета, обавештавани читаоци о прописима и одлукама просветних власти, вести из других земаља, прикази нових књига и часописа. Поред оригиналних чланака и педагошких расправа, објављиване су прераде и преводи познатих европских педагога, најчешће са немачког и мађарског језика. Такође је објављивана и сва релевантна законска регулатива везана за српску просвету и школство у Војводини, нарочито у периоду када је часопис излазио у Сремским Карловцима, те је тако часопис значајан и за историографију српског школског законодавства друге половине 19. и прве декаде 20. века (Селихар, 2009: 16–25).

Часопис у својим фондовима данас чувају Библиотека Матице српске, Народна библиотека, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Библиотека САНУ, Библиотека Српске патријаршије, библиотека Педагошког факултета у Сомбору, као и јавне библиотеке у Крагујевцу, Сомбору, Ковину и Ужицу. Часопис је дигитализовала Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, тако да је и на тај начин доступан истраживачима.

Школски лист излази непрекидно од октобра 1858. до априла 1862. године, када га власти забрањују, јер је штампан без имена уредника и издавача. Часопис није излазио неколико месеци, али наставља да излази када је од броја 20 за 1862. годину као уредник назначен Ђорђе Натошевић. До јесени исте године часопис излази ре-

довно. Када је Натошевић добио посао саветника за православне школе при Наместничком већу, лист почиње да се штампа у Будиму у Краљевској угарској свеучилишној печатњи. Излазио је нередовно, број претплатника је драстично опао и Натошевић је био принуђен да обустави његово излагање. У току 1863. године није изашао ниједан број (Селихар, 2009: 15). Часопис поново покреће 1864. године, а годину дана касније уредништво и власништво над листом нуди свом дугогодишњем сараднику Николи Ђ. Вукићевићу. У исто време, Натошевић одлучан у намери да одржи и унапреди часопис покреће *Догашак Школском листу*. С обзиром да је *Школски лист* од свог првог броја доносио и прилоге намењене деци, Натошевић их одстрањује из часописа и почиње да их објављује у *Догашку*, желећи да он буде независан нов часопис намењен деци. Нажалост изашла су свега два броја која је у потпуности написао сам Натошевић. *Догашак Школском листу* је имао два дела: *Игре и забаве: за развијањг телесни и душевни снага* и *Науке*. У првом делу Натошевић популарише физичко васпитање које још није било уведено као предмет у српске школе, и даје задатке из математике и физике. Желео је да други део буде посвећен дечијој књижевности, али без сарадника такав програм листа није могао да се оствари (Селихар, 2009: 16).

Никола Вукићевић, преузевши *Школски лист*, наставља Натошевићеву идеју о покретању првог дечијег часописа и уз часопис издаје и додаток под називом *Пријатшељ Србске младежи*. О програму додатка пише:

Додатак овај доносиће поучења и предмете за читанђ наменђне за изображенђ ума и воспитанђ срца и душе предрате младежи Србске обоега пола. У њему ће се находити у лепом избору житија светих, животописи, приповедке, притче, басне и песме моралног садржая; предмети из Историје, Земљописа, Физике, Диететике, Домоводства и польске Економие; рачунске и гимнастичне игре и друге задаће. (Вукићевић, 1866: 1–3)

Пријатшељ србске младежи излази редовно током 1866. и 1867. године, једном месечно. Прве године изашло је 12, а друге године 24 броја.

Највећи број прилога у *Пријатшељу србске младежи* написали су Ђорђе Натошевић и Вукићевић. Натошевић је припремао прилоге за рубрику *Игре и забаве* у којој су објављивани текстови из природних наука и економије, приповетке, загонетке, пословице и дечје игре, а Вукићевић је писао текстове из историје, земљописа и поезије за

рубрику *Науке*. Поред дечијих игара са дидактичком садржином, највише је била заступљена књижевност за децу: песме за децу, басне, приповетке, загонетке и пословице. Своје песме у листу су објављивали Јован Јовановић Змај, Петар Деспотовић, Мита Нешковић и Стеван Л. Милашиновић. Поред оригиналних дела, објављивани су и преводи мађарских и немачких песама, које су урадили Змај и Лаза Костић. О сарадњи са песницима сазнајемо из писма Натошевића упућеног Николи Вукићевићу:

Шаљем даље неколико песмица, за које замолах Јоцу Јовановића Змаја, и Лазу Костића, да ми их преведу и за нашу децу удесе. (Натошевић, 1866)

Желећи да *Пријатељ српске младежи* својом садржином замени неподесне књиге за децу, Натошевић је саветовао Вукићевића да у рад листа као сараднике укључи учитеље и свештенике. Одазивајући се на Вукићевићев позив, они објављују географске и историјске описе места, предела, бања и манастира, као и текстове религијске садржине и животописе славних људи и светаца.

Од другог броја, поред ове две рубрике, устаљује се и рубрика *Свешће речи*. Ова рубрика је доносила изводе из библијских текстова, односно њихов српски превод и тумачење, попут *Прича Соломонових*, *Јеванђеља њо Мајтеју* и сл. Ови текстови допуњавани су српским народним пословицама. Текстове у овој рубрици (укупно њих 11) писао је свештеник Богдан Кузмановић, који је био стални сарадник листа, у првом годишту. У другом годишту часописа, рубрика се угасила.

Поред Кузмановића, највећи број прилога у овом годишту, објавили су Петар Деспотовић (Бог е љубав, Веселост, Дете и јагње, Загонетке, Јутрашњи радови: (из „Венца”), Колико пута Богу захвалити треба: (по немачком), Майска песма: („Из Венца”), На уранку: (песмица), У Гају...), Ђорђе Натошевић (Браћа: (из науке о дужностима), О расхлађену: (из науке о чувану здравља, О усевској земљи: (една лекција за неделњошколце), Турци на Београду: (из историје оташтвене)), Никола Вукићевић (Бачка: (една лекција за Псалтирце)), Ј. Јовановић Змај (Де погоди!, Коњаник, Пчелица, Шта ја све имам). Највише су објављиване гимнастичке игре (20), басне (18), рачунски задаци (12) и загонетке (8).

У другом годишту часописа видљиве су промене у садржају. Сталне рубрике *Игра и забава*, као и *Науке* остају, а уместо рубрике *Свешће речи* објављују се спевови, прозни прилози о словенским народима, као и биографије личности из античке и новије историје. (Мићић, 2014: 428–429). Настављајући традицију претходног го-

дишта, у великом броју се објављују басне (12), рачунске игре (13), огледи из физике (12), загонетке и рачунске игре. Петар Деспотовић за часопис преводи Толстојев спев *Јован Дамаскин*, који излази у наставцима. Поред овог спева објављени су и *Мишировица на развалинах њрада Срема ѡрозванот Сирмијум*, спев који је говорен на митровачкој беседи 19. фебруара 1867, и спев *Успомене на владику Плаћона*, Мите Нешковића. Нешковић је поред овог спева 1867. године објавио и превод песме Где стануе благи Бог?: (по немачком), као и песму Славопѣв: по псалму 103. Стеван Л. Милашиновић у овом годишту објављује 6 песама: Есениа песма (по немачком), Јутрена песма: (из „Венца”), Јутром: (из „Венца”), Лаку ноћ!, Мајска песма, Моли се Богу!

Такође, објављују се и биографије значајних личности античке историје, попут Солона, Ликурга, Креза, Аристида, Фокиона, Демостена, Клеанта. Пажња је посвећена и личностима из новије историје, али у много мањој мери, тако да су читаоци могли да читају и биографије цара Леополда I, Арсенија III Чарнојевића и војводе Јована Монастерлије. Ауторство ових текстова није било могуће утврдити. Такође су непознати аутори и преводиоци басни, гимнастичких игара, загонетки, лекција из математике и физике. У оба годишта часописа објављивани су и радови из пољопривреде, астрономије, психологије и теологије, који су били намењени старијој школској деци. Део прилога прештампан је из рукописног листа *Венац*, који је покренула ђачка дружина *Венац*, основана 1866. године у Сомбору, а чинили су је ученици сомборске Учитељске школе.

Нажалост, додатак није могао да се одржи као независан лист и после две године је угашен. За три године у њему је објављено 365 прилога.

Циљ Натошевића и Вукићевића био је да на овај начин деци проширују наставне, васпитне и образовне садржаје. Поготово је велику улогу у томе имао Натошевић, који је преко разних дидактичких игара које је објављивао желео да утиче на развој физичких способности ученика, а преко објављених садржаја из природних наука да развије њихову моћ опажања (Мићић, 2014: 430).

Према карактеру већине прилога у *Пријатељу српске младежи* може се закључити да је био намењен деци старијег узраста.

Иако је потоњи развој српске књижевности за децу кренуо у другом правцу од оног којим се у првом српском листу за децу кретао Натошевић, његова пионирска прегнућа на пољу дечје књижевности, а нарочито листова за децу, остају од трајног значаја. (Spevak, 1987: 9–10).

У историји српске културе и периодике *Пријатељ српске младежи* заузима посебно место јер је био први часопис намењен искључиво деци. У себи је спојио и забаван и едукативан карактер, несумњиво утичући на даљи развој не само својих читалаца, него и на развој васпитања и културе српске деце у потоњим временима. Часопис је био претеча каснијим дечијим и омладинским часописима и несумњиво је утицао на даљи развој садржаја намењених школском узрасту. С обзиром на чињеницу да периодика осликава друштвене појаве, размишљања и науку одређеног временског периода, значајно је и место које заузима ретроспективна библиографија периодике и прилога у периодици у научним и библиографским истраживањима. Библиографски подаци изложени у њима пружају истраживачима информације које им помажу у расветљавању историјских извора, друштвених појава, културног и политичког живота. Такође, олакшавају потрагу и за новим изворима и научним актуелностима, пружајући подстицај за нова научна и културно-историјска истраживања. *Пријатељ српске младежи* је заједно са *Школским листом* дигитализовала Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, и у библиотекама је део фондова старе и ретке књиге. На овај начин часопис је доступнији истраживачима из свих педагошких и културно-историјских области.

Литература

- Вукићевић, Н. (1866). Изјава п. Читатељима. *Школски лист*, 8 (1), 1–3.
- Макарић, Р. (1978). Учитељска школа у другој половини 19. и почетком 20. века: (1848–1918). У С. Васиљевић и др. (Прир.), *Две стошине година образовања учишћеља у Сомбору: 1778–1978* (195–196). Сомбор: Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору.
- Мићић, Р. (2014). „Пријатељ српске младежи”: први српски лист намењен младим читаоцима. У П. Јанковић и др. (Прир.), *200 година Српске прејарандије у Сенџандреји и Сомбору* (428–431). Сомбор: Педагошки факултет.
- Поткоњак, Н. (2006). *Образовање учишћеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет.
- Селихар, К. (2009). Библиографија прилога првог српског педагошког часописа „Школски лист”: 1858–1910. (Магистарски рад). Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Писмо Ђ. Натошевића Н. Вукићевићу (1866). Рукописно одељење
Матице српске, бр. 25717.

Bakovljević, M. (1987). Đorđe Natošević. *Pedagoška stvarnost*, 33 (9–10),
678–691.

Spevak, Z. (1987). Natošević—osnivač prvog srpskog lista za decu.
Pedagoška stvarnost, 33 (9–10), 747–753.

Karla K. Selihar

PRIJATELJ SRPSKE MLADEŽI – THE FIRST SERBIAN MAGAZINE
FOR CHILDREN: APPENDICES FOR THE BIBLIOGRAPHY

Summary

In 1858, Đorđe Natošević started the first Serbian pedagogical magazine *Školski list* in Novi Sad. By moving the magazine to Sombor, under the editorship of Nikola Đ. Vukićević, a new period in the life of the magazine began, which was also reflected in the fact that *Dodatak Školskom listu*, intended for children, appeared within it. *Dodatak* came out only two times, and in 1866 it changed its name to *Prijatelj srpske mladeži*, and we can consider it the forerunner of the later Serbian children's magazines. The magazine mainly published didactic content and children's literature: poems, fables, short stories, riddles, etc.. Associates to the magazine were mainly from the ranks of the clergy and teachers. In it, they published geographical and historical descriptions of places, landscapes, spas and monasteries, as well as religious texts and biographies of famous people and saints. In addition to texts by Serbian authors, translations by foreign authors were also published. This article will present bibliographic research of the articles in the magazine, as well as its importance for the further development of magazines intended for children.

Key words: *Školski list*, *Prijatelj srpske mladeži*, children's literature, magazines, bibliography

ПОЛИТИКА, МЕДИЈИ И СТВАРНОСТ
POLITICS, MEDIA AND REALITY SOCIAL

ИДЕНТИТЕТ И СТИЛ – СРБИ У ИРОНИЈСКОМ КОНТЕКСТУ РОМАНА *ЗЛАШНО РУНО* БОРИСЛАВА ПЕКИЋА¹

Тумачење различитих идентитета у многогласном роману *Злашно руно* Борислава Пекића подразумева шири аналитички захват, од језичко-стилске, реторичке и дискурсне до композиционе, поетичке и антрополошке перспективе. Такав поступак води истраживању микрожанровских посебности нових поступака и облика нарације.

Идентитет Срба у *Злашном* руно обликован је применом иронијско-пародијског стилског комплекса при компоновању функционалних стилова. Употреба различитих језика као слике идентитета непосредно је у вези с персифлажом и стилским превредновањем. Новом стилско-реторичком схемом нарације поступци обликовања идентитета Срба добијају преиначена значења и демистификаторске функције сагледане из угла других идентитета.

Борислав Пекић у седмотомном делу комбинује различите функционалне стилове, *јоворне жанрове, језике, фразеолошка, временско-просторна и идентитетска гледишта* с намером да потпуније осветли и проблематизује сучељене идентитете. Таква стилско-реторичка гледишта се функционално сучељавају с другим равнима романа (историјским, психолошким, идеолошким...). То помаже при компаративном сагледавању укупне прошлости и садашњости Срба. Тако овај роман у српској култури постаје посебно важан депо за сагледавање српског идентитета у европским и светским оквирима.

Кључне речи: идентитет, стил, иронија, дискурс, Борислав Пекић, *Злашно руно*

* dobrivoje.stanojevic@fpn.bg.ac.rs

¹ Текст је настао у оквиру истраживања које је спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије на пројекту FSITC 1561: Формирање српског идентитета и теоријске контроверзе о покушајима његове деконструкције.

УВОД

Роман *Злајно руно* Борислава Пекића представља својеврсну културолошку и дидактичку сабирницу којом се чува, али и проблематизује културни идентитет Срба и стварају услови за продужено дејство старих вредности као предворје идентитетских иновација. У овом Пекићевом делу уочљиво је снажније оцртавање идентитетских разлика (Срба, Балканаца, Европљана) да би се, на крају, створиле могућности новог континуитета и остварили дубљи увиди у постојеће идентитетске недоумице. Овакав уметнички оквир за стилско уоквиравање културних идентитета, посебно обликовање монолошких, дијалошких и полилошких наратива, помаже сагледавању уметничких функција метафоричке вавилонске пометње и механизма њеног функционисања у роману.

У овом делу чита је иронијска дистанца према традиционалним обележјима идентитета Срба као и својеврсно илустровање поетика разлике тумачења у зависности од становишта посебних јунака. На тај начин се одвија скривена реконструкција окамењених значења и иронизација „цикличног карактера историје” (Орлић, 2023: 104). Често се, с позиција јунака, релативизују очекивана значења и пружа парцијализована и апстрахована слика уоквирена конкретним историјским догађајима. Деструирање традиционалних слика идентитета као *истјосџи*, касније као *огређеносџи*, у роману се представља као неопходно „минус-присуство” кохерентности у односу на претпостављени „народни напредак” о коме је говорио још Јован Скерлић (Скерлић, 1953: 291).

ИНАТ И ИРОНИЈА

У *Злајном руно* се непрестано преиспитује идентитет Срба. Понекад је то проблематизовано с непосредног становишта посебног јунака, понекад с привидом објективније перспективе приповедача. Преиспитивати идентитет и осветљавати га с различитих гледишта никако није равно дефинисању и, нарочито не, решавању овог проблема. Композиционо, Пекић то решава најчешће у виду претпостављене полемике између гласова Његована и Турјашких, при чему није увек очигледно коме припадају дати гласови. Чита је „сродност митског и историјског света” (Ахметагић, 2018: 74), као својеврсна потрага за идентитетом. То подразумева извесну делотворну семантичку пометњу. На тај начин се гласовима даје и одузима примат и иронијски варира важност појединих мишљења. Иронија је при овом

поступку неогређивања *стјановишћа* веома важан поступак. Њоме се приповедачким гласовима наизменично пружа и одузима објективност, баш као и њиховим становиштима:

Ми ти Срби, брате, и нисмо нација. Ми смо уплахилено и неометано стање духа. Ми и постојимо, заправо, само из ината [...] (Пекић, 1986: II, 78)

Довести дијалошку претпоставку у питање не значи и њено решење. Проблематизовање идентитета садржи описивање идентитета негацијом. Ми јесмо, јер смо као нација Срби и баш због тога нисмо нација. Стилски подупрта анафоричном заменицом *ми*, парадоксалном тврдњом се проблематизује стање духа, а то, даље, води епистемиолошкој неизвесности. Именованој нацији одричу се обележја нације да би се потом тврдило да *ми* (Срби), ипак, постојимо и да је наше конститутивно својство *инаћење*.

Изреченом са становишта некога ко припада Србима и себе убраја у нацију која није нација, овом тврдњом се указује на склоност ка иронизованом „политичком нихилизму” (Batler i Skot, 2006: 33). Неко ко постоји (као Срби) истовремено и није то што јесте, иако има константу *инаћења*. Оно што је разумљиво постаје неразумљиво, доступно постаје недоступно, схватљиво подразумева несхватљивост. Пекићеве релативно блиске претече, кад је реч о опсервирању ината (пример прозе Милоша Црњанског), налазе се, осим у прозним остварењима и у лирици Васка Попе (чувена синтагма *инаш леи* у песми „Каленић”, Љубомира Симовића, „Балада о Стојковићима” и др.).

СРБИ И ДИСКУРЗИВНО НАСИЉЕ

Проблематизацијом српске нације, у иронијском дискурсу, Срби се чине бескорисним, лишеним аутентичног значења, сведени на негацију посредним омаловажавањем. У роману се, у циљу приказивања различитих гледишта, поступним климаксом, сучељавају различитости и уводе у полемички дијалог ка алтернативном разумевању предочене ироније:

Сад ће Управитељ проговорити. Неће Србин за матеру божију издржати да не лане. Наполак би препуко. Ничему га Исток научио није. Симеон то унапредак зна. Толико је пута и сам, у чаршији, испробао тај симеонски начин. И никад да омане. Увек би упалио. (Пекић, 1986: 92)

Извесно дискурзивно насиље прати Кир-Симеоново излагање о Србима. Он се о Србима изјашњава као о нацији која воли да лане. Колоквијалним вулгаризмом предочавају се стереотипи дужег трајања потврђени пратећим архаизмима (*наилолак, унаиредак*).

Овакво дискурсно становиште требало би разумевати као дубље конституисање полемичности и подразумеване самокритичности настале из разумевања другог (симеоноског) гледишта. Реч је о говору других о Србима. Да је реч о својеврсној константи, упућује употреба будућег времена као знак подразумеваног обрасца понашања који се може предвидети. Структурни принцип обликовања туђег (Кир-Симеоновог) гледишта подразумева да би Срби требало да ћуте и уче од других. Говор и властито мишљење нису за Србе. Ове две активности јесу само продужено разумевање света намењено аутсајдерима. Српска нација истовремено функционише у очима других као начело производње невоља услед неподесних особина и формативних принципа. Уметничко реторичко изношење становишта других о Србима подразумева кривицу инађења, неучења од других и специфичног говора означеног као *лајање*. Срби постају категорија насиља над постојећим светским поретком који, са становишта своје доминације, не трпи противљење.

Оваквом уметничком проблематизацијом мотива Срба у ЗР започиње делотворни нетенденциозни интелектуални спор о српском идентитету. Тиме се указује на дискутабилност непроверених, а важећих мишљења. Тако настаје скривена расправа о традиционалном и конвенционалном поимању српског идентитета да би се указало на нове вредности. Тек у приказивању конститутивног споја старих виђења српског идентитета рађа се идеја о другачијем разумевању Срба.

То је најбоље приказано у петој књизи романа у којој Симеон води спор са Србијом и својом супругом Томанијом на „српском авењанском суду *цветној четврћка 6. априлија године 1867*“:

[...] за четрдесет дана се може с приличном поузданошћу казати да ли се нечија душа упокојила, али ни за четрдесет пута четрдесет није у Србији могуће установити шта коме десцеденту од наследства припада [...] (Пекић, 1986: II, 23)

Оваквим ставом Кир-Симеона Његована приказује се правило супротно општем начелу. На овом плану предочавају се две општости, једна свеважећа и друга посебно српска, међусобно супротстављене. Реч је о максималној различитости и парадоксалном одуда-рању од очекиваног и било какве уређености. То, поступно, води другачијој, макар минималној идеализацији новонастајућег српског

идентитета. Етички универзализам се губи при обликовању новог идентитета. Приказан са становишта Цинцарина који постаје Србин, универзализам није пожељан и Симеон му се на свој начин руга занемарујући чињеницу о настанку нове етичке основе.

ПРЕИСПИТИВАЊЕ ИДЕНТИТЕТА И ДВОСМИСЛЕНОСТ

Симеон Његован обавља својеврсно преиспитивање нације у коју управо улази. Отуда је Пекићева иронија, исказана речима Аветињског суда, саркастички интонирана:

Најпре, ми немамо приватне детективске агенције, шпијунирање је потпуно у рукама државе, а затим и не требају нам. Наш свет такве ствари ради цабе. Из чистог душевног ужитка. (Пекић, 1986: II, 34)

Наговештени катахретички спојеви постају делотворни парадокси. Поље „сумњивих лица” овде добија изоштренију дистопијску димензију. Дискурс двосмислености ступа на сцену у завијеном климаксом облику. Детективске агенције се изједначају са шпијунирањем, шпијунирање с државом. Тако тајна делатност постаје општа, јавна, бесплатна и свима доступна, било корисницима или практичарима, жртвама или виновницима. Уз то, она је и начело уживања, као посебна естетска категорија новог говорног жанра. Дистопијско начело се постепено успоставља као вид стилског преиспитивања карактера једног дела Срба.

Скривена унутрашња критика патријархалног дискурса, на другој страни, налази се у притајеној бракоразводној полемици и некији (разговор с умрлим) са супругом Томанијом којој се у расправи подастире и следећи аргумент:

Јер, наш Кривични закоњик може бити аустријањски, безбрачан и бесполан, али судије су Срби, мужефи и мушкарци. (Пекић, 1986: II, 35)

Реч је о увођењу дволичности и пристрасности мушких судија у Србији. Мушки приступ јавној сфери је, по Симеону, увек очекиван и у корист мушкараца. Претпостављена доминација мушке пристрасности служи јунаку као доказ за етичку неодговорност.

Пекићев јунак све време на суду преиспитује национ којем хоће да припадне. То га и мотивише да буде критички расположен. Реч је о крупној одлуци. Тако настаје имплицитно откривање, специфичних

стилских препознатљивих двосмислених приступа и критика проблематичног дела српског идентитета:

Ама, знајем ја да српство није парадњо одело да се носи само о празњицима и панађурима, рухо за приказифање и уживанцију, а за муку и тегобу да се у другу походњу, безбедњију националну ношњу преобукујеш, али опет, никад се не знаје [...] (Пекић, 1986: II, 48)

Симеун прави стилски мост између закономерности свога порекла и наратива којима се оличава део српског идентитета. Пекићев јунак се постепено враћа етичкој одмерености. Скривено критикује парадирање српством, али указује и на потребу да се буде доследан. Реч је о реторичком чину подсећања на околност неопходне постојаности. Он као непостојани припадник своје цинцарске нације својеволјним двосмисленим преласком у српство себи прибавља право да иронизује српску перспективу:

А што да не? Кад сум ја од Цинцара, не баш на дику памети, Србин постао, могу се и ОНИ у шта друго пробитачније пресаљдумити [...] (Пекић, 1986: II, 48)

Реч је о тражењу алибија за критику српског понашања. Симеон својим деловањем успоставља извешан етички регулаторни, иронијски двосмислено интонирани, наратив који до наших дана води у својеврсни „колонијални идентитет“ (Антонић, 2019: 47).

ПРОМЕНА И СЛИКА ЛУДОСТИ

Преношење цинцарског ракурса у контекст српског идентитета помаже Симеону да целовитије сагледа новонасталу стварност:

Кад који Србин нешто добро и паметно уради – што се не дешава баш сваки дан, него више напрескок – сви вичу: то смо МИ урадили, МИ Срби! Кад Србин заговња – што се, изгледа, по неком редовнијем возном реду збифа – оњдак су заговњали ОНИ. Питаш, који ОНИ, је л' Срби. Какви Срби, веле, мазгофе! ОНАЈ Ера, ОНАЈ Божњак, ОНА пречањска замлата. Ми, Срби, с тим немамо ништа. (Пекић, 1986: II, 49)

Прављење етичких разлика у гледиштима исте нације подвргава се, такође, подсмеху. Асиметричност понашања у једној истој нацији гледа се са стране и постаје ризична категорија. Отуда Симеон говори са становишта агресивне ироније. На тај начин доводи у

сумњу стереотипне идентитетске слике и успоставља делотворнији критички дискурс. Иако тиме делимично доводи и себе у опасност, он тражи привилегије у разумевању зато што није по рођењу Србин надајући се да му се ништа од тога не може приписати.

Фигура ироније преовлађује у Пекићевом приступу као врста реторичке кочнице неумерених патриотских заноса јунака. Довођењем у иронијски контекст, српски идентитет, виђен очима странца или полустранца, разоткрива могућу мимикричну страну. На тај начин се сагледава природа српства искоса с неочекиваних положаја и из тајновитих углова:

Не кажем ни ја да је рипнуо што је био Србин, сасвим је могућно да је рипнуо што је био луд, само, опет, ко зна није ли то у неки тамо рачуњ – иста ставка. (Пекић, 1986: II, 49)

У популарним наративима о српству често доминира став о извесној „лудости”. Могуће је вишеструко тумачење овог појма у вези са српским идентитетом. У сваком случају, „лудост” се тумачи вишесмислено, час као недостатак, час као предност. Она је уткана у предања о Србима и често је предмет политичких говора, популарних творевина, па и рокпоезије. Лудост јесте извесна променљивост карактера, претеривање у многим смислу, па и изврдавање путева којима се обично иде. Пекић је у ЗР на ироничан начин дао могући одговор на питање о непокорном колективитету.

На тај начин се Срби непрестано доводе у везу с опасностима. Један од моћних симбола опасности јесте „ватра” као посебни еуфемизам за лудост. Она је оно што их уједињује и води:

Испред конака бакљада. Не може Србин без ватре. (Пекић, 1986: II, 56)

Реч о симболичком исказивању идентитета, о тежњи да се увек буде субјект макар и у лудости. У таквом настојању идентитет Срба често представља место ширих заплета. То погодује изградњи популарних колективистичких наратива, али је и згодно место за патетицизацију сопствене историје. Српска историја истиче своју вишеструкост, али и могуће разлике. Опсервације Кир-Симеона омогућавају да се у роману поново промисли о разликама у периодима потлачености и етапама жестоког отпора. У српском менталитету увек је постојао модус жестоког отпора („ватре”) и деловања. С позиција маргине често се деловало тако да се редефинисао идентитет. Историјска посебност српског идентитета огледа се у истовременом, често

и контрадикторном, приступу. Отуда се често дешавају парадокси који утичу на обликовање идентитета:

[...] Без даљнег, госпођо, све то није ништа спрам Предаје градофа 1867. Национална Ивкова слафа. Данима се манита и троши. Нипошто да се на произвођење прејде. Кад Београд тад није изгорео, никад неће [...] (Пекић, 1986: II, 56)

Све чека на Књаза Србина. Дочекали и Срби да се чекају. Да је Лупус то видео, капља би га стрефила. Ако изузмемо Милоша, који и није чофек, тај Србин није чекао. Мањ да га убије. А сад и Силе чекају. Отоманско Царство чека. Јевропа чека, врат истеже [...] (Пекић, 1986: II, 57)

Механизми преобраћења утицали су, по Пекићевом јунаку, на српски идентитет. Иронија поново постаје демистификујућа снага којом се преиспитује становиште Срба. На тај начин идентитет се посматра као асиметрични простор. Као покушај да се очувају константе, али и да се уводе нови импулси којима се постепено измештају идентитетске ставке. Доминантни идентитетски дискурс се протеже, у облику климакса, на ширу заједницу. Историјски наративи су у својеврсној кризи. Ширим, околним идентитетима дају се обележја српског као средишњег. У сродним идентитетским описима наговештавају се догађаји који могу бити пресудни за наредну фигурацију наратива. Назиру се обриси другачијег човечанства. Срби постају посебна идентитетска фигура на коју се тек чека. Њој се потчињавају друге идентитетске целине.

ДИВИНИЗАЦИЈА СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА

Посредном дивинизацијом српског идентитета, насупрот, Пекић прибавља алиби своме јунаку да може несметано да иронизује неке од идентитетских конституената. За такав обрт потребне су делотворне фигуре и моћан стил какав изграђује и Пекић служећи се претежно конструктивном, а не разарајућом, иронијом:

Австријанци на Французе, Французи на Австријанце, Срби на обоје, ови рефренски на Србе, Русвај и међународно заплетеније [...] (Пекић, 1986: II, 76)

Пекићев јунак има приступ различитим језичким контекстима. Отуда има и моћ да наизменично изгледа час духовито час припросто, при чему се не зна увек које се лице узима. Лица и стил се мењају, али иронија је постојана. Реторичким и стилским нијансирањем представља се критичко гледиште којем се нема шта замерити.

Симеон Лупус је обдарен способношћу брзе промене становишта с парадоксалним образложењима. Спољни привидни несклад поседује унутрашњу јасност. Фигура идентитета у изградњи истовремено јесте и фигура неодстрањивих атавизама које Пекићев јунак, еуфемистички расположен, назива необичним мелиоративом „лудости“:

Ја сам се венчао за Србе, нисам за њихове националне лудости. (Пекић, 1986: II, 83)

Двосмисленост, па и противречност српског идентитета премешта симболички план из крајности у крајност. Такво депозиционирање гледишта омогућава свестраније сагледавање и моћну иронијску позицију. Непрекидни ланци ироније колају романом као упозоравајућа стилска категорија. Читалац се не сме успавати нити постати неопрезан. Непрестано ходање између привидне мимезе и стварне фарсе, као и привидне фарсе и ненаметљиве мимезе, такође говори о стилски меандрирајућој форми романа. И управо то привлачи читаоца. Како конституисати дивинизирајући идентитет у иронијском контексту:

[...] Већ сам објаснио да Цинцари немају историје за којим би кукали као Срби [...] (Пекић, 1986: II, 85)

Иронија има своје прелазне мутирајуће делове када није јасно да ли је реч о дословном или недословном значењу. Иронија постаје посебна фигура критичке субјективности којом се намерно „изневерава комуникативни циљ” (Ковачевић, 2011: 85). Она се гради као фигура разлике у односу на друге, али и специфичне повезаности с другачијим контекстима. Најпре се Срби похваљују због историје, а потом демаскирају као они који „кукају”. Разорност ироније којом се често критикује српски идентитет често је ублажавана примерима необуздане искрености и борбености јунака. Њоме се, стога, укупно иронијско поље разумева као мелиоративно, добронамерно:

Инсистирам да у Записник уђе како је Симеон Његован, кочијајући се Београдом на ноћ Цветног четвртка, или 6. априлија године 1867, више на Србију и Српство мислио од аламуња које су по махалама и сокацима певале: „На Косово, српски роде, да се бориш за слободе!” (Пекић, 1986: II, 93)

Симеон Његован српски идентитет посматра и као властити континуитет. Предање овде функционише као својеврсна просветитељска прича, али се уклапа и у друге контексте. Оно што је за једну генерацију део идентитета, за следећу постаје паролашка празнина и фарса. Моћ ироније огледа се у томе што омогућава да се и играва

фарса каткад схвати озбиљно и постане аутентични став у својој изворности. Иронијска стилска реконструкција историје (наговештена неологизмом *кочијајући*) показује да паролаштво јесте израз жеље, а ретко шта се може имати ако се не жели.

ПАРОЛЕ И ИДЕНТИТЕТ

Различитим дискурзивним световима Пекићевог приповедања повезују се контрастно постављене целине: критикујућа и критикована. Изворна идентитетска целовитост се, тако, успоставља у непрестаној полемичкој дискурзивној борби Томанијиној (представља Србе) и Симеоновој преиспитивачкој. Радикално иронијско комадање српске историје, српских нарави и карактера, примењених поступака јесте посебни језик трагања за идентитетом:

[...] Ајде што се викало „Живела слобода!”, „Живео српски књаз!”, па и „Живели српски градови!”, али каква је то ћорава политика пред конзулатима арлаукати: „Живео српски Будим!”, „Живео српски Солун!”, „Живео српски Јадран!”? Вичи му, море, живео кад буде твој, а док није, ћути и гледај како ће твој са што мање трошка постати. Која то лисица пре тором „Живеле моје овце”? [...] (Пекић, 1986: II, 95)

Фигуру српског идентитета није лако реконструисати. Са Симеоновог становишта постоје многе недоумице. Идентитет као нешто промишљено и непроменљиво овде се пресипитује с гледишта непромишљености и променљивости. Одвија се обликовање идентитета као процес иронијске паролашке деидентификације. Многе историјске специфичности у овом сагледавању довеле су до парадоксалности при обликовању идентитета. Тако су истовремено разлике, чак и противречности, творци идентитета.

У лаичком дискурсу Симеоновом одиграва се драма разумевања српског идентитета. На питање српских судија: *Ошкуд знаће да је што био баш Беотраг?*, одговара се:

Знам варош. И како јој се улице нерегуларно смутљано крећу. Јамачно, као вијуге у мозгу оног облачног архитекте Емилијана Јосимовића. (Пекић, 1986: II, 108)

У ЗР као да нема ироније изван онога што припада Србима. Иронија представља спону између виђеног и претпостављеног. Ова фигура је најјача када се односи на колектив. Тек тада постаје пунозначна јер се односи на идентитет који се имплицитно критикује са

жељом да се измени. Архитектура је део културе, а идентитет се огледа, најпре, у култури. Отуда је имлицитна критика усмерена према скривеном усавршавању које предстоји Србима, по мишљењу Симеона, који на то гледа са стране. Као да се све одвија по Бергсоновој пројекцији смеха о „усавршавању” (Bergson, 1993: 10)

У роману се воде непрестани, експлицитни и имплицитни, дијалози полемичког карактера. Као што Лупус преиспитује елементе српског идентитета (*Мило ми је што сам постојао Србин на време*. ЗР, I, 110), тако и судије на тзв. Аветињском суду бране свој идентитет противиронијом којом се брже долази до истине:

Е па видите, Кир-Симеоне, да сте с г. Теодором на људском, а не на вашем фекаличном грчком језику разговарали, установили бисте да ми нисмо малоумници који пате од националних фиксних идеја, мегаломаније и патриотског сујеверја. Да ми, господине, добро, исувише добро знамо да нам новорошенче умире услед инсуфицијенције медицинске неге и народне заосталости, да нам усеви подбацују делимично с климатских, делимично психолошких услова – у првом реду, ненавиклости Срба на ред и рад – да у пословима не успевамо јер смо им невични, недосрасли, да нам потомство рђа јер га редовно не чистимо, те да за наше дерутно морално и економско стање нису криви Цинцари, Јевреји, нити уопште туђински елементи, него ми сами, наше сопствене фалинке [...] (Пекић, 1986: II, 122)

У полемичком дијалогу о идентитету открива се међусобно деловање аргумената. Иронија постаје саставни део међусобне критике. У овој полемици постоји више делатне ироније којом се утиче на спознају и самокритику српског идентитета него у многим студијама о идентитету. Иронија усмерена према српском идентитету креће се тако у *Злајном руну* од пуке инвективне досетљивости до својеврсног афективног и вулгарног говора; од незлобиве подсмешљивости, до горке саркастичности као ознаке својеврсне „културне антропологије” (Еко, 1992).

ПРЕЛАЗНИЧКИ МЕНТАЛИТЕТ

Употребљена иронија у *Злајном руну* као знак настојања да се скрене пажња на слабости и недостатке јесте управо израз слабости јунака којом се на другачији начин утиче на критиковани идентитет и његову „цивилизацијску” (Stojković, 2009: 355) димензију. Иронијом се у ЗР сагледавају различите равни стварности, па и саме разно-

лике реалности полемички сукобљених јунака. Тако се ствара неопходно динамичко психолошко растојање којим се буде ангажована гледишта сучељених страна и поспешује пажња читалаца који могу бити и навијачки расположени. То је очито и у другачијем сагледавању историјских догађаја:

То што се није збивало 1867, него много касније, и што нису Срби Турцима градове предавали, него су ови Турцима враћали [...] Иста ледина на улазу у Калимегдан. Иста чаршија и конзуларна Европа. Срби и Турци исти. Једино што сад Паша маше кључевима које му је српски Краљ Ферманом уручио. А народ, марва, виче „ура” и „живео”. Салве, фанfare, звона. Свима као да је камен с душе пао што се мирио, храбрио и поносно, а без проливања крви, отарасисмо слободу која нас је толико скупо коштала да је више нисмо имали рачуницу одржавати. (Пекић, 1986: II, 123)

Многи су, почев од Веселина Чајкановића који је говорио о „недостатку праве религије” (*Мити и религија у Срба*), замену налазили у „народском смеху” насталом у друштвеним догађајима, о црквеним празницима, карневалима и сеоским свечаностима. Смех је у вези и с ратарским окупљањима која су од велике важности за превладавање недаћа. Уз народни смех, забаву и игру као деловима српског идентитета, налази се често и самоподсмех. Реч је о разностраним аспектима културног идентитета. Оперважен иронијом, овај аспект упућује на извесни „гротескни реализам” (Липовецки, 2011: 186), „прелазнички менталитет” (Велмар Јанковић: 1991), можда и наговештај „духа самоприцања” (Ломпар, 2011).

И *трошескни реализам* и *прелазнички менталистички*, као и фантазмагоричност у ЗР имају значајни смеховни оквир којим се романескни свет наизменично „негира и потврђује, покорава и препорађа” (Bahtin, 1978: 10). Ти процеси се често одигравају и симултано. Тако се долази до схематизоване парадоксалности помоћу које се тема идентитета непрестано преиспитује. Тако се читалац сусреће с негативним потврђивањем и потврдном негацијом, препорађујућим покоравањем и покорним препорођавањем којим се мотивише *прелазнички менталистички*. Реч је у роману, заправо, о свестраној и непоштедној анализи менталитета и идентитета чиме се широко посматрају све могуће стеге и мотиви могућих „прелазностиштава”. Смеховним оквиром се ствара још једна преиспитивачка, вулгаризмима оперважена, претпоставка:

[...] И какво је то јебено оплемењивање у друштво с фукаром? Него сам просто дошао у стање српства. Јер вам српство није осећање. Да кажеш – душевна ствар. Као материнство. Или поседништво. То је више расположење памети. Безрачунско и магијско [...] (Пекић, 1986: II, 127)

Изговорено с унутрашњег вулгаризованог гледишта јунака, ово становиште није у равни сатире и „подсмешљивог смеха” (Прор, 1984: 28). Оно је, најпре, ту као облик на указивање нових идентитетских могућности. Приказана политичка страственост и с њом повезана слабија толерантност само опомињу, а не кажњавају носиоце. Овај смех није ту да забавља иако делује комично. Њиме се не обавља сметворна катарзичност и не растерећује, нема чак ни јеткости, па ни ангажмана који покреће и гони на акцију. Пре је реч о описивању идентитетског стања против којег се не може. Не може се не критиковати, али и не уважавати. Реч је о „културном обрасцу” (Јовановић, 1991: 546), који се још није сасвим успоставио иако има изразиту постојаност преузету од ранијих културних навика. Поетички сажетак као да се може наћи у речима Слободана Антонића изречених другом приликом: „Дубље разумевање страшних сила и вртлога који нас носе пробудиће у нама жељу да се од те стихије одбранимо, као што ће пробудити и осећај презира према свима који стихију прихватају и ропски јој служе.” (Антонић, 2012: 193).

ИДЕНТИТЕТ И ПАМЋЕЊЕ

При обликовању српског идентитета Борислав Пекић се у свом роману *Злајно руно* служи разноликим стилским средствима подређујући их, претежно, иронији и парадоксу, супротстављајући тако разнолике ставове јунака са званичним и пожељним становиштем. Наизменично се, тиме, стварају својеврсни паралелни светови који се у одређеном моменту доводе у делотворни вишезначни сукоб. „Будући да су меморисани садржаји хетерогени и везани за различите временске периоде, непоузданост њиховог тачног репродуковања отвара питање начина на који колектив памти своју прошлост” (Јовановић, 2014: 257).

Ослањајући се, добрим делом, и на те околности у роману *Злајно руно*, српски идентитет сагледава се с друге стране:

Шта у вашем наопаком језику означава појам „србнути”?
Посрбити се, предмневамо?

Не баш сасвим. Уосталом, он и није мој. Лупус га произвео.
Употребео га једном, хотећи рећи да је скрајнуо с памети.
Посрбио сам се, вели. Србну у мозак. Србизирао се начисто.

Красан израз, нема шта!

Израз је био красан, само га није дуго трошио. Није после
проналаска ни неколико сати живео.

Шта му се десило?

Бомбардовање Београда. [...] (Пекић, 1986: II, 128)

Разумевање српског идентитета од стране Кир Симеона супротставља се званичним тумачењима. Тако се рађа гротескни смех настао из неологистичког усмерења и другачијег гледања. Парадоксално, таквим претеривањем долази се до дубље и трајније, више пута потврђиване, истине. Комички ефекти Кир-Симеонових реплика постају симболички и широко критички осмишљени.

У овом Пекићевом делу расуђивања јунака о српском идентитету нису хировито испољавање нападне духовитости. Реч је о претежној иронији којом се успоставља равнотежа између привидних случајности из личних живота и друштвених закономерности које трају вековима. Представљени хумор о идентитету тако има шири значај постизања равнотеже између догматизма, једностраности и трагедија које се континуирано производе према српском народу (примери бројних бомбардовања). Имлицитном критиком противуречности дугонастајућег грађанског, касније и глобализацијског друштва, разобличавају се освајачке идеологије прошлости и садашњости, као и њихов континуитет који се не може приписати случајности. На тај начин се употребљена стилска средства у роману, ма како била јака, сагледавају као посебна стилска одговорност према разумевању српског идентитета и хумора као „најпознатије тековине” (Marić, 1968: 20) српског духа обликованог у многим историјским недаћама које су се на чудан начин понављале.

ЗАКЉУЧАК

Иронијско разумевање српског идентитета у вишеслојном роману *Злајно руно* Борислава Пекића подразумева и шире аналитичке захвате, од језичко-стилских, реторичких и дискурских до композиционе, поетичке и антрополошке равни. Такав поступак би водио истраживању микрожанровских посебности нових поступака и облика нарације.

Идентитет Срба у *Злајном* руну обликован је применом иронијско-пародијског стилског комплекса при компоновању функционалних стилова. Употреба различитих језика као слике идентитета непосредно је у вези с многозначном персифлажом и сталним стилским изневеравањем очекиваних модела. Новом стилско-реторичком схемом Пекићевог приповедања поступци обликовања идентитета Срба добијају друга значења и демистификаторске функције сагледане из углова других идентитета, у овом случају цинцарског који се постепено преобликује (*србнућ у мозак*) у српски.

Борислав Пекић у свом седмотомном делу сучељава и комбинује различите функционалне стилове, *јоворне жанрове, језике, фразеолошка, временско-просторна и идентитетска* гледишта с намером да потпуније осветли и проблематизује сучељене идентитете. Таква стилско-реторичка гледишта се делотворно сукобљавају с другим равнима романа (митским, историјским, психолошким, антрополошким...). То помаже упоредном „онеобиченом” сагледавању укупне културно-историјске прошлости и садашњости Срба. Тако овај роман у српској култури постаје значајно дело посебног сагледавања српског идентитета у балканским, европским и светским оквирима.

Литература

- Антонић, С. (2012). *Лоша бесконачности, њрилози социологији српској друштва*. Београд: Службени гласник.
- Антонић, С. (2019). Остати свој у колонији: очување српског идентитета на периферији атлантистичког царства. У М. Мучибабић и М. Кнежевић (Прир.), *Српски идентитетски кришеријуми у процеси глобализације* (47–77). Београд: СКПД „Просвјета”.
- Ахметагић, Ј. (2018). *Интердисциплинарни њрисуи књижевности: књижевности и психологија/психијатрија*. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу.
- Велмар-Јанковић, В. (1991). *Пољед с Калемејдана*. Београд: Библиотека града Београда.
- Јовановић, Б. (2014). Креативно памћење у народним предањима. *Годишњак Училишској факултета у Врању*, V, 257–270.
- Јовановић, С. (1991). Из историје и књижевности II. У Р. Самарцић и Ж. Стојковић (Прир.), *Један њрило за њроучавање српској националној карактера* (545–547). Београд: БИГЗ, Југославија публик.

- Ковачевић, М. (2011). Језичка слика рата у роману „Топ је био врео” Владимира Кеџмановића. У М. Ковачевић (Прир.), *Наука и политика: зборник радова са научној скупи* (189–204). Источно Сарајево: Филозофски факултет Пале.
- Липовецки, Ж. (2011). *Доба празнине*. Сремски Карловци: Издавачка кућа Зорана Стојановића.
- Ломпар, М. (2011). *Дух самојорицања, прилој кријици српске културе*. Нови Сад: Орфеус.
- Орлић, М. (2023). *Одбрана и претпоследњи дани*. Панчево. Мали Немо.
- Пекић, Б. (1986). *Златно руно (I-VII)*. Београд: Просвета.
- Скерлић, Ј. (1953). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Рад.
- Чајкановић, В. (1973). *Мит и религија у Срба*. Београд: СКЗ.

- Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea*. Beograd: Nolit.
- Batler, Dž. i Skot, Dž. (2006). *Feministkinje teoretizuju političko*. Beograd: Centar za ženske studije.
- Bergson, A. (1993). *Smeh*. Beograd: Laris.
- Еко, У. (1992). *Уметност и лепо у естетичи средњег века*. Нови Сад: Светови.
- Марић, С. (1968). *Glasnici apokalipse*. Beograd: Nolit.
- Prop, V. (1984). *Problemi komike i smeha*. Novi Sad: Dnevnik.
- Stojković, B. (2009). Mreža identiteta. *Godišnjak FPN*, 3 (3), 353–362.

Dobrivoje Ž. Stanojević

IDENTITY AND STYLE – SERBS IN THE CONTEXT
OF BORISLAV PEKIĆ'S NOVEL *THE GOLDEN FLEECE*

Summary

The interpretation of different identities in Borislav Pečić's polyphonic novel *The Golden Fleece*, implies a broader analytical approach, from linguistic-stylistic, rhetorical and discursive to compositional, poetic and anthropological levels. Such an intervention leads to the research of the micro-genre peculiarities of new procedures and forms of narration.

The identity of the Serbs in *The Golden Fleece* was shaped by the application of an ironic-parody style complex when composing functional styles. The use of different languages as an image of identity is directly related to persiflage and stylistic reevaluation. With the new stylistic-rhetorical scheme of the narrative, the procedures of forming the identity of the Serbs acquire other meanings and demystify functions viewed from the angles of other identities.

In the seven-volume work, Borislav Pečić confronts and combines different functional styles, speech genres, languages, phraseological, time-space and identity points of view with the intention of more fully illuminating and problematizing the confronted identities. Such stylistic and rhetorical points of view are functionally confronted with other levels of the novel (historical, psychological). This helps in the comparative assessment of the total past and present of the Serbian people. Thus, this novel in Serbian culture becomes a particularly important depot for viewing Serbian identity in European and world contexts.

Key words: identity, style, irony, discourse, Borislav Pečić, *Golden Fleece*

МЕДИЈСКА ПОЛИТИЗАЦИЈА ЕКОЛОШКИХ ПРОТЕСТА У СРБИЈИ¹

Еколошки проблеми постали су свеprisутна тема савременог друштва. Последњих година се о њима често говори у Србији, а грађани своје незадовољство због угрожености животне средине исказују протестима. Један од најмасовнијих еколошких протеста у Србији почео је 2021. године против компаније „Рио Тинто“, која је планирала експлоатацију литијума у западној Србији. Значајну улогу током ових протеста имали су медији и њихово извештавање. У овом раду истраживање се односи на то да ли су еколошки протести попримили политичка обележја кроз извештавање онлајн медија. Јединица анализе је сваки наслов у онлајн медијима *Н1*, *Данас*, *Полишика*, *Информер* и *Ало*, а који се бави еколошким протестима. Корпус истраживања укључује 180 наслова у текстовима ових пет портала. Налази квантитативно-квалитативне анализе садржаја показују да су онлајн медији који се препознају као таблоиди политизовали еколошке протесте, док то није случај са професионалним онлајн медијима.

Кључне речи: политизација, еколошки протести, Србија, онлајн медији, медијски наслови

* tamara.tasic@filfak.ni.ac.rs

¹ Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновације Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03).

УВОД

Србија је земља у којој се у последњих неколико година све чешће организују протести због различитих друштвених проблема. Већи грађански протест избио је 2017. године након председничких избора, на којима је победио Александар Вучић (Babović, Вајцета, Veličković, Petrović, Stefanović i Svejić, 2017). Протест је назван „Против диктатуре”, а његово организовање и координисање на почетку није повезивано ни са једном политичком или другом организацијом (Petrović i Petrović, 2017). Годину дана касније наступио је протест „1 од 5 милиона”. Већи протест био је 2020. године због повратка рестриктивних мера у време пандемије корона вируса и увођења полицијског сата. Међу најмасовнијим протестима у Србији су и еколошки протести, који су обухваћени овим истраживањем. Почели су 2021. године, а главни захтев ових протеста био је да држава забрани експлоатацију литијума у западној Србији коју је планирала компанија „Рио Тинто”. Еколошке протесте у Србији током 2021. и 2022. године организовали су покрети, међу којима су „Еколошки устанак” и „Крени-промени”.

Друштвене покрете дефинисао је француски социолог Ален Турен [Alain Touraine] у књизи *Социологија друштвених покрета*. Он износи одређење друштвеног покрета као „колективног настојања и акције да се поспеше, изведу или спрече одређене друштвене промене” (Turen, 1983: 8).

Једна од главних карактеристика протеста и друштвених покрета је што су битан део демократског процеса и што утичу на демократизацију институција (Meuer & Tarrow, 1998). Еколошке борбе се воде против загађења ваздуха, воде и земље, против загађења хране, ерозије, шумских и других природних богатстава и друго (Turen, 1983). Еколошки покрети у Србији су управо започели протесте под називом „еколошки” због примарног циља очувања животне средине, али је медијско представљање поред тога укључивало и друге оквире. Аутори Волгрејв [Walgrave] и Менсенс [Manssens] сматрају да медији олакшавају ширење протеста у демократијама. Њихова улога је и та да, уколико не постоје организациони ресурси за omasовљавање протеста, то може да се надокнади преношењем порука активиста широј јавности путем медија (Walgrave & Manssens, 2000). Међутим, ауторке Крстић, Милојевић и Клеут примећују да су одавно

агенде мејнстрим медија углавном непропустљиве за различите протесте, а редак публицитет који медији пружају протестима већином је негативан. Што више протести одступају од владајуће идеологије и друштвених норми, већа је тенденција медија да протесте маргинализују и дискредитују начином репрезентовања. (Krstić, Milojević i Kleut, 2018: 64)

Друштвени проблеми са којима се суочавамо зависе управо од начина на који ће их медији представити (Јевтовић, Павловић и Вулић, 2012).

Предмет истраживања у овом раду је да ли су еколошки протести попримили политичка обележја кроз извештавање онлајн медија већ у самим насловима. Начин на који су приказани догађаји у медијима најчешће се закључује из самог наслова. Он има вишеструку намену, па тако служи да привуче читаоца како би прочитао текст, онда да га наведе да коментарише текст, да допринесе самом изгледу листа, али је наслов и често идеолошки коментар догађаја (Valić Nedeljković, 2000). Главна хипотеза је да су еколошки протести политизовани у насловима онлајн медија, који се препознају као таблони.

ЕКОЛОШКИ ПРОТЕСТИ У СРБИЈИ

Еколошки проблеми нису били честа тема 2000-их година у Србији, па су ретко били организовани еколошки протести. Ситуација се мења током 2010-их година када донатори из других земаља финансирају еколошке пројекте. Последица тога је била и већа заступљеност еколошких питања у јавности. У последњих неколико година пажњу шире јавности на еколошке проблеме у Србији скренули су еколошки протести против загађења ваздуха и изградње мини-хидроелектрана (Petrović, 2020). Најмасовнији еколошки протест, који је предмет истраживања у овом раду, организован је септембра 2021. године у Београду против компаније „Рио Тинто“ и назван је „Еколошки устанак“. Предводио га је еколошки покрет сачињен од бројних еколошких организација (Balunović, 2023). Компанија „Рио Тинто“ открила је минерал јадарит у близини Лознице у западној Србији још 2004. године (Рио Тинто, н.д, интернет). Влада Републике Србије је потписала и меморандум са том корпорацијом о реализацији пројекта „Јадар“ и тако им се дало власништво над експлоатацијом рудника. Управо тај пројекат је требало да почне 2023. године, што је и изазвало протесте. Истраживање аутора

Бановића и Миленковића показује да су ови протести симптом дубоке ретрадиционализације српског друштва, као и да етнополитика колонизује еколошке, развојне и људскоправне дискурсе (Banović i Milenković, 2022). Крајем 2021. године дошло је до континуиране мобилизације и блокаде саобраћајница широм земље (Stojilović i Ilić, 2022).

Ескалација протеста почела је новембра 2021. године, а организацију је преузела иницијатива „Крени-промени” и њен представник Саво Манојловић. Тада су протести почели да се шире и ван Београда, а поред повлачења „Рио Тинта”, учесници су захтевали и повлачење два закона које је Народна скупштина Републике Србије усвојила у новембру. Реч је о Закону о референдуму и народној иницијативи и изменама Закона о експропријацији, за које су многи учесници протеста, али и политичари и адвокати мислили да ће бити злоупотребљени у случају компаније која је планирала експлоатацију литијума (*Južne vesti*, 2. 6. 2021, internet).

Након што је председник Србије Александар Вучић повукао та два закона из скупштинске процедуре, 20. јануара премијерка Ана Брнабић је саопштила да је укинута уредба Владе о просторном плану пројекта „Јадар” и да је тиме стављена тачка на „Рио Тинто” (РТС, 20. 1. 2022, интернет). Једини захтев који није усвојен са протеста је трајна забрана ископавања литијума и бора на територији целе Србије, па су окупљања настављена и после обраћања премијерке. Акције грађана и активиста су одређено време мировале када је распуштена Скупштина због парламентарних избора, а касније су организације Савез еколошких организација Србије (СЕОС) и „Крени-промени” почеле да прикупљају потписе широм земље за спровођење народне иницијативе против трајног ископавања и истраживања бора и литијума у Србији (*Južne vesti*, 22. 3. 2022, internet). Иако су званичници објавили крај пројекта са компанијом, она и даље послује у Србији. На сајту „Рио Тинта” наводе:

Верујемо да Пројекат „Јадар” има потенцијал да буде прво-класан пројекат који би могао да подржи развој других будућих индустрија у Србији. (Рио Тинто, н.д, интернет)

Еколошки протести против ове компаније су утихнули, али је тема и даље актуелна у јавности јер је упитно да ли ће компанија одустати од пројекта.

УЛОГА МЕДИЈА ТОКОМ ПРОТЕСТА

Окупљања грађана могу да буду привременог карактера, али ако они изражавају незадовољство током дужег периода прерастају у вид протеста против неке друштвене ситуације све до њеног окончања и то се може понављати сваког дана, недеље, месеца или године (Gorjanc Prelević i Šljukić, 2020). Такви протести у континуитету били су и еколошки, а током читавог трајања велику и важну улогу имали су медији. Медији су у таквим ситуацијама креатори ставова, утичу на доношење одлука, али и покрећу дебате. Тако се многа питања о очувању и одрживости животне средине воде управо у медијима (Krstić, 2022).

Такође, улога медија током протеста је и да повећа делатни потенцијал покрета и организација (Petrović, 2020). Извештавање медија утиче и на ширење протеста (Meyer & Tarrow, 1998). Истраживање које су спровели аутори Волгрејв [Stefaan Walgrave] и Менсенс [Jan Manssens] показало је да медији имају и мобилизациону функцију за време протеста и да су они главни разлог великог одзива демонстраната. Медијима се приписује и да током протеста имају улогу да креирају емотивну и атмосферу заједништва (Walgrave & Manssens, 2000). Аутор Владисављевић наводи да и успех протеста „не зависи од непосредне употребе моћи, већ од индиректног убеђивања јавности, посредованог медијима и деловањем других учесника у политичком животу” (Vladisavljević, 2017: 17).

Важно је да медији непристрасно извештавају са протеста и других јавних скупова. Њихова улога је и да пружају информације о поступању власти током протеста и спречавању нереда:

Према релевантној судској пракси Европског суда за људска права, улога представника медија као „чувара” је од посебног значаја у таквом контексту, јер њихово присуство гарантује да власти могу одговорати и за поступање према демонстрантима и широј јавности на великим скуповима као и за методе које примењују ради успостављања контроле или растеривања демонстраната и очувања јавног реда. (Savet Europe, 2018: 1, internet)

Истраживање „Учешће грађана у демократским процесима у Србији 2022” Центра за истраживање, транспарентност и одговорност (ЦРТА) показало је да су грађанима телевизија и интернет портали два убедљиво најчешћа извора информација о политичким и друштвеним дешавањима (Mihailović, Ilić i Pavićević, 2023). Истражи-

вање се односи на то како су онлајн медији извештавали о еколошким протестима у Србији, односно да ли су они политизовани. Када је реч о политизацији то значи да ли су еколошки протести задобили политичка обележја на основу тога како су о њима извештавали онлајн медији кроз наслове. Политизација се описује и на начин да се интерпретација чињеница о догађајима доводи у политичку сферу (Радић Милосављевић, 2018). Такође, она се тумачи и као замена неутралних критеријума личним или политичким предрасудама (Meuer-Sahling, 2006).

Почетна теоријска основа коју ћемо користити у раду је теорија анализе дискурса. Ова теорија представља

приступ проучавања језика као друштвене праксе, дубоко усидрене у друштвену стварност и структурне и институционалне оквире који је усмеравају, подстичу или ограничавају. (Resanović i Petrović Trifunović, 2023: 96)

Један од тих оквира су и медији. Теорија анализе дискурса је коришћена у овом раду за дубље разумевање језичке структуре и контекста медијских наслова, као и њихове улоге у обликовању стварности и промовисању одређених идеја и ставова. Теорија анализе дискурса посебно се заснива на односу језика и моћи (Wodak & Meuer, 2001). Један од значајних аутора који је дао допринос овој теорији је и Ван Дијк [Teun A. Van Dijk], који сматра да анализа медијског дискурса данас заузима централно место. Он наводи да теорија представља аналитичко истраживање дискурса које првенствено проучава начин на који се креира, репродукује, легитимише и одупире друштвена моћ и неједнакост текстом и разговором у друштвеном и политичком контексту (Van Dijk, 2015).

МЕТОДОЛОГИЈА

Предмет истраживања овог рада је политизација еколошких протеста у Србији у насловима онлајн медија. За потребе овог рада анализирано је укупно 180 наслова у текстовима о еколошким протестима, а анализа укључује укупно пет онлајн медија у Србији. Корпус истраживања јесу портали *Н1*, *Ало*, *Данас*, *Полиџика* и *Информер*. Анализом су обухваћена два таблоида *Ало* и *Информер* и портали који се препознају као професионални – *Данас*, *Полиџика* и *Н1*. Портали *Н1* и *Данас* истраживањем су обухваћени јер су о еколошким протестима извештавали из часа у час. *Полиџика* је обухваћена као професионални портал чије штампано издање представља најстарији

дневни лист на Балкану. Портали *Ало* и *Информер* истраживањем су обухваћени као таблоиди који су често извештавали о еколошким протестима.

Циљ истраживања је утврдити да ли су таблоиди и професионални портали политизовали еколошке протесте кроз наслове. Главна хипотеза је да су онлајн медији који се препознају као таблоиди политизовали еколошке протесте у насловима, док то није случај код портала који се препознају као професионални.

За испитивање хипотезе у овом истраживању биће коришћен метод квантитативно-квалитативне анализе садржаја. Анализа садржаја представља „метод истраживања медијског материјала, различитих докумената, словних, звучних или сликовних записа и других облика усменог или писменог општења међу људима” (Branković, 2008: 53). Овај метод је адекватан за истраживање јер су управо у овом раду анализирани наслови у онлајн медијима, који су део медијског материјала. Конкретно у раду ће бити коришћена квалитативно-квантитативна анализа садржаја. Овај облик назива се мешовити облик анализе садржаја. Он не обухвата само опис истраживаног материјала, већ и идентификацију категорија, као и мерење њихове учесталости (Branković, 2008).

Анализом садржаја обухваћен је период извештавања о еколошким протестима од 11. септембра 2021. године до 3. фебруара 2022. године. Овај период је обухваћен јер су 11. септембра званично почели протести, а последњи скупови су завршени у фебруару.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Анализом су обухваћени наслови укупно 180 текстова о еколошким протестима који су објављени на порталима *Н1*, *Данас*, *Полишика*, *Информер* и *Ало*. Са портала *Н1* анализиран је укупно 21 наслов, а 59 са портала *Данас*. Анализом су обухваћена 43 наслова на порталу *Полишика*, 21 на порталу *Ало* и 36 наслова онлајн медија *Информер*.

Политизација се у овом случају тумачи у смислу да ли су протести попримили политичка обележја тако што су о њима портали извештавали на начин да су их организовали политичари, политичке странке, присталице одређених политичких странака, као и да ли су поменути субјекти представљени као иницијатори инцидента на протестима. Индикатори за анализу обухватају: помињање политичара, политичких странака или чланова странака у насловима тек-

стова о еколошким протестима и у насловима о инцидентима са еколошких протеста и њихово довођење у везу са избијањем инцидента (Табела 1).

Табела 1: Приказ извештавања онлајн медија о еколошким протестима

	Укупан број текстова	Број помињања политичара/странака/чланова странака у насловима који су представљени као организатори протеста и/или иницијатори инцидента на протестима
<i>Н1</i>	21	0
<i>Данас</i>	59	1
<i>Полиџика</i>	43	0
<i>Ало</i>	21	13
<i>Информер</i>	36	20

Анализом су обухваћени наслови у укупно 36 текстова портала *Информер* о еколошким протестима, а у 20 наслова помињу се политичари, странке и чланови странака који су представљени као организатори протеста или иницијатори инцидента на протестима. У скоро свим насловима помиње се политичар Драган Ђилас и његове присталице, а један наслов говори и о политичару Небојши Зеленовићу. Такође, анализирали смо укупно 21 наслов портала *Ало* о еколошким протестима. У 13 наслова помињу се политичари, странке и чланови странака као они који стоје иза протеста или који су покренули инциденте. У односу на таблоиде, другачија је ситуација када професионални портали извештавају о еколошким протестима. Тако је анализиран укупно 21 наслов портала *Н1*, а ни у једном наслову нису поменути политичари, странке или присталице странака као да су организатори протеста или иницијатори инцидента. Највише текстова о еколошким протестима имао је портал *Данас*. Анализом смо обухватили 59 наслова са тог портала, а један наслов је био повезан са политичарима као иницијаторима протеста. Портал *Полиџика* објавио је 43 текста, а ни у једном наслову нису поменути политичари, странке или присталице странака, нити су они повезани са организацијом протеста.

У наставку ћемо издвојити и неколико примера како су представљени протести у насловима анализираних текстова у таблоидима и професионалним онлајн медијима. Организатори еколошких протеста у Србији су од почетка еколошке организације и покрети, али су портали већ у самим насловима различито приказивали ко стоји

иза протеста и ко протестује. Серија еколошких протеста је почела у септембру, а наслов на порталу *N1* је гласио „Еколошки устанак – „марш Рио Тинто” и критике властима уз тензије на мосту” (*N1*, 11.9.2021, internet). На порталу *Данас* је објављено „Еколошки устанак у Београду: Не постоји зелено рударство, зелени су само шуме и пашњаци” (*Фото, Видео*), а у *Полицији* „Еколошки протест „Устанак за опстанак” у центру Београда” (*Данас*, 11. 9. 2021, internet; *Полиција*, 11. 9. 2021, интернет).

За разлику од ових портала, у таблоиду *Ало* је истог дана објављена вест са насловом „Опозиција злоупотребљава народ. Сви на лажном еколошком протесту зарад политичке кампање јер овако нису у стању да скупе ни 5 људи!” (*Фото*) (*Ало*, 11.9.2021, internet). Масовнији су били и протести који су одржани 27. новембра, што је довело до тога да портал *Информер* објави велики број вести тог дана. У већини наслова тог портала еколошки протести су попримили политичка обележја: „Сад је све јасно! Рокфелеров фонд дао огромне паре Ђиласовцима да сруше Србију!; Ђиласовац који је уништавао српску заставу блокира саобраћај! Напада и полицију!; Срамно! Ђиласовска пропагандна машинерија изједначава дивљаке са радником који се поштено бори за кору хлеба! (Фото); Страшно насиље за које би у ЕУ и САД били сви похапшени! Ђиласовски лажни еколози блокирали међународни аутопут?!” (*Informer*, 27. 11. 2021, internet). Готово иста ситуација је тог дана била и на порталу *Ало*, док су портали који се препознају као професионални приказивали другачију слику и организацију, а учеснике протеста нису доводили у везу са политичким обележјима.

Један од најмасовнијих еколошких протеста био је почетком децембра 2021. године. Портал *N1* је тада објавио наслов „Србија на ногама: Пuteви били блокирани у више градова, туча у Новом Саду” (*N1*, 4.12. 2021, internet). С друге стране, у *Информеру* и *Алоу* су и тада помињани политичари у насловима. Поред Драгана Ђиласа, чије име се највише помиње у вестима тих портала о еколошким протестима, јављају се и друга имена: „Вучић близу места где су Ђиласови батинаши претукли багеристу: Разговараћу са мештанима иза којих не стоји врачарска или инострана политика, идем да решавам проблеме!; Попио кафицу, па кренуо да завађа народ. Ђилас и Мариника се смеју блокираним грађанима” (*Ало*, 4.12.2021, internet); Ђиласовци плаћају људе да долазе на протест! „Добио сам 100 евра да дођем на протест!” (*Informer*, 4. 12. 2021, internet).

Када је реч о начину приказивања инцидента са еколошких протеста, у таблоидима је било највише примера 4. децембра 2021. године. Портал *Информер* је тог дана објавио текст под насловом „Језиво! Ђиласовци претукли возача аутомобила на Пупиновом мосту!” (*Informer*, 4. 12. 2021, internet). Сам инцидент са протеста је већ у наслову политизован, јер се иницијатори инцидента повезују са политичарем Драганом Ђиласом. Пример како се о инцидентима са протеста извештава из угла политике је наслов портала *Ало*: Ђиласовци напали недужног човека. Ударали бесно по аутомобилу, хтели насилно да га извуку из аута: Не можеш да прођеш! Мрш!” (*Фошо/Vigeo*) (*Alo*, 4.12.2021, internet). У вези са извештавањем професионалних онлајн медија о инцидентима са еколошких протеста, забележен је један случај повезаности са политиком. Портал *Данас* објавио је вест под насловом „Тепић: На протесту у Шапцу показан „варваризам” актуелне власти” (*Danas*, 28. 11. 2021, internet). Иако су и у овом наслову протести попримили политичка обележја, постоји разлика у односу на таблоиде. У овом случају портал *Данас* је цитирао опозициону политичарку Маринику Тепић, док су код таблоида приметне тврдње самих медија у насловима.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

О еколошким протестима против „Рио Тинта” у Србији извештавали су и онлајн медији који се препознају као професионални, али и таблоиди. Међутим, њихови наслови текстова су се знатно разликовали. У овом раду смо се управо бавили на који начин таблоиди и професионални портали извештавају о еколошким протестима, а постављена хипотеза је да таблоиди политизују еколошке протесте већ у самим насловима, што није случај са професионалним порталима. За анализу смо користили индикатор: помињање политичара, политичких странака или чланова странака у насловима текстова који су представљени као организатори протеста и/или иницијатори инцидента на протестима. Резултати истраживања указују на значајну тенденцију политизације еколошких протеста у насловима таблоида. Наслови у таблоидима *Информер* и *Ало* често садрже политичка обележја чинећи их тако политичким питањем. С друге стране, у професионалним онлајн медијима *Н1*, *Данас* и *Полиџика* више су наглашени еколошки и друштвени аспекти протеста.

Информер у 20 наслова помиње политичаре, странке и чланове странака који су представљени као они који стоје иза протеста или који су иницијатори инцидента. Такође, анализирали смо укупно 21

текст портала Ало о еколошким протестима, а у 13 наслова се помињу политичари, странке и чланови странака као иницијатори инцидента или су они повезани са организацијом. За разлику од таблоида, професионални портали су у знатно малим процентима, у односу на број анализираних текстова, доводили у везу политичаре са еколошким протестима и то не директно и забележен је само један случај на порталу Данас. Тако је на основу резултата које смо добили квантитативном и квалитативном анализом садржаја потврђена хипотеза да таблоиди политизују еколошке протесте већ у самим насловима, док то не раде и професионални портали. Важно је поменути и да се током организовања протеста ниједан члан покрета званично није декларисао као члан неке политичке партије, али су и поред тога одређени медији придавали политички контекст.

Загађење ваздуха и воде, климатске промене, депоније, као и сеча шума постају еколошки проблеми широм света. Одговор на ове проблеме представља еколошки активизам који је све видљивији и гласнији у јавности. Портал *Клима 101* спровео је 2021. године истраживање о томе колико онлајн медији у Србији извештавају о заштити животне средине. Резултати су показали да је из године у годину постоји увећање броја објава о еколошким питањима (*Клима 101*, 24.6.2021, internet). Поред квантитета у извештавању о тој теми важан је и начин на који медији извештавају. Начин на који медији извештавају о екологији и еколошким протестима утиче на обликовање ставова и понашање грађана у вези са еколошким питањима. Медији зато треба да пруже објективан и информативан садржај о овој теми.

Извори

Политика (2021, 11. септембар). Еколошки протест „Устанак за опстанак” у центру Београда <https://www.politika.rs/scc/clanak/487540/Ekoloski-protest-Ustanak-za-opstanak-u-centru-Beograda> Преузето 30. 7. 2023.

Рио Тинто (н.д.). „Јадар” пројекат <https://riotintoserbia.com/>. Преузето 30. 7. 2023.

РТС (2022, 20. јануар). Брнабић: Укинута уредба Владе о просторном плану пројекта Јадар, стављена тачка на Рио Тинто <https://www.rts.rs/vesti/politika/4672418/brnabic-ukinuta-uredba-vlade-o-prostornom-planu-projekta-jadar-i-vise-ne-postoji.html>. Преузето 25. 7. 2023.

- Alo* (2021, 11. septembar). Opozicija zloupotrebljava narod. Svi na lažnom ekološkom protestu zarad političke kampanje, jer ovako nisu u stanju da skupe ni 5 ljudi! (Foto) <https://www.alo.rs/vesti/politika/542994/opozicija-zloupotrebljava-narod-svi-na-laznom-ekoloskom-protestu-zarad-politicke-kampanje-jer-ovako-nisu-u-stanju-da-skupe-ni-5-ljudi-foto/vest>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Alo* (2021, 4. decembar). Đilasovci napali nedužnog čoveka. Udarali besno po automobilu, hteli da ga nasilno izvuku iz auta: Ne možeš da prođeš! Mrš! (Foto/Video) <https://www.alo.rs/vesti/politika/571877/dilasovci-napali-neduznog-coveka-udarali-besno-po-automobilu-hteli-nasilno-da-ga-izvuku-iz-auta-ne-mozes-da-prodes-mrs-fotovideo/vest>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Alo* (2021, 4. decembar). Popio kaficu, pa krenuo da zavađa narod. Đilas i Marinika se smeju blokiranim građanima. <https://www.alo.rs/vesti/politika/571887/popio-kaficu-pa-krenuo-da-zavada-narod-dilas-i-marinika-se-smeju-blokiranim-gradanima/ves>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Danas* (2021, 8. decembar). Vučić vratio u Skupštinu Zakon o eksproprijaciji, Vlada ga povlači iz procedure. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/vucic-vratio-u-skupstinu-zakon-o-eksproprijaciji-vlada-ga-povlaci-iz-procedure/>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Danas* (2021, 11. septembar). Ekološki ustanak u Beogradu: Ne postoji zeleno rudarstvo, zeleni su samo šume i pašnjaci (Foto/Video). <https://www.danas.rs/vesti/politika/ekoloski-ustanak-danas-u-centru-beograda/>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Danas* (2021, 28. novembar). Tepić: Na protestu u Šapcu pokazan „varvarizam” aktuelne vlasti. <https://www.danas.rs/vesti/politika/tepic-na-protestu-u-sapcu-pokazan-varvarizam-aktuelne-vlasti/>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Informer* (2021, 27. novembar). Sad je sve jasno! Rokfelerov fond dao ogromne pare đilasovcima da sruše Srbiju! <https://informer.rs/vesti/politika/655373/sad-sve-jasno-rokfelerov-fond-dao-ogromne-pare-djilasovcima-sruse-srbiju>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Informer* (2021, 27. novembar). Đilasovac koji je uništavao srpsku zastavu blokira saobraćaj! Napada i policiju! <https://informer.rs/vesti/politika/655285/dilasovac-koji-je-unistavao-srpsku-zastavu-blokira-saobracaj-napada-i-policiju>. Preuzeto 30. 7. 2023.

- Informer* (2021, 27. novembar). Sramno! Đilasovska propagandna mašinerija izjednačava divljake sa radnikom koji se pošteno bori za koru hleba! (Foto) <https://informer.rs/vesti/politika/655314/sramno-dilasovska-propagandna-masinerija-izjednacava-divljake-sa-radnikom-koji-se-posteno-bori-za-koru-hleba-foto>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Informer* (2021, 27. novembar). Strašno nasilje za koje bi u EU i SAD bili svi pohapšeni! Đilasovski lažni ekolozi blokirali međunarodni autoput!?! <https://informer.rs/vesti/politika/655277/strasno-nasilje-za-koje-bi-u-eu-i-sad-bili-svi-pohapseni-dilasovski-lazni-ekolozi-blokirali-medunarodni-autoput>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Informer* (2021, 4. decembar). Đilasovci plaćaju ljude da dolaze na protest! „Dobio sam 100 evra da dođem na protest!” <https://informer.rs/vesti/politika/657216/video-dilasovci-placaju-ljude-da-dolaze-na-protest-dobio-sam-100-evra-da-dodem-na-protest>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Informer* (2021, 4. decembar). Jezivo! Đilasovci pretukli vozača automobila na Pupinovom mostu! <https://informer.rs/vesti/politika/657330/jezivo-djilasovci-pretukli-vozaca-automobila-pupinovom-mostu>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Južne vesti* (2021, 2. jun). Advokati u protestu tumače novi Zakon o parničnom postopku: za bogate je, protiv siromašnih. <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Advokati-u-protestu-tumace-novi-Zakon-o-parnicnom-postupku-Za-bogate-je-protiv-siromasnih.sr.html>. Preuzeto 25. 7. 2023.
- Južne vesti* (2022, 22. mart). Potpisivanje narodne inicijative protiv iskopavanja litijuma i u Nišu. <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Potpisivanje-narodne-inicijative-protiv-iskopavanja-litijuma-i-bora-od-ponedeljka-u-Nisu.sr.html>. Preuzeto 25. 7. 2023.
- Klima 101* (2021, 24. jun). Koliko mediji u Srbiji izveštavaju o klimatskim promenama? <https://klima101.rs/mediji-izvestavanje-klimatske-promene/>. Preuzeto 3. 8. 2023.
- N1* (2021, 11. septembar). Ekološki ustanak – „marš Rio Tinto” i kritike vlastima uz tenzije na mostu <https://rs.n1info.com/vesti/blog-uzivo-ekoloski-ustanak-u-beogradu-uskoro-pocinje-protest/>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- N1* (2021, 4. decembar). Srbija na nogama: Putevi bili blokirani u više gradova, tuča u Novom Sadu <https://rs.n1info.com/vesti/blog-uzivo-protesti-blokiranje-saobracajnica/>. Preuzeto 30. 7. 2023.

Литература

Радић Милосављевић, И. (2018). *Европска унија у процесу холивиизације*. (Докторска дисертација). Факултет политичких наука Универзитета у Београду. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/10105>. Преузето: 25.7.2023.

Babović, M., Bajčeta, S., Veličković, K., Petrović, D., Stefanović, S. i Cvejić, S. (2017). *Da li like-uješ protest?* Beograd: SeConS grupa za razvojnu inicijativu.

Balunović, F. (2023). Opozicioni aktivizam poznatih ličnosti u Srbiji 2017–2021. *Kritika: časopis za filozofiju i teoriju društva*, 4 (1), 25–48. DOI: 10.5281/zenodo.7983729.

Banović, B. i Milenković, M. (2022). *Na šta mislimo kada kažemo... Ekonomatavizam, antiexpertski populizam i aproprijacija zelene politike u Srbiji*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Branković, S. (2008). Metod analize sadržaja. *Srpska politička misao*, 15 (20), 53–70.

Gorjanc Prelević, T. i Šljukić, S. (2020). *Sloboda mirnog okupljanja u praksi Evropskog suda za ljudska prava*. Podgorica: Akcija za ljudska prava / Human Rights Action (HRA).

Jevtović, Z., Pavlović, D., i Vulić, T. (2012). Political communication and the creation of public. *Informatologia*, 45(4), 278–286.

Krstić, A., Milojević, A. i Kleut, J. (2018). Vizuelno uokviravanje protesta protiv diktature. *CM: Communication and Media*, 13 (44), 57–92. DOI: 10.5937/comman13-20797.

Krstić, A. (2022). Lokalni mediji kao nosioci promena: uticaj lokalnog novinarstva na rešavanje socijalnih i ekoloških problema u opštinama u Srbiji. *Kritika: časopis za filozofiju i teoriju društva*, 3 (2), 205–227. DOI: 10.5281/zenodo.7369673.

Meyer, D. S. & Tarrow, S. (1998). *The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

Meyer-Sahling, J. H. (2006). The institutionalization of political discretion in post-communist civil service systems: the case of Hungary. *Public Administration*, 84 (3), 693–715.

Mihailović, V., Ilić, V. i Pavićević, G. (2023). *Stavovi građana Srbije o učesću u demokratskim procesima 2022*. Beograd: CRTA.

- Petrović, D. i Petrović, J. (2017). Konektivna akcija kao novi obrazac protestnog aktivizma. *Sociologija*, 59 (4), 405–426. DOI:10.2298/SOC1704405P.
- Petrović, J. (2020). *Ekologija na periferiji Evrope. Stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Resanović, M. i Petrović Trifunović, T. (2023). Analiza diskursa kao istraživačka tehnika u pandemiji i za razumevanje pandemije. U M. Radoman i D. Poleti Ćosić (Prir.). *Istraživati društvo tokom pandemije – neke metodološke prepreke i rešenja* (95–120). Beograd: Filozofski fakultet.
- Savet Evrope (2018). Izveštavanje medija sa protesta i demonstracija. <https://rm.coe.int/hf36-factsheet-protests/16809f90>. Preuzeto 30. 7. 2023.
- Stojilović, D. i Ilić, V. (2022). *Stavovi građana Srbije o učešću u demokratiskim procesima 2021*. Beograd: CRTA.
- Turen, A. (1983). *Sociologija društvenih pokreta*. Beograd: Radnička štampa.
- Valić Nedeljković, D. (2000). *Praktikum novinarstva*. Beograd: Privredni pregled.
- Van Dijk, T. A. (2015). Critical discourse analysis. In D. Schiffrin, D. Tannen & H. E. Hamilton (Eds.), *The handbook of discourse analysis* (352–371). Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Vladislavljević, N (2017). Medijsko predstavljanje političkih sukoba. *CM Komunikacija i mediji*, 12 (39), 5–38. DOI: 10.5937/comman12-13725.
- Walgrave, S. & Manssens, J. (2000). The Making of the White March: The Mass Media as a Mobilizing Alternative to Movement Organizations. *Mobilization*, 5 (2), 217–239. DOI: 10.17813/maiq.5.2.12263725765g0177.
- Wodak, R., & Meyer, M. (Eds.). (2001). *Methods of critical discourse studies*. London: Sage.

Tamara P. Tasić

THE POLITICIZATION OF ENVIRONMENTAL PROTESTS IN SERBIA THROUGH THE MEDIA AGENDA

Summary

In Serbia, protests have been held for many years for various reasons in order for the authorities to fulfill certain demands of the protest participants. In recent times, the most important cause of protests has been environmental problems in the country, which are often discussed. The dissatisfaction of citizens due to a failure to solve these problems have often led to civil protests. One of the biggest environmental protests in Serbia was held in 2021 because of the company Rio Tinto, which planned to exploit lithium in the west of the country. These protests spread from Belgrade to other cities in Serbia. The main demand of the protest was that the company Rio Tinto leave Serbia, while later the participants of the protest demanded withdrawal from the parliamentary procedure of the Law on Referendum and People's Initiative as well as amendments to the Law on Expropriation.

Problems from the sphere of ecology and environmental protests have become a frequent topic of coverage in many Serbian media outlets. The media play a key role in shaping the public perception of social issues, including environmental protests. In such situations, it is necessary for the media to report according to all professional principles, without subjectivity and bias, as well as favoring certain parties. They convey information about the protests themselves, spreading awareness of environmental issues and the goals of the protests to the general public. However, media coverage during protests can also take on political characteristics. The politicization of protests in the media gives protests a political context. In this way, the demands of the protest are linked to political parties, ideologies or interests.

In this paper, the author examines whether the environmental protests against the Rio Tinto company took on political features in the reporting of the protests on online media. The aim of the research is to determine whether tabloid and non-tabloid online media politicized environmental protests through headlines. The basic hypothesis is that online media outlets that are recognized as tabloids have politicized environmental protests in their headlines, while this is not the case with portals that are not tabloids.

The research is based on quantitative-qualitative content analysis in order to show in detail the differences in online media approach to these events. The analysis includes five online media *N1*, *Danas*, *Politika*, *Informer* and *Alo*. The author analyzed a total of 180 titles about environmental protests on these portals. The results of the research showed that tabloids politicized the protests through their headlines, while serious, non-tabloid online media did not follow the same pattern but stuck to the facts. Tabloids used politically colored headlines, while non-tabloid portals adhered to professional journalistic principles. The way the media portrays protests through reporting can create public support or resistance to protests, thus influencing their wider social acceptance and effectiveness. Associating protests with political issues or parties can influence people's perception of the protests themselves and their demands. That is why media responsibility is important. In the context of social movements, such as environmental ones, the media's responsibility lies in providing accurate and objective information.

Key words: politicization, environmental protests, Serbia, online media, media headlines

Сања С. Домазет*
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука

Оригинални научни чланак

Маја Б. Вукадиновић
Универзитет Привредна академија у
Новом Саду
Факултет савремених уметности

ДРУШТВЕНА СТВАРНОСТ У ПОЛИТИЧКИМ КОЛУМНАМА БОГДАНА ТИРНИНИЋА

У раду се анализирају колумне Богдана Тирнанића објављене у недељнику *НИН* у периоду од 2003. до 2007. године. Колумне овог новинара одликује тематска, жанровска, језичка и стилска специфичност, док аутор аналитички, сатирично-ироничним стилем и еkleктично промишља реалност. Истраживање почива на хипотези да су колумне Богдана Тирнанића биле аутентичне, критичке слике друштвено-културних односа у којима је стварао. Као и у осталим новинарским жанровима којима се бавио, Тирнанић је и у случају политичке колумне успео да текст трансцендира из друштвено-политичког тематског корпуса у естетско-гносеолошку категорију у складу са постулатима литерарног новинарства.

У раду се анализирају жанровске одреднице колумне, са посебним акцентом на политичку колумну аутора и приказ друштвене стварности у њеном оквиру. Циљ рада јесте да се кроз анализу садржаја пет одабраних колумни Богдана Тирнанића покаже у којој мери ауторове колумне искорачују из жанра или га превазилазе и прелазе у литерарно новинарство. Задатак рада јесте да укаже на сложеност Тирнанићевих колумни, његову способност антиципације и непрестано меандрирање стилско-језичког и тематског корпуса као посебне карактеристике ауторског приступа, који је сродан новинарству и литератури.

* sanja.domazet@fpn.bg.ac.rs

Стил и језик се у раду посматрају у односу на функционалне стилове српског књижевног језика и показује се сродност стила Богдана Тирнанића са креативним писањем. Закључује се да је Тирнанић у анализираним колумнама превазилазио жанровске границе, чиме је утицао да се промени схватање овог новинарског жанра у савременом медијском дискурсу. Рад представља допринос проучавању аналитичких новинарских жанрова, односно нефикцијских текстова, који су код нас ретко предмет проучавања.

Кључне речи: колумна, политичка колумна, литерарно новинарство, креативно писање, стил

УВОД

У доба четврте информатичке револуције, свет медија доживео је значајне трансформације од којих се многе односе на новинарство, улогу новинара и медијску публику. Професионално новинарство сада не подразумева само правовремено и објективно информисање, већ и задовољавање потреба аудиторијума које се огледају у стварању садржаја који су истовремено информативни, аналитични, креативни и подразумевају спој информација и забаве, односно, инфотејмент. Савремено новинарство одликује се „професионализацијом и специјализацијом задатака, при чему специјализација не може да прати темпо и размере друштвене диференцијације” (Zagorac Krešer i Rus Mol, 2014: 45). На сличан начин, бројни новинарски жанрови се прилагођавају новим потребама публике и све чешће наилазимо на хибридизацију, специфичне конструкте и сасвим нови стил писања. Често се у медијској литератури може пронаћи „ламент над комерцијализацијом медија, над чињеницом да је информација постала роба и да озбиљна информација нестаје” (De Berg, 2007: 267). Ипак, сматра се да савремена колумна и даље представља оазу релевантног, аналитичког новинарског мишљења, али и новинарске креације односно креативног писања у медијима. „Први новинарски жанр издвојен из света књижевности колумна – данас није само књижевност у малом” (Stanojević i Mirkov, 2022: 263), већ и пример нефикцијских текстова писаних књижевним стилем и језиком. Аналитички потенцијал колумне је неупитан, али она представља и жанр који се приближава литератури. Другим речима, колумна је жанровски еклектична и не подразумева само фактографију већ појединим новинарима представља поље ауторског, креативног израза.

Колумна се дефинише и као чланак мишљења, поље исказивања, хроничарења, полемисања, укратко – оригиналан, личан поглед колумнисте на свет који га окружује, „верно објашњење стварности, укључујући позитиван утицај на друштвену свест и друштвену акцију” (Ђурић, 1981:7). У медијима опажамо различите врсте колумни и разликујемо политичку, уводничку, модну, хумористичку, колумну о храни, трач колумну, пословну, спортску... Међутим, без обзира на тематику, можемо рећи да је ово изразито ауторски жанр.

Колумниста је аналитичар и посматрач друштвених процеса, али и њихов покретач на начин да на вољу своје публике може да утиче својим експлицитним ставовима и погледима. (Kulić, 2022: 140)

Аутор колумне истовремено је и аналитичар и тумач појава и феномена, али и кокреатор јавног мишљења, „а задатак новинарске аналитике је комплексан, а њена тематика универзална” (Рајнвајн, 1988:84). Међу колумнама у штампи у Западној Европи често се среће и такозвано исповедно новинарство,

било у облику искустава из стварног живота из првог лица, често навођених од стране новинара, или редовних колумни новинара у којима се детаљно описују интимни детаљи њиховог живота. (Coward, 2010: 224)

Савремено медијско поље препознаје колумну подједнако као новинарски и литерарни жанр. Према Неди Тодоровић, овај жанр може бити пример литерарног новинарства чији аутори поседују оригиналне идеје и специфичан став и мишљење које је оригинално, маштовито, иновативно, аналитичко и рефлексивно. Колумна је и облик новинарског изражавања који се бави и опсервацијом и промишљањем свакодневице. Теофил Панчић, један од водећих колумниста у Србији, истиче да је колумна постигла циљ само онда када је духовито-текстуална вежба из мишљења која тера на одређивање и самим тим подстиче дебату. Историјски посматрано, колумна као новинарски жанр је „настао развојем коментара, информативно-интерпретаторских својстава, у којем аутор коментарише догађај значајан за јавност,” а поседује снажан ауторски и креативни израз (Ђурић, 2003: 183). Може се чак рећи да је колумна елитни жанр за који се најчешће одређују новинари са посебном комуникативношћу и способношћу да дубински приступе теми, те овај жанр Туцаковић назива „врстом коментаторског текста резервисаног за истакнуте ауторе чија размишљања посебно интересују читаоце” (Tucaковић, 2004: 151).

Политичка колумна посебна је врста аналитичког промишљања стварности, настала у Америци, двадесетих година двадесетог века. Међу првом ауторима овог жанра најпознатији је Волтер Липман [Valter Lipman], колумниста Хералд Трибјуна [Herald-Tribune], који се из дана у дан бавио текућом политиком и чији су текстови преузимани и објављивани у великом броју других листова до 1967. године.

Колумниста Маркиз Чајлс добио је 1970. године прву Нобелову награду у тој категорији. Најзначајнија колумна седамдесетих била је штампана под насловом *унутрашњи извештај*, а њени аутори били су Роланд Ивнс и Роберт Новак, познати вашингтонски новинари. (Todorović, 2002: 99)

Од тада до данас, установљена је стандардна структура овог жанра. Колумна је у новинарству стубачни текст – често са фотографијом аутора – писан у првом лицу с нескривеном иронијом или чак сатиром.

Резервисана је само за најистакнутије ауторе, сталне или гостујуће колумнисте. Обично је на сталном месту у листу, сталног формата (понекад на два ступца), са сталним надсловом; фотографију често замењује карикатура аутора. (Ђурић, 2003: 183)

Богдан Тирнанић сматра се једним од најистакнутијих колумниста у југословенском, а потом и у српском новинарству. Он се сматра водећим новинарским гласом код нас с краја двадесетог и у првој деценији двадесет првог века, који је у различитим периодима објављивао колумне у *Полицици*, *Борби*, *Дневном шелеграфу* и другим новинама и часописима. Поред тога што је био новинар, аутор је био и филмски критичар, глумац, есејиста, културолог, писац, колумниста. Бавио се и рекламом и маркетингом¹ и све ове делатности део су његовог тематског корпуса.

Анализирајући и описујући друштвену стварност, Тирнанић је оставио оригиналан, јединствен запис о једном времену, о дискурсу друштвене стварности, политичком животу и економским кризама. Овај колумниста се издвојио стилем писања и квалитетом дескрипције тако да се његови текстови могу читати и као новеле с репортажним елементима. Другим речима, његове колумне јесу плод потпуне стваралачке слободе. Колумна из пера Тирнанића може се посматрати као хибридни новинарски жанр, зато што аутор спаја новинар-

¹ Богдан Тирнанић је неколико колумни у *НИН*-у посветио реклами и маркетингу.

ство и литературу и пише експресивно, креирајући сопствена креативна правила (Тодоровић, 2005: 25).

На основу наведеног, формулисана је следећа хипотеза: „Колумне Богдана Тирнанића су представљале аутентичне, критичке слике друштвено-културних околности у којима је стварао”.

Циљ истраживања је да се анализом тематског корпуса, језика и стила колумни Богдана Тирнанића, објављених у њуз-магазину *НИН*, у оквиру сталне рубрике „Тирнанија”, покаже зашто су његове колумне специфичне и у којој мери поседују карактеристике литерарног новинарског писања. Његове колумне су одабране за анализу зато што је темељно и оригинално описао друштвену стварност из самог средишта политичких, економских и друштвених збивања, а притом се његов стил може окарактерисати као импресионистички и литераран.

Намера овог рада јесте да прикаже композицију, тематску разноврсност, стилску слободу и еклектичност у Тирнанићевој политичкој колумни која подразумева „фичеризовани приступ обради теме, структурално приказивање приче као збира различитих сцена, портретисање ликова у функцији карактеризације” (Тапавички Дуроњић, 2019: 88), композициону слободу, аутентични језички израз и оригиналан приступ теми, где Тирнанић друштвену стварност сагледава интерсубјективно, користећи заједничке кодификационе шеме значења. С тим у вези, треба напоменути да су Тирнанићеве политичке колумне творевине које описују друштвену стварност, али представљају и понирање у егзистенцију медијских рецепијената, њихов ментални склоп и дају аутентичан увид у базичне одлике друштвеног дискурса прве деценије двадесет првог века.

Колумна као чланак мишљења

Колумна у јавном дискурсу и у савременом новинарству није запостављена, већ кроз дневне новине, недељнике, али и кроз електронске медије, успева да привуче и нове читаоце, припаднике млађих генерација. Ипак, често се у медијским и академским круговима може чути став да се колумниста Тирнанићевог угледа, ерудиције и списатељске вештине, а са изражајним средствима књижевности, још увек није појавио. Колумне Богдана Тирнанића задржавају одлике аналитичко-новинарског исказа, али умножавају поруке, продубљују теме и писане су слободним, смелим стилем који комбинује звучења и значења. Зато, Тирнанић даје нове значењске димензије

жанру. Овај новинар је уз „знање и високу продуктивност имао и изразиту самосталност, самосвест и креативност” (Домазет, 2019: 26). Тирнанић је широким тематским корпусом, иронично-сатиричним, пародичним стилем, сам померио жанровске границе колумни и начинио од ње хибридни жанр са елементима литерарног, психолошког, филозофско-социјалног разматрања. Колумна Богдана Тирнанића нема чврсто омеђених

конвенција, осим конвенција разбијања конвенција и настојања да буде неконвенционална. Његова колумна помера границе и значења жанрова и доприноси децентрирању савременог медијског дискурса. (Stanojević i Mirkov, 2022: 263)

Специфичност Тирнанићеве колумне јесте да дозвољава стилске и језичке бравуре, кроз полемику, има сатирично-иронични тон, али и елемент социјалног патоса или емпатије. Другим речима, има потпуну слободу, на коју аутору дају право таленат, умеће анализе и ерудиција.

Слободнији новински жанрови, које одликује већа фигуративност и експресивност израза, међу којима је и колумна, имају неке језичко-стилске одлике књижевно-уметничког функционалног стила. (Vrsaljko, 2011: 119)

Пишући колумну годинама, Тирнанићеви текстови неминовно су крочили на терен хибридизације и прожимања жанрова.

Мешање, прожимање жанрова или поджанрова једна је од уобичајених карактеристика савремене новинарске праксе писања током које новинар и несвесно бира најбољу форму у коју ће, изражавајући се у одређеном медију, сместити информације којима располаже. (Todorović, 2002: 22)

Субјективност је приметна код Тирнанића, јер

апсолутна објективност, као основни постулат у теорији преношења информација, готово је у потпуности одбачена, као апсурд. У том смислу, новинар који се бави наративним формама повремено има ту слободу да објективно представи субјективни доживљај реалности једног или више референтних учесника. (Сеџен, 2005, интернет)

Тирнанићеви текстови због белетристичких елемената које у њима проналазимо спадају у корпус литерарног новинарства, чији је оснивач писац Данијел Дефо [Daniel Defoe] (1660–1731). Литерарно

новинарство постоји преко три stoleћа и представља облик креативног писања у новинарству, где су „комбинована факта прикупљена дуготрајним, дубинским истраживањем, са начином наратије карактеристичним за литературу” (Тодоровић, 2011: 27–28). Овде аутор оригиналном формом и специфичним стилем гради текст, а „читаоцу креира комплексно искуство, па завиривање у људскост јесте истакнута особина жанра” (Сопеги, према Ђећеп, 2005, интернет). Разликујемо постојање модификованих, хибридних форми колумне: „колумна есеј, колумна коментар, колумна приказ, колумна оглед, колумна фељтон, колумна репортажа, колумна портрет, колумна прича и др.” (Вујић, 2018: 184–189). У овом раду сматрамо да је важно показати да је Тирнанић писао своје колумне у есејистичкој, репортажној форми и форми приказа.

МЕТОДОЛОГИЈА

У раду је коришћен мешовити приступ, односно комбиновање неколико метода. Примарно, коришћена је анализа садржаја, аналитички метод којим се операционализују нарочито два сегмента, а то су, према Милосављевићу и Радосављевићу (2008),

генетичка анализа којом се сазнаје настанак и развој предмета истраживања, што подразумева кретање и промене квантитета и квалитета у времену и простору и каузална анализа којом се сазнају одређене правилности и законитости. (Милосављевић и Радосављевић, 2008: 206)

Метода анализе садржаја је одабрана зато што се може прилагодити специфичностима појединих истраживања, што је код анализе штампе посебно важно.

Анализа садржаја, јер

оно што издваја жанр није опредељење аутора за ову или ону тему, већ је то однос према теми или приступ. Такође, жанр се изражава средствима казивања, односно начином којим се приповеда. (Плић, 2006: 119)

Рад ће показати да Тирнанић конструише хибридни жанр и гради колумну као специфичан, оригиналан конструкт. Потом, анализа стила обухватиће запажања у погледу стилских специфичности у наративима, композиције наративних дискурса и особености појединачних сегмената текстова, попут паратектуалности, хијерархије

смислова, наративних процепа и других језичко-стилских посебно-сти (Penezić, 2013: 109).

Овај аспект је битан, јер оригиналност и еклектичност стила представљају једно од основних обележја модерне колумне. Текстови Богдана Тирнанића имају стилске и језичке одлике колумне у којима аутор анализу друштвене стварности исписује оригиналним стилско-језичким кодом. Тирнанићев стил у политичким колумнама јесте публицистичко-функционалан, у споју са књижевноуметничким.

Корпус анализе чине пет изабраних, издвојених политичких колумни, објављених у недељнику *НИН*, у периоду од 2003–2007, од 157 проучених и објављених у рубрици, а потом књизи сабраних колумни под називом „Тирнанија”. Јединица анализе је новински текст – колумна, а фокус анализе је на жанровској анализи колумни, као и анализи стила и садржаја. Одабране колумне представљају 15, 5% свеукупних текстова које је овај аутор писао за *НИН* у периоду 2003–2007. Мада одабрани узорак подразумева свега 5% од укупног броја колумни у назначеном периоду, критеријум за одабир колумни је њихова изврсност и антиципацијски карактер и у том смислу значај наведених текстова надилази њихов број. Наведене колумне су тематски још увек актуелне, стилски и језички уједначене и на најбољи начин анализирају савремени друштвени контекст и сублимирају Тирнанићев ауторски приступ.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Транзиција, мафијашка мајка, 17.7.2003.

У поднаслову текста, колумниста објашњава да је

организован криминал полицијски слоган, део маркетинга, као и да ће се тешко наћи неко ко ће бити против овакве рекламе српске полиције. (Тирнанић, 2007: 41)

Већ у поднаслову, Тирнанић, повезујући криминал са рекламном полицијом, изражава ироничан поглед у односу на предмет анализе. На почетку колумне, као у коментару, аутор предочава слику ситуације и поставља (реторско) питање: да ли се то *Сабљи* узвраћа ударац и наставља да гради текст објашњавајући да је после 12. марта 2003, трагичног датума српске историје када је убијен премијер Ђинђић, српска политичка сцена обogaћена новим термином: организовани криминал, објашњавајући да је термин организовани криминал плеоназам (оксиморонске оријентације), јер то намеће зна-

чење да постоји синтагма неорганизовани криминал. На овом примеру видимо да Тирнанић не пропушта прилику да бурлескно повеже са литерарним. Он пореди фабулу романа „Злочин и казна” са актуелном појавом коју описује ненормираним језиком и твори комичан ефекат. Стилском, жонглерском акробацијом, аутор употребљава аналепсу и описује контекст који је претходио, објашњавајући да су пљачка банке или поште организовани криминал, о чему „најбоље знају браћа Далтон, Дилингер, Бони и Клајд” (Тирнанић, 2007: 1) и додаје, као уметнути наратив, да је организовани криминал зачет у Америци од стране Ираца и Италијана и да је био „чиста мануфактура, слабо цењен занат” (Тирнанић, 2007). Сада аутор конструише даљи текст уводећи градацију у иронијско-комичном описивању околности и додаје да се пола Америке обогатило за време прохибиције, шверцујући лош виски и наводи као пример оца Џона Кенедија и описује реку зеленог, прљавог новца, који је ваљало опрати, улагањем у легалне послове. Тирнанић саркастично закључује да без организоване државе нема ни организованог криминала. Аутор употребљава духовити парадокс и сада ће читаву колумну контекстуализовати. Он се враћа на ситуацију у тадашњој Србији, где се јавно пропагира да је добијена борба против организованог криминала и, не без ироније, објашњава да је влади требао било какав успех у очима јавности, али и да се тај успех сувише добро примио у том *демократском* *амоку*. Тирнанић поентира објашњавајући метафором да криминалци нису више самураји асфалта и да једни друге сада виђају само у читуљама, а да је криминал са којим Србија сада има посла сасвим новог типа и долази са транзицијом. Тирнанић овде поентира и појашњењем да „нема транзиције без пораста незапослености, смањивања плата, социјалне беде и мафије” (Тирнанић, 2007: 42) и конклутира да нема ничега што је по себи сасвим позитивно, истичући да је транзиција увек ход по трњу, јер се гангстер увек враћа, само што је претходно извршио пластичну операцију или стекао диплому неке више мафијашке школе. На крају текста, Тирнанић се враћа свом првобитном циљу – скидању маски и појашњењу како светске, тако и домаће реалности, указујући на гротескне истине које неће нестати тиме што се претварамо да их не видимо.

Дивља хорда, 22. 5. 2003.

Наслов овог текста, а поготово поднаслов писан као кратак пасус, наговештавају тему којом ће се Тирнанић бавити, а која је од круцијалне важности и битан сегмент наше друштвене реалности – про-

блем насиља на стадионима. Но, већ у поднаслову наилазимо на ироничан тон. Тирнанић каже: „Понашањем фудбалских хулигана највише су забринуте они који никада не одлазе на утакмице. Заузети су писањем есеја о стадионском хулиганству” (Тирнанић, 2007: 22). Колумна почиње саркастично интонираном сликом ситуације, где Тирнанић истиче да је ситуација са навијачима синоним за вечно враћање истог. Већ у следећем пасусу Тирнанић иступа са експлицитним, субјективним и критичким коментаром, у коме разматра актуелне аспекте српске реалности и у овој колумни налазимо елементе и гонзо новинарства, смелог, личног и са високом комуникационом способношћу да дође до рецепијената. Тирнанић објашњава да ће будућа законска решења о овом проблему бити палијативна, на кратак рок и жели да скрупuloзније дефинише појам хулигана, јер се овдашњи социолози нису потрудили ни да истраже друштвену позадину овог феномена, запажајући следеће у пасусу који садржи метатекстуалну надградњу:

Они (навијачи) долазе из сиротињских квартова или запуштених предграђа, потомци су породица без наде. Једва им стиже за хлеб, млеко и саламу звану *исећа рагост*. Живе у чатрљама, кров обавезно прокишњава, нађе се каткад и која змијурина, а пацови имају статус домаће животиње. (Тирнанић 2007: 24)

Амбиција контекстуализације препозната је у стилу врских колумниста и Тирнанић у следећем пасусу управо то и чини, објашњавајући зашто је појава хулигана на стадионима доминантни наратив у овдашњем друштву. Он напомиње да експлицитно жели да укаже на социјалну позадину навијачког хулиганства, *јер кад немаш ништа, бајшинање ти је све* (Тирнанић, 2007: 24). Тирнанић драматуршки гради колумну, тако што је закључак најчешће и врх пирамидалне градације:

Нереди на нашим стадионима су и врста социјалног протеста против лоше бесконачности, који средом и суботом, стиже са последње животне маргине, из пустиње живота. (Тирнанић, 2007: 24)

У тексту је немогуће не приметити две изванредне синтагматске творевине: „лоша бесконачност” и „пустиња живота.” На самом крају, не без сарказма, Тирнанић закључује да се овај бунт сиромашних догађа баш на стадионима, јер нам је и фудбал бедан. У овој колумни примећујемо и употребу ијекавице: министарка за социјалну скрб, уместо министарка за социјална питања, што показује намеру колумни-

сте да јасно означи удаљеност владајућих политичких структура од реалног живота и њихових гласача. Употреба надимка уз име бивше премијерке у Великој Британији, Меги Тачер, указује на Тирнанићеву потребу да се прекори власт и код нас и у Европи, показујући да иронија представља водећу дискурзивну стратегију ових текстова и начин подсмеха властима и код нас и у свету.

Европа године нулте, 1. 4. 2004.

Ова Тирнанићева колумна неопозиво доказује да је он новинар који је писао текстове продужене актуелности, јер је од писања текста „Европа године нулте” протекло готово две деценије, а тема је остала дневно релевантна. Тирнанић већ на почетку, у поднаслову, поставља основу на којој ће градити наратив: „Наша колективна политичка свест ослања се данас на тезу да је пут у Европу једини спас” (Тирнанић, 2007: 122). Тирнанић, затим, истиче да је у јавном дискурсу дошло до замене теза и да се не решава ниједан битан проблем, већ се непрекидно понавља како нам је једини спас чланство у Европској унији. Тада употребљава и формулативни исказ – пословицу, изреку, која је важан елемент новинарског дискурса. Пословица функционише као важан градивни елемент текста и ствара комуникациону спиралу, где нам Тирнанић указује да жељена европска интеграција није нимало лак посао, да је повезана са блиском сарадњом са Трибуналом и прилагођавањем домаћих закона законима ЕУ. Међутим, у јавности је завладало мишљење да ће чим нас у ЕУ приме, све невоље бити руком однесене. Ово не само што је нетачан став, њега Тирнанић назива мантром и бајалицом, подсмевачујући се заједници која не схвата да је ово дугорочан процес, пре свега демократизације. Речи мантра и бајалица само нам указују на богатство вокабулара који Тирнанић користи, при том одбацујући семантичку неодређеност и фиксирајући ситуацију, на коју пословице и изреке указују.

Пошто је у првом делу текста описао слику ситуације, неосетно је колумну увео у градацију и дошао у поље златног пресека текста, где се бави суштином појаве или феномена који анализира. У овом тексту, он објашњава зашто улазак у Европу неће аутоматски ништа решити на турском транзицијском политичко-економском пољу у Србији. Наиме, изградња демократских институција иде тешко, што је делимично резултат традиционалистичког поимања света, које Тирнанић иронично назива племенским поимањем ствари и објашњава да је:

На овим просторима демократија одувек била непозната категорија. Демократија није нешто што се маже на хлеб. Ваљда зато што многи немају ни за хлеб! (Тирнанић, 2007: 122)

Тирнанић користи курзивна слова да нагласи приближавање поентирању у колумни. Наиме, у ситуацији привредног колапса, демократија обичном човеку делује као „шарена лажа” (он поново употребљава формулативни израз), јер у перманентној кризи економије, улазак у ЕУ није могућ. Тирнанић, користећи иронијски дискурс, указује да ће друштво са социјалним аутизмом и опанчарским менталитетом, тешко ући у Европу,

јер ми смо турбофолк, ми смо нација турбофолка, која верује да ће се народно здравље обновити пуким повратком српским духовним коренима, односно вредностима традиционалног, (домаћинског) начина живота, чије је историјско време, нажалост, давно истекло. (Тирнанић, 2007: 121)

Пошто је изнео кључне разлоге због чега је пут у Европу несавладив, разобличио истинско расположење и мишљење масе које се не изговара, већ се јавно врти глобална матрица јавног мњења о Европској унији као изразу среће и благостања, Тирнанић има потребу да до краја разјасни проблем и позива се на колумну Жана Жилијара, који истиче да капитализам много тога уништава, пре него што почне да обнавља (Тирнанић, 2007). Крај колумне грађен је као уметнути наратив, где Тирнанић истиче да је од пута у Европу много битније да се победи свеопшта рецесија у друштву и да отпор рецесији, истовремено значи и врата у Европу, напомињући да ЕУ и није судбинско питање, јер сопствену судбину народ мора решити сам. Европа је тада, као и сада, била мање или више заинтересовани и увек критички посматрач друштвене стварности земаља западног Балкана. Пут у Европу постаје оксиморон, и, баш као у наслову овог текста, Србија у њу ступа „године нулте.”

Пензионерски лайош, 22. 9. 2005.

Сам наслов текста је узнемирујући и опомињући – директно указује на контекст у коме ће колумниста анализирати шта се са пензионерима догађа у тренутку кад уместо социјалне сигурности постају, деловањем политичког врха, естаблишмента, социјално ризична група. Већ у поднаслову, који представља фактографску срж проблема који ће бити анализиран, Тирнанић истиче да захтев Међу-

народног монетарног фонда (ММФ) да се изврши хитна реформа пензионог осигурања није хир те међународне фирме само према сиротој, малој земљи у раљама транзиције, већ се ради о универзалном демографском правилу: пензионера је свуда све више (Тирнанић, 2007). Поднаслов нас уводи у тему колумне, која је и овог пута драматуршки компонована као класичан коментар. На почетку је слика ситуације, где је одлазак у пензију раван пресуди. У даљем тексту, Тирнанић се критички осврће на положај пензионера, пита се ко је 2003, када су пензије тако минимизирани, био на власти и употребљава заборављену реч из литературе Виктора Игоа и реторичко питање: „Слоба и компрачикоси?“ (Тирнанић, 2007: 340) Компрачикоси су били купци деце коју су, пошто би постали њихови власници, сакатили. Читалац зна ко је био на власти 2003. и памти јавну увереност да су компрачикоси нестали са претходним режимом. Али, да ли су нестали? Јер однос друштва према популацији у трећем добу потпуно је лишен емпатије. Тирнанић истиче да је наступ тадашњег министра економије, Млађана Динкића, на телевизији, где је објаснио да реформа пензионог система није наша специјалност, већ светски процес, није била утеха. Са сарказмом, Тирнанић констатује: „Чувши то, пензионерима је пао камен са срца. Јесте да су, углавном гладни, али су бар доказано, светски људи“ (Тирнанић, 2007: 341). Тирнанић овде употребљава пародију, а затим компонује исказ тако што смењује кратке и дуге реченице, што има за функцију увођење ритма и повећање пажње читалаца. Тирнанић нас уводи у део колумне, где анализом долази до продубљивања проблема и дотиче суштину – у земљи је седмоцифрени број незапослених и то није демографска чињеница пред којом смо немоћни, већ је природни исход финансијске и индустријске девастације (Тирнанић, 2007). Афективност је приметна у овом исказу, као и иронијски дискурс на крају. Следећи пасус, са експресивно-емоционалном функцијом, оправдава наслов текста и доводи га у везу са исказом у колумни:

Ради се, просто, о плану (не)селективне еутаназије старих људи. Без насиља, демократски. Невоља је што се старцима никако не умире на ползу транзиције, па ће на следећим изборима гласати за радикале [...] Ако због тога касније зажалe, шта се може [...] (Тирнанић, 2007: 341)

Не само што овде опажамо антиципаторски моменат у односу на политичка збивања која су следила, већ уочавамо и актуелност теме о којој Тирнанић пише. Питање пензионог фонда је оно где се спотиче свака наредна власт.

Уочавамо и непосредност Тирнанићевог исказа, емоционално-експресивне јединице, али и субјективне интерпретације, које после темељне аргументације читалац препознаје као – објективизацију проблема. Тирнанић, поново антиципацијски каже да тадашњу политичку врхушку ово питање не дотиче јер је у пролазу и саркастично закључује да ће се реформа система пензионог осигурања наставити до – последњег пензионера. На крају колумне, он даје закључак са прогнозом, где излаже и могуће решење овог проблема – раст запослености и одмах додаје антитезу да је ово немогуће спровести, пошто раст запослености подразумева предуслове у виду економске стабилности, оживљавања привредне производње, раста извоза. Он са сатиричношћу (чиме остварује и ефекат комичног и критички исказ истовремено) додаје да је за сваку власт, па и тадашњу, ово претешко, јер привреду планира да опорави извозом српских брендова. Тирнанић финализира уметнутим наративом у коме пише да власт очекује да у земљи остану да живе само млади, образовани и чланови партије – но ни они не могу да спасу ситуацију јер су – незапослени.

Вруће пароле и хладна прасешина, 4. 1. 2007.

Ово је једна од ретких политичких колумни Богдана Тирнанића где је наратор и протагониста. На самом почетку, он нас уводи у тему о којој ће писати питањем, а затим описом ситуације у којој се нашао:

А о чему се ради? Елем, баш на Св. Николу, док сам се облизивао над порцијом пребранца, зачуло се звонце: одем да отворим, тамо нека фина деца, кажу да од врата до врата спроводе анкету – јесам ли ја, као обичан грађанин за Чеду Јовановића или против Чеде Јовановића. (Тирнанић, 2007: 504)

Иронично, Тирнанић коментарише да су тако леви и млади, а већ – *чедисти*. Чедиста је изведеница, нова реч, настала творбеним поступком – извођењем, где је творбени формант властито име политичара. На овај начин, Тирнанић обогаћује текст, истовремено користећи и скривену саркастичну алузију (некада су се клубови обожаваца Ђорђа Марјановића звали Ђокисти.) На тај начин одмах и сугерише шта о политичком деловању на друштвеној сцени мисли и сигнализира у ком ће се правцу текст развијати.

Као и у осталим колумнама, у Тирнанићевој наративној структури налази се и градацијски низ. Он наставља да у иронијском дискурсу шири оквир анализе и појашњава да се ближе избори, где

грађани ваља да гласају, правећи се да не примећују ново једноумље (сарказам) и коментаришући обилазак станова грађана употребљава формулативни израз - пословицу, која се потпуно уклопила у наративни дискурс текста: „Беспослен поп и јариће крсти.” У следећем пасусу, Тирнанић користи аналепсу, кроз позивање на наративну ретроспективу, где анализира да избори никада нису били у доба великих празника и појашњавајући да од 1. новембра до Савиндана, 27. јануара, Србија потоне у слављење и празновање. Затим градацијом ниже јединице набрајања, ређа бројне празнике и истиче да од пребогате трпезе и мамурлука „грађанин неће имати много разумевања за изборне керефеке у сврху предизборних наметања овдашњег *малој милиона* политичких странака и коалиција” (Тирнанић, 2007: 505).

Приближавајући се поенти, Тирнанић користи језички каламбур, арго, речник улице, када описује како грађани одбијају да учествују у предизборној утакмици: „Терај се, бре, зар не видиш да су ми дошли гости!” (Тирнанић, 2007: 505). Жаргонске акробације употребљене су да појасне поенту. Користећи хиперболу, до апсурда доводећи слику предизборне Србије² и на самом крају шири ову слику политичке незаинтересованости, малаксалости, у ширу друштвено-историјску слику, где закључује да је овде увек време празника. Тирнанић иронично, користећи поново хиперболу, описује вечито враћање истог – непрекидно празновање у тренутку када су са једне стране представници власти који би брзо да је опет дочепају и милиони сиромашних и равнодушних, који су још од 21. новембра *годашњо наливени*³ и који не маре за исход избора – јер већини ће бити потпуно исто и зато, уместо на изборе, иду у госте, претходно научивши децу да се послуже тек кад их трећи пут понуде. На крају, Тирнанић продубљује смисао текста и описује подмладак: „Блажена деца, она још не знају шта их чека”, алудирајући да ће тек нараштаји који долазе, сада блажени у незнању, морати да плате за агресивну грабљивост оних који би да буду бирани и бирача који су одабрали умор и апатију, уместо проактивности и стварног учествовања у одлукама које кроје и њихову и судбину те исте *блажене* деце. Уместо будућности, деци су понуђене ванилице. Послужиће се пошто буду понуђени *шрећи њиш*. Ово трећи пут одјекује у тексту и подсећа на Христове речи из Јеванђеља по Матеју: „Ноћас док петао не запева, три пута ћеш ме издати.” *Блажена* деца заиста су издана. Тирнанић

² Тирнанић пише да ће гласати само они који тог 21. 1. буду морали да скокну по цигарете.

³ У својим колумнама, Тирнанић често користи еуфемизме.

текст завршава узвиком: „Мир на земљи, Христос се роди!” Порука је јасна, блажени и невини платиће скупу цену неодговорности одрашлих. Празници су били и остаће само изговор.

ЗАКЉУЧАК

Иако је прошло петнаест година од момента објављивања последње колумне Богдана Тирнанића, ове текстове одликује изразита актуелност, која указује на ауторову способност промишљања и предвиђања релевантних друштвених феномена. Тирнанићеве колумне писане су тако да читаоца заинтересују да их у целини прочита, а тематски и идејно нису повезане, па се могу читати без дефинисаног редоследа и без страха да читалац неће разумети поенту. На фразеолошком плану, Тирнанић инсистира да своју стилско-језичку матрицу формира тако да продубљује анализу појава о којима говори, обилато користећи иронију, сарказам, са интонацијом која није лишена горчине. Он континуирано свој језик и стил ставља у службу жеље да јавности потврди да је и он део свега који критикује како би још више оснажио своју анализу. Психолошки план Тирнанићевих текстова није нушићевски, већ је беспопштеном критиком ближе Стерији, па под рефлектор анализе ставља све супротстављене стране, износећи јасно и експлицитно свој став. Пуну и комплетну егзегезу догађаја које описује даје на просторно-временском плану, где не само да даје сопствену процену, суд и гледишта, већ поставља и реторска питања и описује све релевантне учеснике везане за тему о којој пише, а коришћење архаизама, англицизама, кованица, доприноси сликовитости описа и убедљивости Тирнанићевих приповедних слика. Ипак, просторно-временска димензија никад није линеарна, чак ни континуирана, већ често и вишедимензионална. Колумне су снажно обојене Тирнанићевим јасним, критичким ставом, који редовно указује на вољу за моћ владајуће групације и збуњено несналажење масе, која одбијајући да прихвати или преузме одговорност, пристаје на све, тешећи се „бескрајним празновањима и магијским мишљењем”. Стилске фигуре доприносе да Тирнанићеве колумне буду лексички узбудљиве, а стилска доминанта, смењивање дужих и краћих реченичних исказа, чине да текстови добијају на ритму. Дискурс његовог текста варира, понекад је публицистички, али је нарочито у анализама и закључку књижевни, драмски, романескно-трагикомичан. Тирнанићеве текстови имају и афективну и сазнајну, али и комуникациону и филозофску функцију, па се свакако може говорити о присуству уметничког наратива, тако да Тирнанићеве колумне

можемо сматрати и литерарним журнализмом. Комбинацијом фатичке употребе језика и карактеристичне експресивности израза, у комбинацији с паратекстуалношћу и наративним процепима, Тирнанић исписује оригиналну колумну у којој би читалац препознао аутора и ако би колумне биле штампане непотписане. Његово реторско питање на почетку, ефектан крај, поентирање, карактеристична драматургија колумне коју аутор редовно постиже пажљиво изведеном градацијом, металингвистички стил, у коме се мешају арго и публицистички дискурс, чине да Тирнанићеве колумне представљају много више од новинарских текстова. Оне су вешто компоноване, дубоко аналитичне, снажно ослоњене на високу ерудицију аутора и представљају пример како се гради тематски и стилско-језички оригиналан текст, који нема само задатак да протумачи или анализира једну идеју или појаву, већ да открије праву природу друштвене реалности. Активним односом према ономе о чему пише, Тирнанић критички и полемички указује како на синтезу – могућа решења, тако и антиципаторски, усмеравајућом функцијом текста, описује развој проблема у будућности. Стварајући аутентичан новинарско-литерарни израз у форми колумне са елементима коментара, есеја, приказа и литерарног новинарства, овај новинар поставља темеље колумне као високо креативног жанра у нашем новинарству.

Литература

- Домазет, С. (2019). *Креативности – нова новинарска писмености*. Београд: Чигоја штампа.
- Ђурић, Д. (1981). *Основи новинарства*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ђурић, Д. (2003). *Новинарски лексикон*. Београд: Вечерње новости и Yu marketing press.
- Милосављевић, С. и Радосављевић, И. (2013). *Основи методологије јолишичких наука*. Београд: Службени гласник.
- Тапавички Дуроњић, Т. (2019). *Литерарно новинарство и нарација*. Бања Лука: Факултет политичких наука.
- Тирнанић, Б. (2007). *Тирнанија или Србија међу шљивама са кајмаком и ајваром 2003–2007*. Београд: Службени гласник.

Burić, L. A. (2018). Form and content modifications of column (based on columns in the magazine "The Ukrainian week"). *Молодий вчений*, 9 (61), 184–190.

- Connery, T. B. (1990). A third way to tell the story: American literary journalism the turn of the century. In N. Sims (Ed.), *Literary journalism at the twentieth century* (3–20). New York: Oxford University Press
- Coward, R. (2010). Practice review: Journalism ethics and confessional journalism. *Journalism Practise* 4 (2), 224–233. doi.org:10.1080/17512780903523142.
- Čečen, B. (2005). Šta je narativno novinarstvo i kako ga pisati? <https://www.media.ba/bs/novinarstvo-tehnikiforme-novinarstvo-tehnik-i-forme/sta-je-narativno-novinarstvo-i-kako-ga-pisati>. Preuzeto 7. 10. 2023.
- De Berg, H. (2007). *Istraživačko novinarstvo*. Beograd: Clio.
- Ilić, M. (2006). *Rađanje televizijske profesije*. Beograd: Clio.
- Kulić, M. (2022). *Savremeno novinarstvo: od ideologije profesije do novinarskih žanrova*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
- Lokoportal (2011). Kolumna: Šta to mi pišemo? <https://lokoportal.com/index.php/sadržaj/kolumne/1580-kolumna-ta-to-mi-piemo>. Preuzeto 7. 10. 2023.
- Penezić, S. (2013). Kolumne Svetislava Basare u dnevnom listu Danas. *CM: Communication and Media*, 27 (13), 109–138. doi:10.5937/comman1327101P.
- Rajnvajn, Lj. (1988). *Stvaralaštvo novinara*. Beograd: Naučna knjiga.
- Stanojević, D. i Mirkov, L. (2023). Genološka medijska alternativa – kolumna kao protivžanr. *CM: Communication and Media*, 12 (2), 263–272. DOI: 10.5937/cm17-41522.
- Todorović, N. (2002). *Interpretativno & istraživačko novinarstvo*. Beograd: Čigoja štampa.
- Todorović, N. (2011). Literarni žurnalizam. *Kultura*, 132, 24–38. DOI: 10.5937/kultura1132024T.
- Tucaković, Š. (2004). *Leksikon mas-medija: informisanje, javnost, komuniciranje, novinarstvo, mediji, propaganda, povijest*. Sarajevo: Prosperitet.
- Vrsaljko, S. (2011). Pregled suodnosa razgovornoga stila i slobodnijih žanrova novinarsko-publicističkog stila (na primjeru ekspresivnosti izraza). *Magistra Iadertina*, 6 (1), 117–124.
- Zagorac Krešer, A. i Rus Mol, Š. (2014). *Novinarstvo*. Beograd: Clio.

Sanja S. Domazet
Maja B. Vukadinović

SOCIAL REALITY IN THE POLITICAL COLUMNS
OF BOGDAN TIRNANIĆ

Summary

This paper analyzes the political columns of Bogdan Tirnanić published in the weekly NIN between 2003 and 2007. The columns of this journalist are characterized by thematic, genre, linguistic and stylistic specificity, while the author eclectically analyzes reality in an analytical, satirical-ironic style. As in the other journalistic genres he dealt with, Tirnanić managed to transcend the text from a socio-political thematic corpus to an aesthetic-gnoseological category in the form of a political column.

This paper analyzes the genre determinants of the column, with a special emphasis on the author's political column and the presentation of social reality within its framework. The analysis of the contents of five selected columns by Bogdan Tirnanić shows to what extent the author's columns step out of the genre, when they transcend it and move into literary journalism. In addition, the complexity of Tirnanić's columns, his ability to anticipate and the constant meandering of the stylistic-linguistic and thematic corpus stand out as a special feature of the journalist's approach. Style and language are observed metalinguistically in the work and show the affinity of Bogdan Tirnanić's style with literary journalism.

It is concluded that in the analyzed columns, Tirnanić overcame genre boundaries, thereby influencing the understanding of this journalistic genre in contemporary media discourse. The work represents a contribution to the study of analytical journalistic genres, i.e. non-fictional texts which are rarely the subject of study in our country.

Key words: column, political column, style, narratives, discourse

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Неопходно је да аутори доставе двије верзије чланка, именоване на следећи начин: „Назив-рада_1” и „Назив-рада_2”. Први документ, „Назив-рада_1”, представља интегралну верзију рада (с именом, средњим словом, презименом и афилијацијом аутора, евентуално и напоменама, као и потпуним библиографским подацима у одјелу „Литература”). Други документ, „Назив-рада_2”, не садржи личне податке о аутору, напомене, као ни било какве друге информације у референцама које би могле да открију идентитет аутора. Тако, уколико се користе аутоцитати, у раду се наводи нпр. (Аутор, 2019: 25), док за исту референцу у попису литературе стоји следећи податак: Аутор, 2019. Такође, обавезно је уклонити све личне податке из doc/.docx датотеке из верзије „Назив-рада_2”.

Техничке карактеристике текста морају бити усклађене са моделом који шаљемо у прилогу.¹ Чланке слати на имејл-адресу skup.2021@ff.ues.rs.ba.

Обим и структура чланка:

Препоручени обим рада износи од 25 000 до 35 000 карактера са размацима, не укључујући литературу и резиме.

Апстракт треба да упућује директно на садржај рада, а неопходно је да укључи и научне резултате истраживања/рада. Дужина апстракта треба да износи од 100 до 250 ријечи. Оптимални број кључних ријечи износи од четири до осам.

Пожељно је да текст рада, поготово ако је заснован на емпиријском истраживању, буде организован по схеми IMRAD (Introduction, Methods, Results and Discussion). Такође, текст се организује по поглављима (до трећег нивоа). Табеле, графикони и слике треба да буду дати у оквиру рада и означени одговарајућим бројем (редом), те да буду праћени насловом који их описује. Наслов табеле навести изнад табеле, а наслов слика и графикона испод њих. Слике треба да буду у резолуцији од 300 dpi.

Фусноте се употребљавају само у сврху напомена или давања информација које су по мишљењу аутора важне, али би оптерећивале сам текст рада.

¹ Молимо ауторе који користе старословенске графеме да своје текстове пошаљу припремљене искључиво фонтом Resavska BG.

Рад мора да садржи резиме на енглеском језику уколико је писан на српском или француском језику. Оптимална дужина резимеа у том случају јесте око 500 ријечи (или највише до 1/10 чланка). Уколико је рад на енглеском језику, резиме се пише на српском или француском језику.

Аутор је одговоран за тачност података које износи у раду, како оних који представљају литературу (цитати, парафразе, цитати у цитату) тако и оних који су представљени као резултати истраживања.

Слањем рада аутор гарантује да рад под истим или сличним насловом није до сада објављен (на истом или неком другом језику), односно да није и неће бити предмет друге рецензије истовремено.

Цитирање и позивање на изворе у тексту:

Цитирање и позивање на референце врши се искључиво у оквиру текста (не у фуснотама). Примјери навођења најчешће коришћених референци у тексту:

дјело једног аутора	(Jovanović, 2013: 24) (Petrović, 2012a: 35–36) (Petrović, 2012b: 144) (Petrović, 2012b)
дјело два аутора	(Parsons & Bales, 1955: 45) (Gavrilović i Stjepanović-Zaharijevski, 2012)
дјело три аутора	(Tomanović, Stanojević i Ljubičić, 2016)
дјело више од три аутора	прво навођење: (Duncan, Carter, Phillips, Roseneil, & Stoilova, 2013) свако наредно: (Duncan et al., 2013)
документ институције	(Републички завод за статистику, 2018)
закони	(Закон о основама система васпитања и образовања, 2004, чл. 5, ст. 2, тач. 3)
навођење према секундарном извору	(Петровић, 2012: 34, према Матић, 2018: 45)

Не користити **Ibidem** или **Исто** у библиографској парентези.

Уколико се наводи аутор чије је презиме за потребе писања рада транслитеровано, приликом првог цитирања користе се угласте заграде у којима дајемо оригиналну графију: „Вебер [Weber]”. У наставку рада користимо транслитеровани облик у тексту, а оригинални у парентезама. У случају када аутор користи извор који

је публикован на језику рада, такође је пожељно да приликом првог помињања означи оригиналну графију у угластим заградама.

Приликом позивања истовремено на неколико аутора унутар исте библиографске заграде, њихова дјела наводе се азбучним, односно абecedним редом (у зависности од писма рада) и одвајају тачком и зарезом, хронолошки, од старијих ка новијим.

Уколико аутор у тексту жели да цитира извор који је објављен на неком од страних језика, у тексту рада даје превод, а у фусноти даје цитат у оригиналу (у загради наглашава да је ријеч о преводу аутора приликом првог таквог случаја).

Цитирање у тексту врши се у склопу реченице уколико цитат није дужи од двадесет ријечи. Међутим, уколико је цитат дужи од двадесет ријечи, тада га је потребно издвојити у нови параграф (видети модел) и навести текст без наводника.

Илустративни примјери дају се издвојени из основног текста; увучени су за 1 cm у односу на основни текст и од њега одвојени размаком од 6 pt; величина фонта 11pt. Аутор је дужан да нумерише илустративне примјере ради јасног упућивања на њих у самом тексту рада.

Литература:

Од кључне је важности да се цитати и позиви на литературу у тексту и листа библиографских јединица на крају текста у потпуности слажу. Библиографске јединице се наводе у оригиналном писму, без превођења. Прво се наводи листа референци на писму језика рада (ћирилица или латиница), прави се размак од једног реда (користећи симболе ***), а затим се даје листа референци које су објављене другим писмом (уколико су такве референце коришћене). Пожељно би било да аутори за новије референце у списак литературе додају и doi бројеве.

У случају да су до референце дошли путем интернета, аутори су дужни да наведу интернетску адресу референце и датум преузимања. Уколико такви извори немају годину објављивања или страницу, али су познати аутори или институције које су их публиковале, јасно се наглашава у парентези да је ријеч о извору са интернета, нпр. (Kraizer, internet).

Изворе које су користили у раду, аутори могу одвојити у посебан одјелак са насловом „ИЗВОРИ” уколико сматрају да је то пожељно.

Примјери:

- **Монографије:**

- Антонић, С. (2011). *Искушења радикалног феминизма*. Београд: Службени гласник.
- Parsons, T., & Bales, R. (1955). *Family, Interaction and Socialization Process*. New York: Free press.
- Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.

- **Рад у часопису:**

- Heinz, W. & Kruger, H. (2001). Life-course: Innovations and Challenges for Social Research. *Current Sociology*, 49 (2), 29–45. doi: 10.1177/0011392101049002004.
- Антонић, С. (2013). Друштвена покретљивост у социјалистичкој Србији: један ревизионистички поглед. *Социолошки преглед*, XLVII (2), 145–170. doi:10.5937/socpreg1302145A.

- Чланак из онлајн научног часописа:

- Duncan, S., Carter, J., Phillips, M., Roseneil, S., & Stoilova, M. (2013). Why do people live apart together? *Families, Relationships, Societies*, 2. doi:10.1332/204674313X673419.

- **Радови у тематским зборницима, поглавља у приређеним научним монографијама, саопштења у зборницима са научних конференција:**

- Bobić, M. (2010). Partnerstvo kao porodični podsystem. U A. Milić i dr. (Prir.), *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u Srbiji* (115–145). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja.
- Beechy, V. (1985). Familial Ideology and Social relation. In V. Beechy, & J. Donald (Eds.), *Familial Ideology* (98–120). London: Open University Press.

- **Докторске дисертације, магистарски и мастер радови:**

- Krstić, N. (2018). *Reprodukcija simboličkih granica kroz porodične prakse u Srbiji*. (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/10302>. Preuzeto 21. 9. 2019.

- **Документ институције:**

Републички завод за статистику (2019). *Месечни статистички билтен*. Бр. 11. Бања Лука.

- **Одреднице у лексиконима, рјечницима и енциклопедијама**

Lindgren, H. C. (2002). Stereotyping. In W. E. Craighead & C. B. Nemeroff (Eds.). *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science*. (Vol. 4, 1617–1618). New York: Wiley.

Илић, В. (2007). Funkcionalni odnosi. U A. Mimica i M. Bogdanović (Prir.). *Sociološki rečnik*. (157). Beograd: Zavod za udžbenike.

- **Закони:**

Закон о основама система васпитања и образовања (2004), Службени гласник РС. Бр. 62.

- **Необјављени историјски извори:²**

АС: Архив САНУ. Историјска збирка. Заоставштина Александра Белића, 14386, АВ/IV – 1421.

ДА МСП: Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. Политичка архива (РА). Индија, 1955. Fasc. 24. Досије 36. Sign. 41989.

- **Збирке докумената:**

Radić, R. i Mitrović, M. (Prir.). (2012): *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945-1978. godine*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Zapisnik sa sastanka Komisije za verska pitanja NR Srbije 15. 9. 1954. (2012). U R. Radić i M. Mitrović (Prir.), *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945-1978. godine* (135–138). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

- **Текст у дневним или периодичним новинама:**

Лакић, Д. (2021, 4. март). Магични реализам филма. *Полишика*, стр. 15.

² Препоручујемо коришћење скраћеница за навођење оваквих извора у тексту.

Перић, Д. (2009, 3. септембар). Анархизам, инспирација губитника. *НИН* 3062. <http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=46080>. Преузето 2. 5. 2019.

• **Остали извори на интернету:**

Електронске књиге

Lappin, S. & Fox, C. (2015). *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. [Wiley Online Library]. doi: 10.1002/9781118882139.

Веб-сајт:

Kraizer, S. (2005). *Safe child*. <http://www.safechild.org>. Преузето 25. 2. 2020.

Филмови:

Ковачевић, С. (продуцент и режисер). (2006). *Синовици*. [филм]. Србија: Ave Serbia.

Петровић, Д. (продуцент) и Бјелогрић, Д. (режисер). (2010). *Монџевидео, Бој ше видео!* [филм]. Србија: Intermedia Network и Радио телевизија Србије.

Епизода телевизијске серије:

Benioff, D. & Weiss, D. B. (writers) & Patten, V. T. (director). (2001). *Winter is Coming*. [TV series]. In D. Benioff, & D. B. Weiss. (executive producer), *Game of Thrones*. USA: Home Box Office.

Телевизијска емисија:

Делић, В. (аутор). (2016). *Ја, ми и груји: Корештонгенција Злајној руна*. [телевизијска емисија]. Београд: Радио телевизија Србије. <https://www.youtube.com/watch?v=Sjy6VEi4jAk>. Преузето 6. 2. 2020.

Видео запис:

Лулић, Ј. (2013, 26. новембар). *Драма као књижевни род*. [видео запис]. https://youtu.be/9h6_h04ZiBQ. Преузето 1. 5. 2014.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Authors are required to deliver two versions of the article, labeled in the following format: "Article-title_1" and "Article-title_2". The first document, "Article-title_1", acts as the integral version of the paper (including first name, middle initial, surname, and the author's affiliation, optionally notes pertaining to the article, as well as the complete list of references given in the section "References"). The second document, "Article-name_2", should not contain the author's personal information, notes, or any information from the reference list that might reveal the author's identity. As such, in the case that self-citations are used, the citation should read e.g. (Author, 2019:25), and accordingly, list the reference as: Author, 2019. Also, it is mandatory to remove any and all personal information from the .doc/.docx file from "Article-name_2".

The technical characteristics of the article must reflect the template which is included as an attachment. Articles should be sent to the e-mail address skup.2021@ff.ues.rs.ba.

Scope and structure of the article:

The recommended length of the article is from 25,000 to 35,000 characters with spaces, not including reference list and summary.

The abstract should refer directly to the content of the paper, and it is necessary to include the scientific results of the paper. The length of the abstract should be from 100 to 250 words. The optimal number of keywords is four to eight.

It is desirable that the text of the paper, especially if it is based on empirical research, be organized according to the IMRAD format (Introduction, Methods, Results and Discussion). Also, the text is organized by sections (up to the third level). Tables, graphs and figures should be included within the text and marked with the appropriate number (in order), and should be accompanied by a title that describes them. The title of the table should be placed above the table, and the titles of figures and graphs below them. Images should be at a resolution of 300 dpi.

Footnotes should only be used for the purpose of providing notes or giving information that the author believes is important, but would burden the text of the paper itself.

The paper must include a summary in English if its original language is Serbian or French. The optimal summary length is approximately 500 words (otherwise 1/10th of the article). **If the article**

is written in English, the summary should be written in Serbian or French.

The author is responsible for the accuracy of the data presented in the paper, both those from the reference literature (citations, paraphrases, secondary citations) and those that are presented as research results.

By submitting the article, the author guarantees that the article under the same or similar title has not been published elsewhere (in the same or a different language), i.e. that it is not and will not be the subject of another review at the same time.

Citing and referencing in the text:

Citation and references are made exclusively within the text (not in footnotes). Here are some examples of quoting the most frequently used references in the text:

single author paper	(Jovanović, 2013: 24) (Petrović, 2012a: 35–36) (Petrović, 2012b: 144) (Petrović, 2012b)
paper with two authors	(Parsons & Bales, 1955: 45) (Gavrilović i Stjepanović-Zaharijevski, 2012)
paper with three authors	(Tomanović, Stanojević i Ljubičić, 2016)
paper with more than three authors	first citation: (Duncan, Carter, Phillips, Roseneil, & Stoilova, 2013) subsequent citations: (Duncan et al., 2013)
document issued by institution	(Directorate for Structural and Cohesion Policies of European Parliament, 2014)
laws	(Family law of the Republic of Srpska, 2014, Article 4)
secondary source referencing	(Harris, 2008: 34, as cited in Lewis, 2019: 45)

Do not use **Ibidem (Ibid.)** in reference parentheses.

If an author whose surname was transliterated for the purpose of writing the paper is cited, for the first citation square brackets should be used, in which the original writing of the name is provided: “Вебер [Weber]“. In the continuation of the paper, we use the transliterated form within the text, and the original in the parentheses. When a source is referenced

in its original language, it is recommended to provide the original writing in square brackets for the first mention.

When referring to several authors within one referencing parenthesis, their works are listed in alphabetical order (in accordance with the language of the paper) and separated by semicolons, chronologically, from older to newer.

If the author wishes to cite a source published in a foreign language, translation is given in the text of the paper and the quote in the original language is given in the footnote (including information that this is the author's translation when such case is handled initially, given in brackets).

Quoting within the text is done as part of the sentence if the quote is shorter than twenty words. However, if the quotation is longer than twenty words, then it is necessary to separate it into a new paragraph (see the template) and provide the text without quotation marks.

Illustrative examples are given extracted from the basic text; they are indented by 1 cm in relation to the main text and separated from it by 6 pts; font size 11pts. The author is obliged to number the illustrative examples in order to clearly refer to them in the text of the paper.

References:

It is crucial that the citations and references to the literature in the text and the reference list at the end of the paper are fully coordinated. References are given in the original script, without translation. First, a list of references is given in the alphabet of the working language (Cyrillic or Latin), following a one-line break (using the symbols ***), and then a list of references published in a different alphabet is given (if such references have been used). It is desirable to add doi numbers for recent references.

In case the reference was obtained via the Internet, the authors are obliged to state the Internet address of the reference and the date of download. If such sources do not have a year of publication or a page, but the authors or institutions that published them are well known, it should be clearly emphasized in the parenthesis that it is a source from the Internet, e.g. (Kraizer, The Internet).

For primary sources used in the paper, the authors can provide a separate section with the title "PRIMARY SOURCES" if they deem necessary.

Examples:

- **Monographs:**

Parsons, T., & Bales, R. (1955). *Family, Interaction and Socialization Process*. New York: Free press.

Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.

Segalen, M. (2010). *À qui appartiennent les enfants?* Paris: Tallandier.

- **Journal articles:**

Heinz, W. & Kruger, H. (2001). Life-course: Innovations and Challenges for Social Research. *Current Sociology*, 49 (2), 29–45. doi: 10.1177/0011392101049002004.

Domínguez-Folgueras, M. (2012). Is Cohabitation More Egalitarian? The Division of Household Labor in Five European Countries. *Journal of Family Issues*, 34 (12), 1623–1646. doi: 10.1177/0192513X12464948.

- **Online journal articles:**

Duncan, S., Carter, J., Phillips, M., Roseneil, S., & Stoilova, M. (2013). Why do people live apart together? *Families, Relationships, Societies*, 2. doi:10.1332/204674313X673419.

- **Chapters in thematic proceedings, special volumes, monographs, or conference proceedings:**

Beechy, V. (1985). Familial Ideology and Social relation. In V. Beechy, & J. Donald (Eds.), *Familial Ideology* (98–120). London: Open University Press.

Corijn, M. (2001). Transition to Adulthood: Sociodemographic Factors. In M. Corijn, & E. Klijzing (Eds.), *Transition to Adulthood in Europe* (1–25). Dordrecht: Kluwer Academic Publications.

- **Doctoral dissertations and master theses:**

Berlin, M. (2020). *Out-of-Home Care and Educational Outcomes: Prevalence, Patterns and Consequences*. (Doctoral dissertation). Faculty of Social Sciences, Stockholm University. <http://su.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1421617&dswid=324>. Accessed: 21 May 2019.

- **Documents issued by institutions:**

Directorate for Structural and Cohesion Policies of European Parliament (2014). *Family Farming in Europe: Challenges and Prospects*. Strasbourg.

- **Lexicon, dictionary or encyclopedia entries**

Lindgren, H. C. (2002). Stereotyping. In W. E. Craighead & C. B. Nemeroff (Eds.). *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science* (Vol. 4, 1617–1618). New York: Wiley.

Kellerhals, J. & Widmer, E. (2016). Family Conflict. In G. Ritzer (Ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* (358–359). John Wiley & Sons, Ltd.

- **Laws:**

Family law of the Republic of Srpska (2014), *Official Gazette of the Republika Srpska*. No. 63.

- **Unpublished historical sources:¹**

DA MSP: Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva (PA). Indija, 1955. Fasc. 24. Dosije 36. Sign. 41989.

- **Document collections:**

Radić, R. i Mitrović, M. (Prir.). (2012): *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

- **Excerpts from daily or periodical newspapers:**

Philpott, L. M (2021, July 7). Kazuo Ishiguro: “Artistic endeavour is about trying to experience life and reflect life”. *Independent*, p. 15.

Lewis, I. (2021, June 29). Stolen Picasso painting found nine years after elaborate Athens art heist. *Independent*. <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/art/news /picasso-womans-head-athens-stolen-found-b1874516.html>. Accessed: 30 June 2021.

¹ Here it is recommended to use abbreviations.

- **Other internet sources:**

E-books

Lappin, S. & Fox, C. (2015). *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. [Wiley Online Library]. doi: 10.1002/9781118882139.

Websites:

Kraizer, S. (2005). *Safe child*. <http://www.safechild.org>. Accessed: 25 May 2020.

Films:

Bradley, P. (producer) & Ivory, J. (director). (1993). *The Remains of the Day*. [Movie]. United Kingdom & USA: Merchant Ivory Productions.

Episode from a television series:

Benioff, D. & Weiss, D. B. (writers) & Patten, V. T. (director). (2001). *Winter is Coming*. [TV series]. In D. Benioff, & D. B. Weiss. (executive producer), *Game of Thrones*. USA: Home Box Office.

Television programs:

Barron, P. (author). (2019). *End of Empire: Attila the Hun, the Barbarian Invader*. [Television programs]. Western Australia: FOXTEL.

Video clip:

Giddens, A. (2012, October 16). *A sociologist's Perspective*. [Video clip]. <https://www.youtube.com/watch?v=xl6FoLrv4JQ>. Accessed: 10 May 2016.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

37(082)

94(082)

81(082)

82(082)

02(082)

32(082)

НАУЧНИ скуп Наука и стварност (2023 ; Пале)

Наука и стварност : зборник радова са научног скупа
(Пале, 20. мај 2023) / [главни и одговорни уредник Јелена
Марковић]. - Источно Сарајево : Филозофски факултет, 2024
(Источно Сарајево : Корикомегс). - 330 стр. ; 24 см. - (Посебна
издања. Научни скупови ; књ. 17)

Текст ћир. и лат. - Тираж 200. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резимеи на
енгл. језику.

ISBN 978-99976-45-29-6

COBISS.RS-ID 140439809